

DALLOUL ZAYNAB

Bernardino Guerralda és a Mediciek történetének könyve

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának antikva gyűjteményében található egy igen érdekes és rejtélyes mű, amely az *In Mediceam Monarchiam Penthatheucus*¹ címet viseli. A szerzője egy bizonyos titokzatos Stephanus Joanninensis, akinek a neve mellett még annyi információt közöl a nyomtatvány, hogy *consul senensis*, azaz sienai consul volt, és a Mediciek eddig homályban rejtőzködő² dicső tetteit szeretné napvilágra hozni; a kolofonból pedig megtudhatjuk, hogy a nyomtatást egy anconai nyomdász, Bernardino Guerralda végezte el 1524-ben.

Előljáróban érdemes megemlíteni még néhány adatot, amelyek majd a tanulmány további részeiben bővebb kifejtésre kerülnek. Az OSZK állományába az Apponyi-gyűjteménnyel együtt került a kötet, mégpedig Apponyi Sándor *Rariora* kollekcója közé sorolva: az első kötéstábla bal felső sarkában megtalálhatjuk a gróf *ex libris*ét.³

A kötet gerincét restaurálták, azonban sikerült megőrizni az eredeti, itáliai reneszánsz vaknyomásos bőrkötést az első és a hátsó kötéstáblán. A címlap növényi ornamentikás, és emberi alakokkal díszített fametszetes keretben található, a címet gót típusú betűkkel, vörös tintával nyomtatták. A címlap verzőján VII. Kelemen és X. Leo pápák címereit láthatjuk, minthogy a szerző nekik, a Medici pápáknak dedikálta művét.

Az antikva Apponyi Sándor előtti tulajdonosairól csak annyit lehet tudni, hogy a kötet biztosan részét képezte a Borghese-könyvtárnak: az első kötéstáblán belülre beragasztva ott található Marcantonio Borghese *ex libris*ét. A tábla alján szintén beragasztva, de kézírással a következő bejegyzést olvashatjuk: „Die

¹ Stephani IOANENSIS J. U. consul Sen., *In Medicea Monarchia penthatheucus etc...* in fine: Ex Archetipo Anconitanae Calcographie, Tipo Bernardini: Guerraldi. Vercellensis Chalcographi publice cudentis: eodem Steph. Ioaninensi Iugem impensam erogante, Post redimitam fidei Orthodoxae salutem. M.CCCCXX. [VI.] Sexto Kal. Decembres. S.I. [Anconae]

² *Invidiosa temporum caligine*, vö. címlap

³ Ex Bibliotheca Alexandri Apponyi Rariora. A kötet bibliográfiai leírását l. *Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből*, közli Végh Gyula (továbbiakban: VÉGH, Apponyi), 136. cikkely, Bp., 1925., és *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*, szerk. Soltész Erzsébet, Velencei Katalin és W. Salgó Ágnes, S 839. cikkely (továbbiakban: BNH Cat.) Bp., 1990.

X. Novembris 1526 Marchesio dono dat.” A címlapon a díszkeret alatt pedig ott áll a pontosítás, szintén kézirással bejegyezve: „Marchesÿ Orphini”.

A kötet 8 számozatlan és CXXII (122) számozott fólióból áll, a nyomtatott szövegtükör mellett a margókon szintén nyomtatott glosszákat olvashatunk, az egyes fejezetek első bekezdéseit pedig fametszetes inícialek díszítik.

Az auktor szándéka szerint a könyve történeti munka: a Medici-ház dicső felemelkedését és még dicsőbb tetteit hivatott megénekelni, ahogyan ez a praefatióból kiderül. A Mediciek virtusát a halhatatlanságra kiválasztott⁴ ókori római hősközhöz, többek között Scipio Africanushoz, Julius Caesarhoz hasonlítja, és eredetüket egészen az ókorig vezeti vissza, ismertetve a témában korábban állást foglaló történetírók, például Lorenzo Valla vagy Leonardo Bruni nézőpontjait. A „Medicea Genesis” összefoglalása után egy-egy nagy formátumú Medici családfő tetteinek részletes ismertetésével folytatódik az elbeszélés, a szerző előjáróban kisebb fejezeteket szentel a család alapítójának, Sylvester Mediceusnak (Salvestro di Alamanno de’ Medici [1331?–1388]), és Johannesnak, (Giovanni di Bicci de’ Medici [1360–1429]), majd a nagyobb lélegzetvételű különálló könyvekben ismerteti a Firenze és Toscana reneszánsz virágkorában tevékenykedő, és erre a területre a legjelentősebb befolyást gyakorló Medici hercegek életét. (Cosimo „Il Vecchio” [1389–1464], Piero il Gottoso [1416–1469], Lorenzo il Magnifico [1449–1492] és öccse, Giuliano [1453–1478], végül a Medici család történetét Giovanni de’ Medici, a későbbi X. Leó pápa [1475–1521] dicsőítésével fejezi be.

Ki lehetett vajon ez a sienai városatya, aki a szinte teljes ismeretlenség homályából egyszerre csak felbukkanva elhatározza, hogy történetírói babérokra tör, és művét sikerül is nyomtatásban megjelentetnie?

A szakirodalom több formában is említi: Stephanus Joanninensis, Stefano Giovanninesi, Stefano Gianninesi – az olasz és a latin nyelvű névváltozat ugyanazt a 16. század első felében élt személyt takarja. Egyetlen – a Mediciekről szóló – művéről tudunk. Az itáliai neolatin irodalomtörténettel vagy az olasz nyomdatörténet korai szakaszával foglalkozó kutatók⁵ éppen hogy csak megemlékeznek létezéséről, az információikat pedig egyetlen, korabeli skót íróra, Thomas Dempsterre (1579–1625) hivatkozva teszik közkinccsé, meglehetősen pontatlanul. Nem tudjuk ugyanis, hogy Dempster *De Etruria regali* című művének melyik kiadására gondolnak: valamelyik korabelire vagy esetleg a népszerű, 18. század eleji változatra.⁶ A VII. könyv 8. fejezetében Dempster a szerzőnkről a következőket írja:

„...Ab isto opus inchoavit Stephanus Jovaninensis J. C. Senensis sub hoc titulo: De Monarchia Medicea Pentateuchus ad Divum Clementem VII. Prodiit

⁴ „immortalitatis delectus” fol. Bii.

⁵ DE ANGELIS, Luigi, *Biografia degli scrittori sanesi (A-I) vol. 1*. Sala Bolognese, Forni, 1976 (Italica gens, 82), Ripf. Anast. Dell’ed. Siena, 1824.; MORENI, Domenico, *Bibliografia storico-ragionata della Toscana*, Firenze, 1805, 440.

⁶ Thomae DEMPSTERI a Muresk Scoti ... *De Etruria regali libri septem opus postumum in duas partes divisum*, Florentiae, typis Regiae Celsitudinis apud Joannem Cajjetanum Tartinum, et Sanctem Franchium, 1723.

Anconae apud Bernardinum Gueraldum Vercellensem, anno 1524. In quo auctore foeda passim adulatio; sed ego pergo.”

Azon túl, ami már a nyomtatvány kolofonjából is kiderül – úgymint a téma, a megjelenési hely, a nyomdász neve, a nyomtatás helye és ideje – csak annyit tudhatunk meg, hogy az auktor finoman szólva sem volt mentes a korban szokásos humanista hízelgéstől, legalábbis a skót történetíró véleménye szerint. Ezzel az egyetlen személyes adalékkal bővülve maradt fenn Stefano Giovanninesi az utókor emlékezetében. Természetesen feltehetjük a kérdést, hogy egy további, a firenzei, sienai levéltárakban helyben végzendő alapos kutatómunka nem gazdagítaná-e további fontos részletekkel ezt a hiányos életrajzt.

A mű megjelentetésének másik elengedhetetlen tényezője általában véve a nyomdász személye, és a korabeli nyomdák gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális helyzete. Az itáliai Cinquecento első negyedében nem volt egyszerű a nyomdai vállalkozások fennmaradása. Bernardino Guerralda hosszú éveken át egyetlen tipográfusként működött Anconában: nézzük meg pontosabban, hogy tipográfiai egyeduralma minek volt köszönhető.

Marche tartományban már igen korán, a Quattrocentóban felállították az első ősnymdákat,⁷ de a többi olasz provinciával ellentétben itt nem az esetlegesség játszotta a fő szerepet. A nyomtatás elterjedésében a fanói humanista körnek tulajdoníthatjuk a legnagyobb szerepet. A Giacomo Costanzi (1473?–ca. 1517) fanói filológus által életre hívott *Academia Fanensis* a kor neves észak-itáliai humanistáit egyesítette magában: köztük találhatjuk Giacomo apját, a költő és humanista Antonio Costanzit (1436–1490), valamint Lorenzo Astemiót (ca. 1435–ca. 1505), aki előbb a Malatesta hercegek nevelője, később pedig Federico da Montefeltro (1422–1482) urbinói herceg főkönyvtárosa lett, és akit a cagli őstipográfiai vállalkozás egyik előmozdítójaként is tisztelnek. Astemio kapcsolatban állt Bernardino Guerralda későbbi mentorával, Girolamo Soncino⁸ ősnymdással, és azt is fontos megemlíteni róla, hogy ismerte Guarino da Verona (1374–1460) és Vitorino da Feltre (1378–1446) pedagógiai módszereit, amelyeket a gyakorlatban is alkalmazott.

A 16. században az itáliai tipográfiai művészet hihetetlenül gyors ütemű fejlődésnek indult itt, Marche tartományban: nyomdákat állítottak fel Fanóban (1502), Pesaróban (1507), Anconában (1512). A Cinquecento századában harminchat olyan nyomdát regisztráltak tizenöt viszonylag ismert, valamint kevésbé jelentős helységben is, amelyek többé-kevésbé megszakitások nélkül működtek.

⁷ Iesi és Matelica (1473), Ascoli Piceno (1477)

⁸ BORRACCINI VERDUCCI, Rosa Marisa, *L'Arte tipographica nelle Marche. Tessere per un mosaico da comporre. Maestri di tipografia*, [Ancona], Cariverona, 1996.

Rosa Maria Borraccini tanulmányai⁹ és Borsa Gedeon *Clavisa*¹⁰ alapján pontos képet kapunk a Marche tartománybeli 16. századi nyomdászat történetéről.

A nyomdák többé-kevésbé megszakítások nélküli funkcionálása azt jelenti, hogy sajnos nem mindig voltak adottak a gazdasági feltételek ahhoz, hogy egy nyomda törések nélkül, évek hosszú során át virágozzék. Vagy – ha fenn is álltak a pénzügyi feltételek –, akkor esetleg hiányozhatott az a kulturális táptalaj, amely az olvasóközönség bázisát biztosította volna. Ráadásul nem hagyhatunk figyelmen kívül egy harmadik tényezőt, mégpedig az esetlegességet. Hiába vannak meg ugyanis a gazdasági-kulturális feltételek, ebből még nem következik kötelező érvényűen egy nyomda alapítása. A nyomdászok egyik városból a másikba vándoroltak: mindig oda mentek, ahol a számukra legkedvezőbb feltételek mellett működtethették a vállalkozásaikat: ha a kedvező feltételek megszűntek, ők is továbbálltak. Ez a fajta aktivitásuk egészen a tizenhatodik század végéig megőrizte vándorló jellegét, és ez a vándorló életmód a magyarázat az egyes nyomdahelyek rövid élettartamára.¹¹ A tizenhatodik század végéig egyik Marche-beli kulturális-gazdasági központ sem volt képes egy stabil nyomda kialakításához szükséges anyagi feltételek megteremtésére. Mindemellett a nyomdász természetesen önmagát az éppen aktuális város kegyeibe ajánlotta, és támogatást kért tőle, amelyet rendszerint meg is kapott, például nyomtatási koncesszió, vagy akár nyomdászati alapanyag (papír, tinta stb.) formájában is.

Ebben az időszakban a nyomdász, vagyis a mű kiadója egyfajta mediátornak volt tekinthető a sok szereplő – szerzők, közreadók, bibliofil támogatók, a dedikációk címzettjei és az olvasók – között, akik lényegében meghatározták, és létrehozták a könyvet mint úgynevezett terméket. Emellett a nyomdász személye nem lehetett független az aktuális gazdasági és politikai helyzetétől sem, mint ahogyan az az eddigiekből is világosan kitűnik.

Mindezek természetesen meghatározták a megjelenő művek tematikáját: beszélhetünk a szokásos argumentumok előfordulásáról, ide tartoznak a vallási tárgyú munkák, hagiográfiai könyvek, katekizmusok, kegyes művek, jogi, filozófiai,

⁹ „Dopo la prima fase di decantazione, la tipografia conobbe anche nella Marca una diffusione più ragionata che mostra, tuttavia, connotati di episodicità ancora per tutto il corso del secolo XVI e oltre. Laboratori più o meno stabili furono installati a Fano (1502–), Pesaro (1507–), Fossombrone (1511–1536), Ancona (1512–), Camerino (1523–1524; 1552–), Macerata (1553–), Fermo (1562; 1576–), Osimo (1567?–1571), Urbino (1575–), Ascoli (1579–), Senigallia (1594–1595), Jesi (1595–) e anche in luoghi minori, come Amandola (1547–1550) e Montalto Marche (1586–1590). La carta dei siti allegata da Gedeon Borsa alla sua *Clavis typographorum librariorumque Italiae* consente un’efficace visione d’insieme della geografia tipografica italiana dei secoli XV–XVI e mostra per le Marche un tessuto fitto... etc.” BORRACCINI VERDUCCI, Rosa Marisa, *Stampa e società nelle Marche centro-meridionali nei secoli XV–XVIII*, (Collectio thesauri. Dalle Marche tesori nascosti di un collezionismo illustre, L’arte tipografica dal XV al XIX. Secolo a cura di Mauro Mei, Firenze, 2005, 97–104.

¹⁰ BORSA Gedeon, *Clavis typographorum librariorumque Italiae, 1465–1600*, Bp., Akadémiai Kiadó, Baden-Baden, V. Koerner, 1980.

¹¹ Vö. 10. lábjegyzet.

teológiai és orvosi értekezések, skolasztikus tárgyú fejtegetések, valamint szóra-
kozható színházi és zenei munkák és a különleges eseményekről hírt adó apróbb
nyomatványok, úgymint a nem különösebben művelt közönség tájékoztatása há-
zasság megkötéséről, elhalálozásról, diploma megvédéséről, avagy papi felszen-
telésről. A helyi hatóságok is állandó megbízásokat tudtak biztosítani a nyomdák
számára mindenféle rendeletek, statútumok, edictumok, decretumok, hirdetmé-
nyek és egyéb hivatalos leiratok kiadásával. Fontos még megemlíteni az akadé-
miákat, amelyek a szellemi élet letéteményeseiként egy másik fontos bázisát je-
lentették a 16. századtól kezdve a nyomdai megrendeléseknek.

Marche tartomány gazdasági-kereskedelmi helyzetéből adódóan meg kell
még említeni, hogy megnőtt a kereslet a szláv és más keleti nyelvek grammatiká-
ja és szótárai iránt: több olyan mű is megjelent, amely a török vagy az egyik dél-
szláv nyelv alapvető nyelvtanát, szókészletét ismerteti meg itáliai városállamok
lakóival és viszont. A későbbiekben ezekről a művekről még lesz szó.

Hiányoznak viszont a repertoárból a klasszikus görög, latin és olasz szerzők
művei, holott ezek voltak azok a kiadások, amelyek a legszélesebb érdeklődésre
tarthattak számot, és a legnagyobb bevételt is hozták a tipográfusnak. A magya-
rázat a jelenségre igen egyszerű: a klasszikus műveket privilégiumokkal védtek,
és lefoglalták a kiváltságos római, velencei és firenzei nyomdászok számára.¹²

Bernardino Guerraldáról kevés adatunk maradt fenn. Annyi bizonyos, hogy
– más, Piemonte tartományból származó nyomdásztársához hasonlóan – ő is
elhagyta szülőföldjét, hogy gazdaságilag előnyösebb helyzetű városokban pró-
báljon szerencsét. Vercelliben született a 15. sz. második felében, de már a szá-
zadforduló előtt Velencében találjuk, hogy Észak-Itália egyik leggazdagabb álla-
mában próbáljon szerencsét, csakúgy mint Giovanni Rosso, Tommaso Ballarino
és más tipográfusok. Nagy valószínűséggel Bernardino a nyomdászinás éveit ép-
pen honfitársánál, Giovanni Rossónál tölthette le, akinek velencei működéséről
már 1486-ból van adatunk.

Bernardino a nyomtatványaiban a nevét „Bernardinus Vercellensis”-ként
írta alá, ami miatt gyakran összetévesztették egy másik – Velencében akkoriban
(kb. 1500–1543-ig) aktív tipográfussal, Bernardino Vianival.¹³

A két azonos nevű nyomdász 1501 és 1507 között kibocsátott munkáinak meg-
különböztetéséhez sajnálatos módon csak a betűtípusok tanulmányozása nyújtott
segítséget. Biztosan tudjuk, hogy Alessandro Benedetti 1502-ben megjelent

¹² U. a.

¹³ Bernardino Viani egyik nyomtatványa szintén megtalálható az OSZK-ban: TOSTADO, Alonso, *Fidissimi sacrarum litterarum interpretis divi Alphonsi Thostati episcopi Abulensis Super Paralipomenon, opus preclarissimum in quo silva hebraicorum nominum lucidissime referatur et innumera-
rabiles explicantur Evangelii quaestiones. Et est hec super primum (-secundum) librum locupletis-
sima expositio*, In alma civitate Venetiarum: summo studio et magno labore diligenter impressa arte
typis et characteribus magistri Bernardini Vercellensis, MDVII. [1507.] XX Aprilis.

*Historia corporis humani sive anatomice*¹⁴ című művét Bernardino Guerralda nyomtatta, ez alapján volt később lehetséges a kérdéses nyomtatványok betűtípusainak azonosítása.

1501-ben Bernardino Guerralda engedélyt kért és kapott a velencei hatalmaságoktól Giovanni Pontano latin nyelvű munkáinak kinyomtatására. Vállalkozását sikerre vitte, és ez lehetőséget biztosított számára több ismert szerző nagy sikerű művének kiadására. Nála jelent meg például Sannazaro *Libro pastoraléja*,¹⁵ majd Andrea Torresano megbízásából kiadhatta Giannantonio Campano *Opera omniáját*,¹⁶ majd Francesco Filelfo *Satyraeját*,¹⁷ Iosephus Flavius *De bello Iudai-cóját*¹⁸ és a *De antiquitate* című művét.

Bernardinót 1513-ban már a Marche tartománybeli Anconában, a szenátus palotájában („in domo Felicis de Pilestris”) működő nyomdájában találjuk, ahogyan az ebben az évben megjelent *Constitutiones, sive Statuta magnifice civitatis Ancone*¹⁹ című mű kolofonjából megtudhatjuk.

Ancona városában Bernardino 1528-ig mint egyetlen funkcionáló nyomdász igazi monopolhelyzetre tett szert, amely biztosította számára továbbra is a Velencével fenntartott szilárd kereskedelmi kapcsolatot. Minderre bizonyítéku szolgál a velencei Nicolò Zoppino költségén, Guerralda nyomdájában napvilágot látott *Conversione de sancta Magdalena*²⁰ című, oktáv formában nyomtatott költemény Marco Rosiglia folignói költő és filozófus tollából.

Bernardino a helyi tipográfiai művészet jeles képviselőivel is jó viszonyt ápolt, közöttük Girolamo Soncino a leghíresebb: Bernardino az ő biztatására adta ki Girolamo *Manfredi Il perché* címen emlegetett művét.²¹

Nem lehet tudni, hogy Bernardino készítette-e az általa használt nyomdai be-

¹⁴ BENEDETTI, Alessandro, *Historia corporis humani sive anatomice*, Venetiis, a Bernardino Guerraldo Vercellensi, 1502 Kalen. Decemb.

¹⁵ SANNAZARO, Iacopo, *Libro pastorale nominato Arcadio de Iacobo Sanazaro neapolitano*, Venetiis, opera et impensa Bernardini Vercellense [!], 1502. die XIII. Iunii

¹⁶ CAMPANO, Giovanni Antonio, *Omnia Campani opera quae continentur hoc in libro sunt. Campani vita per Michaelem Fernum. Campani de ingratitude fugienda libri tres De regendo magistratu. De dignitate matrimonii*, Impressum Venetiis, per Bernardinum Vercellensem iussu domini Andreae Torresano de Assula, 1502.

¹⁷ PHILELPHI, Francisci, *Satyrarum*, Impressum Venetiis, per Bernardinum Vercellensem, iussu domini Andreae Torresani de Asula, 1502 die XXVI Iulii.

¹⁸ FLAVIUS, Iosephus, *De antiquitatibus ac De bello Iudaico*, Venetiis, Bernardinus Vercellensis, sumptibus Andreae Asulani, 1502.

¹⁹ *Constitutiones sive Statuta magnifice civitatis Ancone*, Impressa Ancone, per Bernardinum Guerraldam Vercellensem, in domo Felicis de Pilestris, 1513. Die vero xxvii Octobris.

²⁰ ROSIGLIA, Marco, *La conversione de Sancta Maria Magdalena e la vita de Lazaro e Marta in octava rima hystoriata. Composta per dignissimo poeta maestro Marcho RASIGLIA da Foligno. Opera nova et devotissima*. Stampata in Ancona, per Bernardino Guerralda, ale spesi de Nicolo dicto Zopino et Vincentio compagni, 1514, die XX. del meso de aprile.

²¹ *Opera nova intitulata il perche utilissima ad intendere la cagione de molte cose: et maximamente alla conservazione della sanita: et phisonomia. Et virtu delle herbe*. Novamente stampata.

tűtípusokat, mint ahogyan néhányan az egyik műve kolofonjából valószínűleg tévesen erre következtetnek.²² Ennek az állításnak az alátámasztására nincs elég alapos bizonyítékunk, a „chalchographus” kifejezéssel ugyanis akkoriban nem volt szokás a betűkészítő mestert megjelölni, a szót inkább a nyomdász szinonimájaként használták.

Bernardino több mint 30 kiadást készített el, szövegeiről általában elmondhatóak, hogy nyomdászati és filológiai szempontból egyaránt nagy gondossággal készültek, és meglehetősen népszerűek voltak az olvasók köreibben. Bernardino a címlapjait és a főliók szövegtükrét elegáns, letisztult stílusban alkotta meg, illusztrációi eklektikus stílusról tesznek tanúbizonyságot, betűtípusként pedig a római és a gót karaktereket részesítette előnyben.

Giovanni Francesco Fortunio *Regole grammaticali della volgar lingua* című művének kiadása alkalmából²³ megvásárolta Girolamo Soncinótól a Francesco Griffó által metszett fanói kurzív betűtípust. Ennek a műnek a kinyomtatásával, amely az első olasz nyelvtanként jelent meg, Bernardino ismét mintegy tízéves privilégiumot szerzett magának a velencei hatalmasságoktól. Egyéb grammatikákat is kiadott később, köztük egy horvát nyelvtant, amelyet egy anconai kereskedő írt, aki kapcsolatban állt a horvát városokkal.²⁴ Később – feltételezhetően – ugyanő kiadta ugyanennek a szerzőnek a török grammatikáját.²⁵

Bernardino arra is vállalkozott, hogy korábbi nagy sikerű nyomtatványokat újra kiadjon, közülük érdemes Petrarca szonettjeit²⁶ megemlíteni, amelyhez egy Aldo Manuzio-nyomtatványt vett alapul.

Az utolsó, Bernardino Guerralda nevével fémjelzett kiadás²⁷ 1528-ban jelent

In Ancona Stampata in Ancona, per Bernardino Guerralda vercelleso, ad instantia de maestro Hieronymo Sonzino, 1514 die VIII. de zugno.

²² IOANENSIS, Stephani, J. U. consul, Sen. In *medicea Monarchia pentatheucus. Ad diuū Cle. Mediceum VII. Pont. Max...* (Végén:) Ex Archetipo Anchonitanae Calcographie, tipo Bernardini, Guerraldi Vercellensis Chalographi publice cudentis, eodem Steph. Ioaninensi lugem impensam erogante: Post redimitam fidei Orthodoxae salutem. M.CCCCXXIV. [VI.] Sexto Kal. Decembres. S.I. (Anconae.) Kolofón: „Ex archetipo Anchonitane Chalchographie: Tipo Bernardini Guerraldi Vercellensis Chalchographi publice cudentis etc...”

²³ FORTUNIO, Giovanni Francesco, *Regole grammaticali della volgar lingua*, Impresso in Ancona, per Bernardino Vercellese, 1516. del mese di settembre.

²⁴ LUPIS, Pietro, *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca alli grandi alli piccoli et alle donne. Et similmente la ditta opera insegna alli schiavoni a parlare bono et corretto italiano. Ancora la ditta opera insegna a legere a chi non sa, et a quelli che sano un poco legere lo ditto ammaistramento li sara di molta utilita, per caxon delle parole et silabe scritte in schiavonesco*, 1527.

²⁵ *Opera nova de m. Pietro LUPIS VALENTIANO. La qual insegna a parlare turchesco*, Ancona, [1527].

²⁶ *Le cose volgari di messer Francesco PETRARCHA*, Impresso in Ancona, per Bernardino Guerralda vercellese, 1520 del mese de settembre.

²⁷ *Orazione latina del p. m. Pellegrino DA LUGO de' Minori recitata avanti il Magnifico Senato Anconitano*, Ancona, Bernardino Guerralda, 1528.

meg, ezután nincs adatunk semmilyen tipográfiai tevékenységéről, így valószínűsíthetjük, hogy nem sokkal ezután hunyt el Ancona városában.

Bizonyítékunk a mű kinyomtatásán kívül nincs arra nézve, hogy létezett-e szoros kapcsolat vagy személyes ismeretség Stefano Giovanninesi és Bernardino Guerralda között. Mindenesetre a rendelkezésünkre álló közvetett adatokból összefoglalásként azt a következtetést le lehet vonni, hogy a humanista történetíró is, és a humanista nyomdász is egyaránt a Mediciek támogatták, mindketten a Mediciek kegyeltjei voltak, így ők atyáik jóindulatát, szellemi, erkölcsi és feltehetően gazdasági támogatását a Mediciekről szóló dicsőítő történeti munka megjelentetésével hálálták meg.

Igy természetesen az ajánlás címzettjei sem lehettek mások, mint a Medici család legjelentősebb tagjai, akiknek sikerült egészen a pápaság tisztségéig eljutniuk. Jelen tanulmány azonban az ő személyükkel nem óhajt részleteiben foglalkozni, minthogy életpályájuk a szakmai és a laikus közönség számára egyaránt meglehetősen ismert. Van azonban valaki más, aki eddig kevesebb figyelmet kapott. A nyomtatvány II. foliójának incipitje a következő szöveget tartalmazza: „*Stephanus Joaniësis. JU. Cösul : Senensis – [nyomtatott szöveghiány kézírással pótolva: FRAN: ARMELLINO: MED. TT. S. CALIXSTI] Cardineo Pontifici omni prosus celebritate dignissimo ...etc.*”

Franciscus Armellinus, teljes nevén Francesco Armellini Pantalassi de' Medici (1470–1528)²⁸ gazdag kereskedőcsalád tagjaként született Perugiában, majd később fényes karriert futott be az egyház történetében. Vezetéknevét Pantalassiról hálából Armellinire változtatta, mikor anyai nagybátyja magához fogadta, és neveltetéséről bőkezűen gondoskodott. Az egyház szolgálatában később Rómába költözött, és apostoli protonotárius lett, azaz megkapta a pápa (II. Gyula [1443–1513]) és a bíborosi kollégium titkára címet.

X. Leó pápa különösen kedvelte Armellinit: szolgálatait úgy viszonozta, hogy hivatalosan és jogilag a családtagjává fogadta, Francesco ekkor vette fel az Armellini mellé a „de Medicis” vezetéknévét. 1517-ben Leo pápa a bíborosi konzisztórium tagjainak sorába emelte, és felszentelte előbb a Szent Callixtus (1517), majd a Santa Maria in Trastevere (1518) tituláris templomok tisztségére.

Armellini hosszú élete során számos egyéb egyházi tisztséget töltött be, amelyek közül a legjelentősebbek: Marche és Umbria tartományok, valamint Franciaország apostoli követe, pápai intendáns, és pápai bíborosi kamarás 1521-től haláláig. Ez utóbbi tisztsége rengeteg ellenséget szerzett neki, még a nép haragját

²⁸ MORONI, Gaetano Romano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da San Pietro ai nostri giorni, specialmente intorno ai principali santi, beati, martiri, padri, ai sommi pontefici, cardinali e più celebri scrittori ecclesiastici, ai varii gradi della gerarchia della chiesa cattolica, alle città patriarcali, arcivescovili e vescovili, agli scismi, alle eresie, ai concilii, alle feste più solenni, ai riti, alle cerimonie sacre, alle cappelle papali, cardinalizie e prelatizie, agli ordini religiosi, militari, equestri ed ospitalieri, non che alla corte e curia romana ed alla famiglia pontificia, ec...*, compilato da Gaetano Moroni Romano primo aiutante di camera di Sua Santità. 103 voll. Venezia, Dalla Tipografia Emiliana, 1840–1861.

is kiváltotta. 1527-ben, Róma kifosztásakor²⁹ szinte mindenét elvesztette, ő maga az Angyalvárban talált menedéket a dűlás elől, ahol is nem sokkal ezután elhunyt. A Santa Maria in Trastevere templomban temették el.

Maga a nyomtatvány igen ritka, csak néhány fennmaradt olaszországi példányról tud az EDIT16.³⁰ Ezért is érdekes, hogy Apponyi Sándor, aki köztudottan a Hungarica gyűjtésére specializálódott, megszerezte magának ezt a könyvet. Tudjuk, hogy a gróf elsősorban a Magyarországra vonatkozó anyagot tartalmazó régi nyomtatványokat és metszeteket gyűjtötte, ezzel szemben a *Rariora et Curiosa* gyűjteménye összeállításánál sokkal több teret hagyott személyes érdeklődésének. Kifejezetten kereste az ókori klasszikusok ősnymtatvány-kiadásait, a nyelvészet, a botanika, az orvostudomány, a csillagászat tárgykörébe tartozó műveket, valamint egyéb olaszországi reneszánsz alkotásokat, különös tekintettel a távoli rokon veronai Nogarola családdal kapcsolatos kéziratokra és nyomtatványokra. Érdekeltek ezen felül az olasz reneszánsz történelmi, társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyai is, ilyen értelemben tehát a kötet teljességgel beleillik a *Rariora* kollektív arculatába.

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában található példány történetéről keveset tudunk: három possessora ismeretes, ahogyan azt már a tanulmányom elején is jeleztem. A legkorábbi tulajdonos a bejegyzés szerint Marchesius Orphinus, akihez a kötet 1526-ban, egészen pontosan november 10. napján került. Semmi információnk nincs arról, hogy a kötet hogyan került a birtokába, csak annyi, hogy a példány ajándékozás formájában jutott el hozzá. Az ajándékozó személye ismeretlen, lehetett akár maga az auktor vagy a nyomdász is, ezt nem tudjuk, de talán annyi feltevést mégis megkockáztathatunk, hogy a kiadás 1524. decemberi kijövele, és az 1526. novemberi Orphinushoz való kerülése között nem lehetett túl sok tulajdonosa a példánynak, legalábbis olyan nem, aki a saját nevét fennmaradásra érdemesnek tartotta volna. Orphinusról is csak annyit sikerült kideríteni, hogy Rómában tevékenykedő államférfi volt, és hogy valaha nagy könyvtára lehetett. A római kulturális minisztérium gondozásában megjelenő sorozat, a *Quaderni della rassegna degli archivi di stato* 56. számában található egy bejegyzés³¹ egy bizonyos Orphini nevű possessorról, aki az 1527-es *Liber mandatorum*ban szerepel, a következő megjegyzéssel: „Tra i mandati ... di Clemente VII, emesso »sub anulo piscatoris« il 7 gennaio 1 527 (cc. 2 1L22v). A c. Iv, in alto, si legge: »d. Alexander Palanterius Camere apostolice commissarius recuperavit a manibus« L IYIarchesii Orphini...”.

Ugyanilyen információ található még Orphinivel kapcsolatban: a Jesse Alfred

²⁹ Sacco di Roma, 1527. május–június.

³⁰ Különböző könyvtárakban összesen tíz példányt (Róma, Firenze, Bologna, Ancona, Arezzo, Piacenza és Pavia) sorol fel az összesített olasz nemzeti katalógus, vö: <http://edit16.iccu.sbn.it>, Il Censimento Nazionale delle Edizioni Italiane del secolo XVI.

³¹ *Mandati della Reverenda Camera Apostolica (1418–1802)*, Inventario a cura di Paolo CHERUBINI, (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, 55). Roma, 1988, 106–107. Archivio di Stato di Roma. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali.

Twemlow által 1960-ban kiadott vatikáni regesztákat tartalmazó monográfiában: *Vatican Regesta 969. Officiorum Liber III. VIII.* Ince pápára vonatkozó dokumentumok egyik főlióján³² a következő feljegyzés olvasható: „Dominus Alexander Palenterus camere Apostolice Commissarius recuperavit [hunc librum]a manibus domini Marchesii Orphini.” Hasonló jegyzetet tartalmaz a Rómában, 1894-ben kiadott *Römische Quartalschrift für Christliche Althertumskunde und für Kirchengeschichte* 8. kötete:³³ „Recuperavit a manibus D. Marchesii Orphini d. Alexander Palanterus cam. Ap.”

Tehát ha egyebet nem is, azt mindenesetre tudjuk, hogy Orphini más könyveket is birtokolt, és a pápai követekkel kapcsolatban állt Rómában.

Ezen felül tudomásunk van még egy nyomtatvány létezéséről, amelyik együtt említi Francesco Armellini és Orphini nevét, méghozzá egy, a Campo de' Fiori területeit érintő római városi rendelet kapcsán. A rendelet aláírói: Armellini és Orphini.³⁴

A másik, ismertebb possessor: Marcantonio Borghese (1814–1886), Sulmona V. hercege. Róla már lényegesen több információval rendelkezünk:³⁵ Francesco Aldobrandini Borghese herceg és Adelaide de La Rochefoucauld hercegnő elsőszülött fia, 1814-ben született Párizsban, ahol később az egész fiatalságát töltötte. IX. Pius pápaságra kerülésével Marcantonio fontos szerepet kapott a római politikai és közigazgatási életben: a római Cassa di Risparmio (Takarékpénztár) Tanácsának tagja, majd 1844–1847-ig elnöke lett. 1847-ben megalapította Statisztikai-Agrártudományi Intézetet, Róma Tanácsának tagja lett, később pedig Róma és Ronciglione első választótestületének képviselőjeként további fontos politikai tisztségeket töltött be.

A politikai közélet mellett a tudománynak és a tudományos közéletnek is hó-

³² *Vatican Regesta 696, Calendar of Papal Registers Relating to Great Britain and Ireland*, Vol. 14. (1484–1492), ed. J. A. Twemlow, London, 1960., 59; <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=105243> (utolsó megtekintés: 2014. 06. 13.)

³³ DE WAAL, Anton, *Römische Quartalschrift für Christliche Althertumskunde und für Kirchengeschichte, Rom*, 1894; http://archive.org/stream/RQ1894Vol8/RQ%201894%20Vol%208_djvu.txt (utolsó megtekintés: 2014. 06. 13.)

³⁴ „Anchora che ni sintende per questo presente bando liberato nisuno che fosse incurso nelle predicte pene Anchora che chi conducera' grano in campo de fiore et ad San Rocho possa comprare per tutte le terre mediate vel immediate subiecte alla prefata S. et sca. Chiesa et che dia cautione in camera apostolica che condure in quello tempo che se concordera in dicta camera e che nisuno tanto barone quanto ufficiale et prelado sotto pena de diece milia ducati et de per dita del grano ardisca contravenire a quanto de sopra se contiene. Et questo se intende per ciaschuna victugalia accio non se possano vendere piu che quanto se contiene in la tavola facta in Campitolio l'anno. M. D. XVII. et M. D. XVIII. – F. Armellinus Medices Card. Camerarius qui supra. Marchesius Orphinus, Secretarius de Mandato. Mariano banditore fece il sopradicto bando per Roma et loci consueti quarto Idus decembris M. D.xxiii.

³⁵ MALGERI, Francesco, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Volume 12, (Istituto della Enciclopedia Italiana), Roma, 1971, SODERINI, Edoardo, *Il principe Don Marc Antonio Borghese, = La Rassegna italiana, 1886/IV*, 165–198.

dolt, 1846-ban kitüntették a Római Pápai Régészeti Akadémia elnöki tisztségével. Mindenesetre az 1848-as év februárjától Marcantonio Borghese kénytelen volt felfüggeszteni az akadémiai tevékenységét, ugyanis Rómában zaklatott időszak következett be, minek a következményeképpen Marcantonio kénytelen volt a pápát gaetai száműzetésbe kísérni. IX. Pius pápa Rómába való visszatérésekor 1850-ben Marcantonio is újra belevetette magát a római politikai tevékenységek sűrűjébe: többek között megkapta a Camera di commercio (Kereskedelmi Kamara) és a Ferrovie romane (Római Vasúti Társaság) elnöki tisztségét. 1851–1856-ig ismét a Cassa di Risparmio elnöke, majd tevékeny résztvevője, és egyik fő alakja a Rómában kezdődő urbanizációs-építési projekteknek, városi infrastruktúra fejlesztéseknek. 1871-ben mint a Római Unió egyik előmozdítója lépett fel. Róma Testaccio és Trastevere negyedeiben középítettő és jótékonsági szerepet is vállalt. Szintén 1871-ben vette fel fiai mellé tanítónak a művész Giovanni Piancastellit (1845–1926), akit megbízott a Borghese-rezidenciák restaurálásával és dekorációjának megtervezésével. Őt nevezte ki később a Galleria Borghese első igazgatójává is. Piancastelli végezte el a múzeum műtárgyainak katalogizálást.

A bibliofil munkásságáról sajnos különösebb érdekességekről nincs tudomásunk, viszont fontosabb számunkra az adat, amelyet Marcantonio elsőszülött fiáról, Paolo Borgheséről tudunk: ő az a Borghese herceg, aki a grófi Apponyi családból származó Apponyi Ilonát feleségül vette 1868-ban. Viszont az OSZK Kézirattárában található Apponyi Fondban³⁶ semmilyen feljegyzés nincs arról, hogy Apponyi Ilona, és a könyvgyűjtő Apponyi Sándor bármilyen bibliofil kapcsolatban álltak volna, és semmilyen feljegyzés sem található arról, hogy Apponyi milyen úton szerezte be ezt a kiadást.

A Bibliotheca Borghese, a híres könyvtár később az 1896-os olasz gazdasági krízis miatt, amelyet a Borghese család is igencsak megszenvedett, teljesen szétszóródott, és kénytelenek voltak eladni az ősi villát is. A kéziratok és a levéltári anyag jó része a Vatikáni Könyvtárba került, a képtári gyűjteményt és a szobrokat pedig az olasz állam vásárolta meg 1901–1902 között, majd ez utóbbiakat később a Scipione kardinális által építtetett családi villával együtt Róma városának adományozta.

Nagy szerencsénkre ezt a könyvritkaság később – feltehetően egy külföldi aukció során, bár erre feljegyzés vagy bizonyíték nincsen – Apponyi Sándor birtokába került, akinek nagylelkű adománya révén ma már a nemzet kincseit gazdagítja.

³⁶ Apponyi Fond (jelzete: Quart. Hung. 2538), OSZK, Kézirattár

ZAYNAB DALLOUL

Bernardino Guerralda and the work on the history of the Medici house

There can be found an interesting renaissance work on the rise of the Medici house by the humanist author and consul of Siena, Stephanus Joanninensis, at the Rare Books Department in the National Széchényi Library. This study tries to make an attempt to reveal the personality of the author and to lighten the history of this unique copy in point of the sixteenth century italian typography in the province of Marche. The work was printed in the typography of one of the most particular figures of the era, Bernardino Guerralda from Vercelli, who – owe to his influential political and litterary friends – was able to establish a typographical monopoly in the city of Ancona. More than 30 editions came to light from his printing office, but only the writing in question refers to the connection between the author, the printer and the Medici family. More interesting can be the historical background of the book and the mood of it's getting into the Hungarian National Library. The first possessor was a roman alderman, Marchesius Orphinus at the first half of the sixteenth century, then more than 300 years after we could find the book in the collection of Marcantonio Borghese, owner of the famous gallery and library, who had cousinship with the Apponyi family thorough Ilona Apponyi. After the dispersion of the „Biblioteca Borghese” the copy got into the property of Count Sándor Apponyi – eventually by a booksale – and was afterwards donated – together with the count's special hungarica collection – to the Széchényi National Library in 1925.

DÓBÉK ÁGNES

Barkóczy Ferenc könyvtárának olasz nyelvű kötetei*

A Barkóczy-kutatás főbb irányvonalai

Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek reprezentációjának vizsgálatakor számba vettem már az irodalmi alkotásokat, az ünnepi köszöntő verseket, beszédeket, színjátékokat, kronologikus rendben követve végig Barkóczy életének eseményeit a hozzá intézett műveken keresztül.¹ Most a kutatás által ez idáig teljesen mellőzött Barkóczy-könyvtár olasz nyelvű köteteit mutatom be, ezen keresztül szemléltetve az érsek műveltségét, érdeklődését korának szellemi áramlatai felé. A könyvtár ismertetése előtt szükséges összefoglalnom a Barkóczyval kapcsolatos kutatások főbb irányvonalait, ezzel kijelölve a könyvtár igen fontos helyét a reprezentáció különböző formái és intézményei között.

Az irodalmi alkotásokban megnyilvánuló reprezentáció az egyes művek retorikai elemzésén túl más típusú vizsgálatokat is megkövetelt. A bemutatott ábrák, címlapok, előzéklapok, kézírásos szövegrészletek kiválóan szemléltetik a kor szak textuális és vizuális szemléletének igényességét, a barokk műfajkevertség populáris változatának megnyilvánulásait. Mindez a kor közéleti, szellemi életének szerves része volt, így egyháztörténeti és mentalitástörténeti szempontból is jelentékeny szegmense a kultúrának. Az ünnepi alkalmakra született művek vizsgálata segített a hozzájuk kapcsolódó események ceremoniális, építészeti és egyéb materiális hátterének rekonstruálásában is.

A Barkóczy-reprezentáció vizsgálatakor a maradandó és akár még ma is kézzel fogható emlékek mellett figyelembe kell venni a tudományos élet intézményeit és Barkóczy ezeket támogató rendelkezéseit, amelyek külön csoportot képeznek a személyes életet végigkísérő művek mellett. Barkóczy Egerben nemcsak az egyház és az oktatás intézményeit reformálta meg és építette újjá, hanem a helyi költők műveinek kiadásával, nyomda berendezésével, egy egri főiskola alapításá-

* A tanulmány a MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport megbízásából készült.

¹ DÓBÉK Ágnes, *Nyomatványok és kéziratok Barkóczy Ferenc tiszteletére = Filológia és irodalom*, szerk. Tompa Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 115–135; Uő, *Barkóczy Ferencet köszöntő versek, beszédek, színjátékok az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében = Győztesek szárnypróbálgatásai*, szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 13–37.

nak gondolatával a világi kultúrát is támogatta.² Ezek a tudományokat, könyvkiadást, magyar nyelvű irodalmat célzó rendelkezései a tudományos és az irodalmi életben is jelentős szerepet biztosítanak Barkóczynak.

Az egri nyomda működése után Esztergomban is támogatta a helyi sajtó létrehozását. A nyomdák kiadványait a *Magyarország bibliográfiája* VI. és VIII. kötetének adatai³ alapján ellenőriztem. Az egri nyomda sikeres vállalkozásnak bizonyult: Barkóczy egri éveiből 1761-ig 126 nyomdatermék ismert, ezeknek nagy része aprónyomtatvány, de számos könyv is van közöttük. Esztergomban 1763-ban került ki az első kiadvány a nyomdából, majd az 1763–1765 közötti időszakban 17 mű – az egri évekhez képest jóval kevesebb – jelent meg.

A Barkóczy püspöksége és érseksége alatt készült nyomdatermek nagy része kulturális, illetve hitbéli ismeretterjesztő feladatokon túl az érseki reprezentációt is magával hordozza. Itt a művek előszavában, előljáró beszédében a szerzők hála-juk jeléül, különböző módon Barkóczyt dicsőítik, mivel művük az ő költségén jelent meg. Könyvtárának jegyzékében megtalálható az összes, az általa alapított nyomdákban kiadott könyv, ezeknek azonban csak kis hányada maradt fenn az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában.

Az érseki könyvtár, mint a tudományos reprezentáció intézménye

A nyomdák működése mellett gazdag könyvtára is, amely műveltségét, jártasságát hivatott bemutatni, 1761-ben Egerből Pozsonyba, majd onnan Esztergomba került. A kötetek egységes barna bőrkötésben, a Barkóczy-család aranyozott címerével díszítve maradtak fenn. A könyvtárjegyzék alapján sokat megtudhatunk Barkóczy érdeklődéséről és műveltségéről, pontosabban meghatározhatjuk helyét a korszak egyházi és világi áramlatai között. Entz Géza Barkóczy mecénási tevékenységének vizsgálatakor megemlítette gazdag könyvtárát is. Függelékben közölte a művészeti témájú könyvek, rézmetszetek, tervrajzok listáját. Kiemelte, hogy elődjéhez, Csáky Miklóshoz hasonlítva Barkóczy könyvtára teljesen más képet mutat, hiszen a teológiai témájú könyvek mellett számos művészeti, építészeti és irodalmi könyv található abban.⁴

A Barkóczy-hagyatékban fennmaradt könyvtárjegyzék⁵ alapján azonosítottam

² BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak, Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997, 51–88; Uő, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás = Irodalom és felvilágosodás*, Tanulmányok, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 333–365.

³ *Magyarország bibliográfiája* VI, szerk. Markos Béla, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1972; *Magyarország bibliográfiája* VIII, szerk. V. Ecsedy Judit, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1991.

⁴ ENTZ Géza, *Barkóczy Ferenc gróf, a magyar barokk-kor nagy mecénása = Történetírás*, 1939, 167–187; Függelék, 186–187.

⁵ Prímási Levéltár, Esztergom.

a könyvtár fennmaradt példányait az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában. A könyvtárjegyzékben 514 cím szerepel ennél több kötetben, ebből a Főszékesegyházi Könyvtár katalógusa alapján 194 maradt fenn biztosan – Barkóczy possessor bejegyzésével. A katalógusban azonban számos – összesen 147 – olyan tételt találtam, amely mind cím, szerző, mind a kiadás éve alapján azonos lehet a könyvtárjegyzékben szereplő példánnyal, ezért ezeket a tételeket külön csoportba gyűjtöttem, és a possessor-bejegyzést keresve ellenőriztem. A kutatás ebből a megközelítésből nem bizonyult haszontalannak, a könyvtár katalógusában bejegyzettek túl még 26 kötetről derült ki, hogy a Barkóczy-könyvtárhoz tartozik. Az azonosított tételek száma így 220 lett, a többi kötet más gyűjteményekbe kerülhetett, vagy elveszhetett a könyvtár többszöri költözése folyamán. Az eredmények alapján elmondható, hogy a fellelt kötetek jelentős része latin nyelvű, továbbá gyakoriak az olasz és magyar nyelvű könyvek. A világi és egyházi tematika szinte azonos arányban van jelen. A könyvtár nagy része 1720 után megjelent köteteket tartalmaz, de a könyvek között vannak az 1750-es években megjelent példányok is, ez arról tanúskodik, hogy Barkóczy az évek során folyamatosan bővítette a könyvtárat.

A Barkóczy-könyvtár olasz nyelvű kötetei

Barkóczynak a művészetekben, a kortárs teológiai és világi szellemi irányzatokban való jártasságát elsősorban olasz nyelvű könyvei példázzák.

Iskoláit Kassa és Nagyszombat után a római Collegium Germanicum-Hungaricumban folytatta, ahol megismerkedett a kor híres olasz teológusainak munkáival, a korszak főbb szellemi irányzataival, Róma színházaival és az építészeti remekeivel. Középről figyelhette meg az egyház és a római arisztokrácia művészeteket pártoló tevékenységét. Ilyen tapasztalatokkal hazatérve először Egerben, majd érsekként Esztergomban támogatta a helyi szerzőket és kulturális intézményeket.

Könyvtárának olasz nyelvű könyvei, amelyeket Rómából hozhatott magával, a városban megismert barokk műveltséget hirdetik, míg a latin nyelvű könyvek között elsősorban ókori szerzők műveit, egyházi, teológiai témájú kézikönyveket találunk, valamint néhány olasz szerző latin nyelven írt politikai és filozófiai témájú művét.⁶ Számos francia és spanyol szerző munkáját is az olasz fordításon keresztül ismerte, mint Baltasar Gracián *Udvári emberét*,⁷ vagy Molière drámáit.⁸ Könyveinek Rómából, legalábbis Itáliából való eredetére utal az is, hogy számos olasz nyelvű könyve Magyarországon is megjelent először latin, majd néhány eset-

⁶ Ilyen Petrarca *De remediis utriusque fortunae* dialógusokból felépülő műve, vagy Ambrogio Marliani 1631-ben írt államelméleti értekezése, a *Theatrum politicum*.

⁷ GRACIÁN, Baltasar, *L'uomo di corte*, Venezia, nella Stamperia dell' Hertz a spese di Gio, 1734.

⁸ MOLIÈRE, Le opere di G. B. P. di Moliere, divise in quattro volumi, ed arricchite di bellissime Figure, Lipsia, Mauritio Georgio Weidmann, 1740.

ben magyar nyelvű fordításban is, de Barkóczy könyveinek jegyzékében minden esetben az Itáliában kiadott változat fordul elő.

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban a Barkóczy-könyvtár egykori állományából 82 olasz nyelvű mű maradt fenn, 140 kötetben. A továbbiakban két csoportban rendszerezve – egyházi és világi tematika szerint – mutatom be a műveket és szerzőiket, amelyek az érseki könyvtár részeként nemcsak Barkóczy, hanem közvetlen környezete részére is rendelkezésre álltak.

1. Teológiai témájú könyvek

A teológiai témájú könyveket vizsgálva megfigyelhető, hogy Barkóczy igyekezett egyes szerzők életművének minél teljesebb egybegyűjtésére. Ezekben az esetekben olyan fontos 17–18. századi szerzőkről van szó, akiknek kortárs recepciója nemcsak Itália-szerte terjedt el. Paolo Segneri, olasz jezsuita szerzetes 4 műve maradt fenn a Barkóczy-könyvtárban, összesen 8 kötetben. Segnerit az olasz irodalomtörténet az „ékeesszólás fejedelmeként” aposztrofálta.⁹ Első műve, Famiano Strada *De bello belgico* című mű munkájának latinról olaszra való fordítása volt (*Della guerra di Fiandria*, Roma, 1648),¹⁰ de elsősorban tanító és missziós feladatokat látott el a renden belül. Pistoiban prédikációi nagy hatással voltak a hallgatóságra, ezeket gyűjtötte össze, és született meg első igazán nagy sikerű műve, a *Quaresimale* (Firenze, 1679).¹¹ Segnerire jellemző, hogy – kortársaitól eltérően – prédikációiban és egyéb műveiben a kereszténység tanításainak a mindennapi életben való szerepét hangsúlyozza. Munkái a tridenti zsinat utáni reformszellemben íródtak, megtalálhatók köztük morálteológiai és a gyakorlati hitélettel foglalkozó művek is. Segneri magyarországi hatástörténetével már foglalkozott a kutatás, mind prédikációs gyakorlatának, mind művei magyarországi jelenlétének szempontjából.¹² Száraz Orsolya a Segneri-művek hazai jelenlétéről szólva megemlíti a Barkóczy-könyvtárat is.

Segneri második fontos műve, a *La manna dell'anima* már Barkóczy könyvtárában is helyet kapott, összesen három példányban (Velence, 1726; Bassano 1745; Bassano, 1745).¹³ Segneri kegyességi művei közé tartozik, amely a Szent Ignác-i *Lelkigyakorlatok* mintájára épülve az év minden napjára egy-egy elmélke-

⁹ Paolo Segneri, *un classico della tradizione cristiana. Atti del convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300 anniversario della morte (1694–1994)*, Nettuno, 9 dicembre 1994, 18–21 maggio 1995, a cura di FEDI, Andrea, Nettuno, 1996.

¹⁰ Ezt a művet nem tartalmazta a könyvtár állománya.

¹¹ Ezt a művet nem tartalmazta a könyvtár állománya.

¹² SÁRKÓZY Péter, *La letteratura religiosa italiana nel Settecento ungherese da Segneri a Muratori = Paolo Segneri, un classico della tradizione cristiana, Atti del convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300. anniversario della morte (1624–1694)*, Nettuno 9 dicembre 1994, 18–21 maggio 1995, szerk. Andrea Fedi, Rocco Paternostro, New York, 1999, 183–195; SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 49); Uő, *Paolo Segneri művei Magyarországon = Magyar Könyvszemle*, 2008, 123–140.

¹³ A kötetek lelőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár (A továbbiakban: Et., FK)

dést nyújt a papoknak, amely a prédikációk kiindulópontjául szolgálhatnak. A mű tartalmaz elmélkedéseket is az egyházi év mozgó ünnepeire. A *Quaresimaléhoz* hasonló céllal íródott prédikációgyűjtemény, a *Panegirici sacri* (Velence, 1731) is helyett kapott a könyvtárban. A prédikációk egyaránt közvetítenek a hívőknek morális kérdésekre épülő példázatokot, amelyeket Segneri saját környezetéből merít, ugyanakkor a távoli, egzotikus országok képe – mint India, Japán, Kína – is felbukkan. A „meraviglioso” – csodálatos – jelző az, ami jellemezi Segneri prédikációit: a *meraviglioso* szó tűnik fel a leggyakoribb toposzként, valamint a beszédek felépítését és a hívőkre gyakorolt hatását is ezzel a szóval lehetett leginkább jellemezni.¹⁴

A *Prediche dette al Palazzo apostolico* (Velence, 1751) Segneri kevésbé népszerű művei közé tartozott, Barkóczy könyvtárában a második kiadása volt meg.¹⁵ Az utolsó Segneri mű, amely fennmaradt a könyvtár állományában az *Il confessore istruito* (Bassano, Venezia, 1672), amely egy három kötetes – *Cristiano istruito* című – mű második kötete.¹⁶ A gyóntató papok számára készült gyakorlati segédkönyv, amely 13 fejezeten keresztül, konkrét példákkal segíti a kezdő papság gyakorlati munkáját a gyónás során.

Segneri a katolikus egyház tanításainak gyakorlati oldalát előtérbe helyező művei mellett jelen volt Barkóczy könyvtárában Ludovico Antonio Muratori a katolikus hitélet megújulását szorgalmazó két műve, a *Della regolata divisione dei cristiani* (Velence, 1747)¹⁷ és a *Della carità cristiana*.¹⁸ Már a művek magyarországi latin és magyar nyelvű kiadása kapcsán is előkerült Barkóczy neve, azonban nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy csak Barkóczy támogatta a Muratori-művek fordítását és hazai megjelenését.¹⁹ Az azonban bizonyos, hogy jelen voltak Barkóczy környezetében a reformkatolicizmus nagyobb művei. A *Della carità cristiana* a jezsuita missziók és Muratori plébánosi tapasztalata alapján íródott. A mű alaptétele, hogy a kegyesség szükséges az üdvözüléshez, amely elsősorban nem az egyház, hanem a szegények segítésében kell, hogy megnyil-

3BV1488; 3BV1876; 3BV1870/1/I–IV. A zárójelben feltüntetett hely és évszám a könyvtárban megtalálható kötetek kiadási adatai.

¹⁴ PATERNOSTRO, Rocco, *Il „meraviglioso” nei Panegirici Sacri* = Uő., *Dilettevole inganno e Ingegnosa Maraviglia – Studi su Antonio Ongaro, Andrea Sacchi, Paolo Segneri*, Ugo Magnanti Editore, Nettuno, Roma, 2003, 75–100.

¹⁵ Et., FK, 3BV1857.

¹⁶ Et., FK, 3BV1881.

¹⁷ Et., FK, 3BV2423.

¹⁸ Ez a mű nem maradt fenn a könyvtár állományában, csak a könyvtárjegyzékben.

¹⁹ Az 1763-ban Esztergomban megjelent *Della carità cristiana* latin nyelvű kiadását Barkóczy-nak ajánlották, valamint az ő nevéhez köthető a *Della regolata divisione* kéziratban maradt fordítása is. L. SZELESTEI N. László, *Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében* = Uő., *Eszmé és arcok a 18. századi Magyarországról*, Universitas, Budapest, 2010, 100–112. Bitskey István az Egerben, 1763-ban megjelent Muratori-fordítást is Barkóczyhoz kapcsolja. L. BITSKEY István, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 350.

vánuljon. A szegénység segítése fő irányvonala lett Muratori szociális és politikai gondolkodásának, amely szerint csak a jó kormányzás és a vallásos életvitel együttese képes egy tökéletes társadalmat alkotni. A *Della regolata divizione dei Cristiani* már Lamindo Pritanio álnévvel jött ki a velencei nyomdából, a Barkóczy-könyvtár fennmaradt példányai között ezt az első kiadást találjuk. Elsősorban ez a mű indította el a Muratori reformátor eszméi elleni támadásokat. Felhívta a figyelmet arra, hogy az utóbbi két évszázad tapasztalata alapján Loyolai Szent Ignác *Lelekgyakorlatokjának* követésére volna szükség. Hangsúlyozta a mise és az imádság, vagyis a külső és a belső áhitat fontosságát a keresztény ember életében, felemelte szavát az egyház szigorúsága, valamint a szentek túlzott tisztelete és a Mária-kultusz ellen, egy emberhez közelebb, elérhető Isten képét akarta a hívők felé közvetíteni.

Egészében véve mind Segneri, mind Muratori művei gyakorlatiasak, reformokat sürgetőek, nemcsak Barkóczy, hanem kanonokjai is haszonnal forgathatták őket.

Segneri és Muratori nagy hatású művei mellett több 17–18. századi olasz szerző ismertebb könyvét összegyűjtötte könyvtárában Barkóczy. Carlo Casalicchio jezsuita második, és egyben legismertebb műve az *Utile col dolce* (Velence, 1747)²⁰ is helyet kapott a könyvtárban. A szerző jeles férfiak tettein és mondásain keresztül vezeti be az olvasót a helyes, keresztény viselkedés szabályaiba. Casalicchio az olvasóhoz szóló ajánlásában meghatározza saját kora vallásos, szellemi emberének ideálját, aki a másokkal való társalgás közben nem lehet hallgatag, udvariatlan és faragatlan. Mindez jólneveltséget, nemesemberhez illő viselkedést igényel. Ez azonban nem minden, mert nem gúnyolódhat az evangéliumon, mint ha egy eretnek lenne, nem lehet minden harmadik szava olyan, amin nemcsak a hívő emberek, de a hitetlenek is elszégyellik magukat. A műben rövid anekdoták, elmés történetek követik egymást, a cím ezeknek a felépítéséből ered, amit Casalicchio az ajánlásban megmagyaráz: a rövid, „szellemes” történetek oktató céllal készültek, ezért hasznosak, befejezésük azonban mindig elgondolkodtató csattanóval végződik, ami kedves az olvasónak.

A könyvtár több olyan művet tartalmazott, amely a nemesség helyes viselkedését mutatta be elsősorban morális, erkölcsi szempontból. Ilyen volt a *Compendio della vita di diversi principi illustri, e gran capitani* (Halle, 1754)²¹ című anekdotagyűjtemény, amely az ifjak elé példaként állítva mutatta be különböző jeles férfiak cselekedeteit. Juan Eusepio Nieremberg spanyol jezsuita *Corona virtuosa, in cui si propongon li frutti della virtù in un principe* című műve (Velence, 1672)²² kifejezetten a hercegi rangú személyek erényeiről szól. A könyvtár tanító, morális-teológiai műveihez tartozik az Európa-szerte ismert spanyol szerző, a spanyol barokk nagy alakja, Baltasar Gracián két műve, amely olasz fordításban volt jelen a könyvtárban. A *L'uomo di corte, o sia l'arte di Prudenza* (Velence, 1734), amely az udvari ember viselkedését taglalja, valamint az *Il criticon* (Velen-

²⁰ Et., FK, 3BV1489.

²¹ Et., FK, 3BV1883/I–II.

²² Et., FK, 3BV1885.

ce, 1743),²³ amely a szerző legnagyobb sikerű, legismertebb műve. Egy szimbolikus regény, amely az emberi élet három korszakán keresztül mutatja be a létezés problémáit. Főszereplője Critilio, aki hajótörést szenved, valamint megmentője, egy vadember, akinek az Andrenio nevet adja. Az első részben Critilio megtanítja beszélni és neveli Andreniót, Spanyolország felé utaznak tovább. A második részben felmennek az érett kor hegyére, ahol sokat tanulnak a művészetekről, így éles kritikát tudnak megfogalmazni koruk spanyol íróiról. A harmadik részben Rómában vannak, ahol látják az idő kerekét és az ember életének múlandóságát, a halált. Végül elérik a halhatatlanok szigetét, ahova csak az erényes és értékes emberek juthatnak el. Baltasar Gracián művei nem voltak ismeretlenek a korabeli Magyarországon, Faludi Ferenc az *Oráculo manual* című művét ültette át magyar nyelvre, az olasz fordítást használva. A Barkóczy-könyvtárban található másik erkölcsstani munka, amelynek később magyar fordítása is megjelent Faludi Ferenc tollából, William Darrel *Il gentiluomo istruito nella condotta d'una virtuosa, e felice vita* című művének kiadása (Róma, 1746),²⁴ amelyben a katolikus férfiak és nők viselkedéseinek szabályait mutatja be a szerző párbeszéd formájában, erős kritikát fogalmazva meg a korabeli Anglia hanyatló erkölcséről. Faludi Ferenc mind Gracián, mind Darrel művét olasz fordításon keresztül ismerte, mindkét esetben azt a kiadást használta, ami Barkóczy könyvtárában is megvolt. Csakúgy mint Barkóczy, Faludi is Rómában élt – 1740–1745 között, Barkóczy több, mint 10 évvel korábban – így hasonló műveltséggel rendelkeztek, és Barkóczy könyveinek Rómából való származása ezzel a párhuzammal is alátámasztható.²⁵

A nemes emberek levelezését segítő könyv is helyet kapott a könyvtárban, az *Il segretario de' galant-uomini* (Velence, 1755),²⁶ amely különböző alkalmakra írt levélmintákat, és az ezekre adandó válaszok formuláit tartalmazza.

A világi-politikai és az egyházi élet közötti kapcsolatot tanulmányozza Giovan Battista Comazzi *Politica e religione trovate insieme nella persona, parole, ed' azioni di Giesu Christo, secondo l'Evangelio di San Giovanni* (Köln, 1709) című műve is, amelynek első kiadását találjuk meg a Barkóczy-könyvtárban. Comazzi könyvében azt tárgyalja, hogy a politika és a vallás egy tőből fakad, és céljuk is ugyanaz, hogy az embert boldoggá tegyék. A politikát és a vallást a világ keletkezésétől kezdve együtt látja megjelenni. Isten a hatodik napon megteremtette az embert, és azt mondta neki, uralkodjon ezen a földön. Ez kell hogy legyen a politika alapja, miszerint a földi kormányzás az ember kezében van, de az isteni törvények tiszteletben tartásával kell végrehajtani. Barkóczy érsekké való kinevezése után szorosabb kapcsolatba került az udvarral, mindvégig hű volt

²³ Et., FK, 3BV2432.

²⁴ Et., FK, 3BV1848.

²⁵ Faludi neve máshol is előfordul Barkóczy környezetében: 1754-ben az egri jezsuita iskolában Faludi *Constantinus Porphyrogenitus* olasz minták alapján írt iskoladrámájával köszöntötték a püspököt. L. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai* III., Bp., MTA Könyvtára, 1988, 145.

²⁶ Et., FK, 3BV1543.

Mária Teréziához, aki több kinevezést adományozott neki, azonban Barkóczy kora politikai életében aktívan nem vett részt. Könyvtárának fennmaradt kötetei között alig találunk politikai témájú könyveket. Kivételt képez ez alól Gregorio Leti a római udvar politikai kapcsolatairól szóló *Relazione della Corte di Roma: e de' riti da osseuarsi in essa* című műve (Velence, 1702).²⁷ Egy másik könyve is fennmaradt Gregorio Letitől *Vita di Sisto V. Pontefice Romano* (Amszterdam, 1721) címmel.²⁸ Leti történeti-politikai író volt, akit Genfben politikai nézetei miatt elítéltek. Mindig kormányok, uralkodók közvetlen közelében élt és írói tevékenysége révén olyan széles olvasói réteghez ért el, hogy a korszak egyik legolvasottabb, legsikeresebb, de egyben legellentmondásosabban megítélt szerzőjének lehet tekinteni.

17. századi nagy olasz szónokok és teológusok munkái is fennmaradtak a Barkóczy-könyvtár kötetei között. Francesco Panigarola²⁹ prédikációgyűjteménye *Prediche di monsig. rever. Panigarola* címmel (Velence, 1618), Alessio Segala papi segédkönyvei, köztük egy Mária tiszteletére íródott könyv az *Arte mirabile per amare, servire, et honorare la gloriosa vergine Maria nostra* (Velence, 1622),³⁰ valamint Gaetano Maria da Bergamo *Regola per vivere nella Cristiana osservanza* (Velence, 1753)³¹ című, a korban nagy ismertségnek örvendő műve, amelyet a szerző XIV. Benedek pápának ajánlott. Barkóczy összegyűjtött még néhány, az egyház történetével és szentek életével foglalkozó olasz nyelvű kötetet, ezek közül három maradt fenn: a *Leggendario delle Santissime Vergini* című legendárium, amely szent szüzek életét mutatja be (Velence, 1733),³² valamint a *Vita del glorioso S. Alessio* című, Szent Elek (Padova, Bassano)³³ és a *Vita di S. Francesco Saverio* (Firenze, 1701)³⁴ Xavéri Szent Ferenc életét feldolgozó művek. Barkóczy patrónusa nem Xavéri, hanem Szalézi Szent Ferenc volt, akinek művei három kötetben egybegyűjtve, olasz nyelven maradtak fenn a Barkóczy-könyvtárban *Opere di San Francesco di Sales* (Velence, 1735) címmel.³⁵

A fenti, 17–18. századi itáliai szerzők művei mellett jelen volt a könyvtárban – a már bemutatott Baltasar Garcian és William Darrel művein túl – számos Európaszerte ismert, francia, spanyol szerző műve olasz fordításban. Ott van a könyvek között Nicolas Caussin a nagyböjt idejére írt, *La sapienza Euangelica* címmel megjelent lelkigyakorlatokat tartalmazó műve (Bologna, 1648),³⁶ a francia „Nagy Évszázad” híres prédikátora, Louis Bourdaloue *Prediche quaresimali* című

²⁷ Et., FK, 3BV2465.

²⁸ Et., FK, 3BV2454/I–III.

²⁹ Et., FK, 3BV2441.

³⁰ Et., FK, 3BV1873.

³¹ Et., FK, 3BV2425.

³² Et., FK, 3BV2458.

³³ Et., FK, 3BV2474.

³⁴ Et., FK, 3BV1854.

³⁵ Et., FK, 3BV1490 I–III.

³⁶ Et., FK, 3BV1888.

nagybőjti prédikációinak gyűjteménye (Veleence, 1732),³⁷ az immár szentté avatott Claude de La Colombière prédikációi *Sermoni sacri* címmel (Veleence, 1726),³⁸ Paul de Barry az egyházi év különböző időszakaira írt lelkigyakorlatokat tartalmazó *Solitudine di filagia* című könyve (Roma, 1663).³⁹

Az egyházi művészetet dolgozza fel Antonio Lupis *Il chiaro scuro della pittura morale* címmel megjelent műve (Veleence, 1679).⁴⁰ A szerző összegzést ad a templomok falait díszítő freskók és festmények ábrázolásairól és motívumairól.

2. Világi témájú könyvek

Barkóczy könyvtárában nemcsak a teológiai témájú és gyakorlati papi segédkönyveket gyűjtötte össze. Olasz nyelvű könyvei között megtaláljuk az európai kortárs irodalom és az ókori szerzők nagy műveit, történelmi munkákat, úti- és művészeti könyveket.

Regényei között ott van Andrea da Barberino 15. századi szerző legismertebb műve, a *Guerrino detto Meschino* című lovagregény (Veleence, s. a.).⁴¹ A mű a 19. századig számos kiadást megért és az olasz lovagköltemények kiindulópontját jelentette, később olyan neves szerzőknek szolgálva mintául, mint Luigi Pulci, Matteo Maria Boiardo, Ludovico Ariosto. A regény főszereplője Guerrino, akit a hitetlenek elleni háború közepette gyermekkorában elrabolnak, majd a konstantinápolyi császár udvarába kerül. Ott a császár fiának jó barátja lesz, de a lányába, Elisenába beleszeret. Egy, az udvarban rendezett lovagi tornán – amelyen igaz áruhában vesz részt – elnyeri a lány kezét, de nem ismerve családjá eredetét és rangját, tudja, hogy nem veheti őt feleségül. Miután Guerrin segít kiüzni a törököket az udvarból, a császár is segít neki szülei keresésében, eredménytelenül. Így a húsz éves Guerrin elindul felkutatni a múltját és őseit, a regény következő fejezetei útja közben átélte kalandjait mesélik el.

Barkóczy további regényei között fennmaradt számos neves francia szerző művének olasz fordítása. Gyűjteményében olasz nyelven találjuk meg François de Salignac de la Mothe-Fénelon francia katolikus érsek, teológus regényét *Avventura di Telemaco figliuolo d'Ulisse, ovvero continuazione del Quarto Libro della Odissea d'Omero* címmel (Veleence, 1717).⁴² Témáját tekintve a királyi sarjak nevelésének ügyével foglalkozik. Ismerteti, hogy a nagy urak és grófok nemcsak karddal, gyűlésekkel, hanem tudós könyvek írásával is hajthatnak hasznot a nemzetnek. Telemakust, aki bujdosásai közepette több ifjú fejedelemnek ad tanácsot, Minerva istennő kíséri el az utazásban, Mentor néven. Mentor példájával azt is bemutatja, milyen legyen az, aki fejedelmi ifjat akar nevelni. A művet több európai nyelvre lefordították, köztük magyarra is, ez a fordítás pedig Barkóczy

³⁷ Et., FK, 3BV1494.

³⁸ Et., FK, 3BV1850/I–II.

³⁹ Et., FK, 3BV2446.

⁴⁰ Et., FK, 3BV1886.

⁴¹ Et., FK, 3BV2462.

⁴² Et., FK, 3BV1542.

nevéhez köthető. Haller László Telemakus-fordítása 1755-ben jelent meg Kassán, a kiadást Barkóczy támogatta. A fordítás kiadása sokáig nem valósulhatott meg Haller halála miatt, Barkóczy volt az, aki felkarolta a kallódó kéziratot. Az ajánló levelet, mivel a szerző már nem élt, a Kassai Nyomtató Ház címezte az egri püspökhöz. A könyvtár fennmaradt kötetei között több francia szerző művét találjuk meg olasz fordításban: Pierre de Marivaux novellákból felépülő regényét *Farsamone, ovvero le follie Romanzesche del moderno Don Chisciotte* címmel (Velence, 1751);⁴³ Gautier de Costes de La Calprenede 17. századi író *Cassandra* című regényét a neves történétíró, Maiolino Bisaccioni fordításában (Velence, 1732);⁴⁴ Francois Péteis de la Croix, a 17. századi Franciaország nagy orientalistájának a keleti világot – Törökországot, Perzsiát – bemutató *Istoria della sultana di Persia, e de visiri novelle turche* címmel megjelent novelláit (Velence, 1732).⁴⁵ A regények között ott van még Cervantes *Dell'Ingegnoso Cittadino Don Chisciotte della Manciancia* című ismert műve is (Velence, 1772). A spanyol szerző ezzel a regényével vált világhírűvé, ugyanakkor meg is osztotta a 17. század eleji közönséget. A *Don Quijoté*-ben erős társadalomkritikát fogalmazott meg egy olyan főhős segítségével, aki azt tesz, amit akar, ezért elmeháborodottnak tekintik.

Az olasz prózairodalom alkotásai közül a nagy firenzei gondolkodó és politikus, Machiavelli több munkája ott van Barkóczy könyvei között. Machiavelli jelentősebb művei négy kötetben 1540-ben, majd 1550-ben jelentek meg Velencében. Ez a kiadás számtalan utánnomást megért évszázadokon keresztül, Barkóczy könyvtára is ezt a gyűjteményes kiadást őrizte meg Machiavelli olyan műveivel, mint *Il principe*, *Istorie fiorentine*, *Dell'arte della guerra* és a történetfilozófiát megalapozó műve, a *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. A sorozat negyedik kötete két drámát – a *Mandragorát* és a *Cliziát* – is tartalmaz (Haag, 1726).⁴⁶ A sorozaton kívül, külön kötetben maradt fenn a *L'asino d'oro* című dantei terzinákban íródott szatirikus költemény (Velence, 1725), amelyet Apuleius modern változatának is tekintenek.⁴⁷ A mű befejezetlen maradt, 8 rövid részből áll, amelyekben a szerző a történet allegorikus képeinek segítségével gyakran bírálja saját kora politikai életét. Machiavellit Itálián kívül – így Magyarországon is – elsősorban az *Il principe* című műve tette ismertté. 1532-ben jelent meg Rómában, és a pápa már 1559-ben a tiltott könyvek listájára tette. A mű a modern uralkodó hatalomgyakorlásának általános elveit határozta meg, elválasztva egymástól a morált és a politikát, egységes egészzé kovácsolva azonban a gyakorlatot és az elméletet. Az *Il principe* később a felvilágosodás világi eszméinek egyik kiindulópontjává vált, ezért is lehetett jelen a kora különböző világi irányzatai felé is érdeklődő Barkóczy könyvtárában.

A könyvtár világi tematikájú könyveinek jelentős részét a drámai művek te-

⁴³ Et., FK, 3BV1550/I–II.

⁴⁴ Et., FK, 3BV1870/2.

⁴⁵ Et., FK, 3BV2463.

⁴⁶ Et., FK, 3BV2433/I–IV.

⁴⁷ Et., FK, 3BV2433.

szik ki. Köztudott, hogy Barkóczy mindig támogatta a művészeteket, környezetében gyakran adtak elő színjátékokat, az őt köszöntő művek kéziratai között több színjáték is fennmaradt.⁴⁸

A 17. század legnagyobb hatású francia drámaírójának, Molièrnek 4 kötetét (Lipcse, 1740) találjuk meg olasz fordításban a könyvtárban.⁴⁹ A kötetek a legnépszerűbb Molière-drámákat tartalmazzák, mint *A Fősvény (L'avar)*, *Az úrhatnám polgár (Il cittadino gentiluomo)*, *Tudós nők (Le donne savie)*, *A mizantróp (Il mizantripo)*, *A férjek iskolája (La scuola dei mariti)*, *Scapin furfangjai (Le furberie di Scappino)*. Igényes metszetek díszítik őket, amelyek a drámák cselekményét illusztrálják.

Saját kora két legsikeresebb olasz drámaírójától, Metastasiótól és Goldonitól találunk egy-egy könyvsorozatot a könyvtárban. A Metastasio-sorozat hat kötetből áll. Ezek a színjátékok a 18–19. században számos esetben a hazai iskoladrámák forrásai voltak, így Barkóczy is találkozhatott olyan részletekkel, dialógusokkal az előadások közben, amelyeket korábbi olvasmányai alapján már ismert.⁵⁰ Metastasio Barkóczy kortársa volt, a híres drámaíró első sikereinek évében – 1724-ben – Barkóczy Itáliában volt. A könyvtárban fennmaradt Metastasio-sorozat (Velenecse, 1750) az összes 1733–1750 között megjelent művét tartalmazta, a IV–VI. kötetekben a kisebb színpadi műveket, canzonettákat.⁵¹ Az első négy kötetben találjuk többek között a *La Didone abbandonatát*, a *La clemenza di Titót*, a *Catone in Uticát*, a *L'Adriano in Siriát*, vagy a később Csokonai által lefordított *Il re pastorét* és a *Galateát*. A sorozaton kívül, különálló kötetben maradt fenn az *Iso-la disabitata* című Metastasio-melodráma (Velenecse, 1753), amelyet VI. Ferdinánd spanyol király névnapján adtak elő reprezentációs céllal a Madrid melletti Aranjuez városában 1753-ban, a kiadvány címlapja is ennek az eseménynek állít emléket.⁵²

Goldoni-sorozata (Velenecse, 1753) tizenegy kötetből áll, a komédiaíró összes addig megjelent színpadi művét tartalmazza. Goldoni nagy reformokat hajtott végre saját kora színházi életében, nevéhez köthető az álarc és a commedia dell'arte rögtönzésének elhagyása a színpadon. A Barkóczy környezetében elő-

⁴⁸ Virtus Amore et Timore fortior sive Alanus tragoedia, 1756, [20] p., a kézirat lelőhelye: Et., FK, Coll. II. 80.5.; Salamon és László, 1762, [6] p., A kézirat lelőhelye: Et., FK, Coll. II. 97.1. Vö: HUBERT Ildikó, SZELESTEI N. László, *Köszöntő versek, színjátékok Barkóczy Ferenc tiszteletére = Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. Jankovics József, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007, 522–525. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Hubert_Szelestei.pdf; Festis honoribus celsissimi a reverendissimi S. R. I. principis Franisi e omitibus Barkóczy de Szala...[24] p., A kézirat lelőhelye: Et., FK, Coll. I. 39. 17. Vö: SZELESTEI N. László, *Barkóczy Ferenc érsek névnapja 1763-ban = Magyar Sion*, 2007, 120.; István, szomorú játék, 1765, [5] p. A kézirat lelőhelye: Et., FK, Coll. II. 97.5. Vö: HUBERT Ildikó, SZELESTEI N. László, i. m.

⁴⁹ Et., FK, 3BV1878/I.

⁵⁰ CZIBULA Katalin, *Metastasio a 18–19. századi magyar drámairodalomban = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 181–202.

⁵¹ Et., FK, 3BV1546/ I–VI.

⁵² Et., FK, 3BV1546.

adott színjátékokban – a rendelkezésre álló források alapján – nem találkozunk Goldoni nevével. Hazánkban a 19. század elején válik ismertebbé Goldoni neve, amikor olasz társulatok hozzák el komédiáit a magyar színpadokra.⁵³ Barkóczy színház iránti szeretetét tükrözi, hogy kora legnagyobb olasz drámaírójának összes művét megszerezte. A könyv megjelenésének évében már egri püspök, távol van Rómától, de az európai drámairodalom főbb munkáit összegyűjti.

Egy másik olasz szerző, Giovanni Antonio Bianchi drámáit is jelen vannak a könyvtár fennmaradt kötetei között. Bianchi ferences minorita szerzetes, elsősorban történelmi, politikai, valamint az egyház és az állam kapcsolatát tanulmányozó írásai ismertek. Barkóczy könyvtára tragédiáit őrizte meg, amelyeket Farnabio Gioachino Annutini álnéven jelentetett meg *Tragedie sacre, e morali di Farnabio Gioachino Annutini cioè la Matilde, il Gieffe, la Elisabetta, il Tommaso moro* címmel (Bologna, 1725).⁵⁴ Barkóczy könyvtárában négy további dráma maradt ránk egybekötve Bianchitól: a *Demetrio, Gieffe, Tommaso Moro, Elisabetta Reina di Portogallo* (Róma, 1727).⁵⁵ Bianchi drámái elsősorban bibliai tanításokat dolgoznak fel, azonban nemcsak egyházi környezetben ismerték és játszották őket. A színházat közelebb akarta hozni az egyházhoz. *Vizi e dei difetti del moderno teatro e del modo di emendarli* című értekező művében (Róma, 1753)⁵⁶ vitába szállt Daniele Concina teológussal, aki szerint a színház minden erkölcsatlenség forrása. Barkóczyt is gyakran elítélte a közvélemény mulatozó, a költőket és színházi előadásokat és a zenét kedvelő, támogató életmódjáért.⁵⁷ Az utókor már felülírta ezeket a véleményeket és Barkóczyt a művészeteket pártoló, széles látókörű püspökként, majd érsekként mutatja be.

Barkóczy a világtörténelmet feldolgozó könyvei között két nagyobb terjedelmű munkát találunk. Az egyik a *Gran teatro storico, o sia storia universale sacra* című öt kötetes mű (Velence, 1722), amely eredetileg németül jelent meg, Barkóczy könyvtárában az olasz nyelvű kiadás van meg.⁵⁸ Az első kötet a világ keletkezésétől Augustus császár haláláig írja le a történelmet, a második Tiberius uralkodásától egészen Nagy Károly megkoronázásáig, a harmadik IV. Károly császár haláláig, majd a negyedik Leopold császárig, végül az utolsó kötet egészen az 1700-as évekig. A mű a Biblia és a katolikus egyház tanításainak megfelelően írja le a világ keletkezését, majd a későbbi évszázadok bemutatásánál is nagy hangsúlyt fektet az egyház és a pápaság történetére. A fejezeteket a különböző antik és kortárs szerzők munkáiból állították össze. A másik történelmi munka nemcsak történelmi, hanem földrajzi, kulturális információkat is ad a különböző országok-

⁵³ NYERGES László, *Carlo Goldoni színművei Magyarországon, 1759–1990*, Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1992.

⁵⁴ Et., FK, BV1545.

⁵⁵ Et., FK, 3BV1545.

⁵⁶ Ez a mű nem volt jelen Brakóczy könyvtárában.

⁵⁷ *Heves megye műemlékei I*, szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 143–160.

⁵⁸ Et., FK, 3BV1500/I–V.

ról, mindezt metszetekkel és térképekkel illusztrálva. Eredetileg francia nyelven jelent meg, a szerző Vallemont apát. A Barkóczy könyvtárában található olasz fordítás címe *Gli elementi della storia* (Velece, 1748).⁵⁹ Az első kötet a történelmet írja le Nagy Lajos királyig, a második kötet a földrajznak lett szentelve. Miután röviden bemutatja, hogy az évszázadok folyamán, a nagy felfedezések előtt milyen elméletek voltak a föld felosztására, minden ország földrajzi jellemzőit és politikai berendezkedését részletesen bemutatja, kontinensek, azon belül térségek szerint csoportosítva őket. A nyolcadik fejezetben, az európai országok között Magyarország is sorra kerül. Érdekes megnézni, hogy a 18. században egy Franciaországban megjelent világtörténelemben hogyan mutatják be Magyarországot. Az ország határainak kijelölése után a szerző elmondja, hogy a vizek nagy részét a Duna adja, de ezek nem jó minőségűek. A terület gazdag azonban borbán, legelőkben, aranyban és ezüstben, kiterjedéséhez képest azonban nem nagy a lakosság száma. A Királyság egy időben független volt, de már Ausztriához tartozik, Mária Terézia irányítása alatt áll. A magyarokról azt írja, hogy jóravalóak, jó vitézek és harcosok, de azzal, aki megsérti őket, kegyetlenek, bosszúállók, büszkék és állhatatlanok. Az országban a saját nyelvüket, a magyart beszélik, amely az illír nyelv egy dialektusa. Használatban lévő nyelv még a latin és német, ezért a legtöbb városnak három neve van. Az általános leírás után a földrajzi jellemzők következnek. Három részre – Alsó- és Felső-Magyarországra, valamint Szlavóniára – osztja az országot, majd felsorolja és röviden bemutatja a hozzájuk tartozó, összesen 53 tartományt, amelyek a székhelyeik nevét viselik. Az utolsó két, különálló fejezetben Szerbia és Erdély leírása következik.⁶⁰ Összességében elmondható, hogy a szerzőnek – a nyelv eredetének kérdését leszámítva – aktuális, helyénvaló információi voltak az ország politikai helyzetéről, és földrajzi elhelyezkedéséről. A sorozat következő két kötete az antik történelmet és az egyház történetét dolgozza fel, majd az utolsó két kötetben találjuk meg Itália történelmét.

Történelmi témájú könyvei közé sorolhatjuk Filippo De Rossi *Descrizione di Roma antica e moderna* (Róma, 1727) című művét is.⁶¹ Az első kötetben az antik Róma leírását találjuk számos illusztrációval, és a művészettörténeti ismertető mellett rengeteg történelemre vonatkozó adattal. A második kötet már a modern – tehát a 18. század eleji – Rómát mutatja be: a templomokat, bazilikákat, tereket, színházakat, könyvtárakat, szobrokat, hidakat, festményeket. Az olvasónak szóló előjáró levélből tudjuk meg, hogy a különböző műemlékek és látványosságok leírását az első kötetben az antik, a másodikban kor olasz szerzőinek írásaiból válogatták össze. Számos kihajtható illusztrációt találunk a híresebb terekről és térképeket a város legismertebb részeiről. Barkóczy ezt az 1727-ben megjelent művet útikönyvként is használhatta római éve alatt. Nem ő az egyetlen főúr, akinek könyvtárában egy Róma-útikönyv maradt fenn. Zrínyi Miklós, aki diákévei

⁵⁹ Et., FK, 3BV2448/I–VI.

⁶⁰ *Gli elementi della storia* II., Venezia, nella stamperia di Giambattista Albrizzi, 1748, 353–362.

⁶¹ Et., FK, 3BV2460/I–II.

alatt töltött három hónapot Itáliában, szintén őrzött egy hasonlót könyvei között, *Le cose maravigliose dell' alma città di Roma* címmel.⁶²

Olasz nyelven találjuk meg könyvtárában néhány antik szerző művét: Arisztotelész *Etikáját* (Macerata, 1672),⁶³ Seneca leveleit (Velece, 1703),⁶⁴ valamint Aphrodisiensis görög regényíró *Racconti amorosi di Cherea e Calliroe* című regényét (Róma, 1752).⁶⁵ Az antik irodalom kötetéhez tartozik Plutarkhosz *Vite degli huomini illustri greci et romani* jeles görög és római férfiak életrajzát tartalmazó könyve (Velece, 1582).⁶⁶

A világi témájú könyvei között egy olyat találunk, amely gyakorlati segítséget is nyújthatott Barkóczynak előbb tanulmányai, majd betöltött méltóságaival járó kötelezettségei és személyes érdeklődése során. Ez az *Il dittionario imperiale* címmel megjelent (Köln, 1743) négy nyelvű – olasz, német, francia latin szótár –, amely a négy legfontosabb Európában használt nyelv szavait gyűjtötte egybe.⁶⁷

Világi tematikájú könyveit végignézve azt látjuk, amit vallásos műveinek vizsgálatakor. Különböző műfajú könyvek, elsősorban saját kora, illetve az elmúlt század legnagyobb hatású szerzőitől. Sok esetben az általa ismert művek csak évtizedekkel később lettek népszerűek Magyarországon.

Fontos megemlíteni, hogy a könyvtár olasz nyelvű kötetei nemcsak kulturális, ismeretterjesztő szempontból lehettek fontosak Barkóczynak és környezetének. A könyvekben – kivétel nélkül az összesben – ajánlás olvasható, amelyet a szerző címzett a kiadást támogató főúrhoz. Ez jellemző volt a korszak könyvkiadási szokásaira, az írók általában nem tudták kifizetni a kiadás igen magas költségeit. Magyarországon is létezett ez a típusú mecenatúra, de még kevésbé volt elterjedt. Gyakran nemcsak az anyagi támogatás, hanem a megfelelő nyomda is hiányzott a művek kiadásához. Barkóczy egri, majd esztergomi nyomdaalapítását követően számos kötet megjelenését támogatta, ezekben – az itt bemutatott kötetek ajánlásaihoz hasonlóan – Barkóczyhoz címezték az ajánlást, hozzájárulva ezzel reprezentációjához.

⁶² KOVÁCS Sándor Iván, *Tallózás Zrínyi Miklós könyvtárában* = Uő., *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 154–168.

⁶³ Et., FK, 3BV2447.

⁶⁴ Et., FK, 3BV1553/I–IV.

⁶⁵ Et., FK, 3BV1501.

⁶⁶ Et., FK, 3BV1860/I–II.

⁶⁷ Et., FK, 3BV1847/1.

DÓBÉK, ÁGNES

**Les volumes de langue italienne de la
bibliothèque de Ferenc Barkóczy**

A l'analyse de la représentation de Ferenc Barkóczy, évêque de Eger, plus tard archevêque de Esztergom il faut prendre en considération en outre des ouvrages littéraires, également les autres formes de la représentation. Dans mon étude je voudrais présenter un détail de sa riche bibliothèque, les livres de langue italienne. Dans le répertoire de ses livres conservé dans les Archives Primatiales de Esztergom figure 514 titres. D'après le catalogue de la Bibliothèque Primatiale de Esztergom 194 volumes, se trouvent toujours – avec les notes de possession de Barkóczy – dans ses legs. Par les recherches actuelles on peut constater que la bibliothèque contient outre les volumes latins, les plus nombreux, des livres de langue hongroise et italienne également en grande proportion.

Après le dépouillement final de la bibliothèque nous aurons une image plus détaillée de la culture et civilisation de Barkóczy. On pourra déterminer sa place dans les courants ecclésiastiques et laïques de l'époque. Ses compétences dans les arts et dans les tendances théologiques et laïques peuvent être représentés avant tout par ses livres de langue italienne. Dans mon étude je présente ces ouvrages et leurs auteurs en deux groupes – selon leur sujet ecclésiastique et laïque – qui, appartenant à la bibliothèque archiépiscopale étaient à la disposition non seulement de Barkóczy mais également aux membres de son proche environnement.

PENKE OLGA

A gondolatok terjedésének nyílt és rejtett útjai: Bayle, Beccaria, Pascal és Voltaire Péczeli József könyvtárában

„Szomorú dolog, meg kell vallani,
hogy a' Könyv-írók a' magok idejebeliectől
nem nyerhetik azt meg, amit jó fundamentumon
reménylhetnek a' maradéktól.”¹

A tanulmány Péczeli József könyvtára francia nyelvű kiadványai közül néhány különlegesen érdekes könyv bemutatására vállalkozik. A könyvgyűjteményről halálát követően készült nyomtatott katalógus, amikor özvegye eladta Teleki Józsefnek.² A könyvek nagy része jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található. Nem külön gyűjteményben őrzik, és feldolgozottsága is csak részleges, maguk a könyvek sokszor nehezen hozzáférhetőek, így a jelen tanulmány kiindulópontjának a nyomtatott katalógus adatait tekintjük. A könyvgyűjtemény bemutatása és elemzése már több munka tárgyát képezte,³ de számos kérdés máig tisztázatlan vele kapcsolatban. A mintegy másfél ezer francia nyelvű könyvet tartalmazó könyvgyűjtemény már önmagában is rendhagyó a 18. századi magánkönyvtáraink között. Gazdagsága különösen érdekes, ha tekintetbe vesszük, hogy Péczeli nem volt nemes, és szerény anyagi körülmények között élt, ugyanakkor lelkészi, fordítói, írói, folyóirat-szerkesztői, irodalomszervezői munkája során egyaránt használta őket, valamint hogy már a könyvek beszerzése során is gondolhatott a későbbi nemzedékek ízlésének formálására.

¹ *Szomorú játékok* mellyek frantziából fordítottak Péczeli József komáromi r. p. által, Komáromban, 1789. „A Szerzőnek Elő-Beszéde.”

² *Catalogus Librorum Venalium*, Quos relicta nuper beate defuncti Cl. Viri Josephi Péczeli Pastoris quondam Ecclesiae Reformatae Rév-Komaromiensis Vidua Catharina Varjas, Posenii, Typis Simonis Petri Weber, 1793. 32. Jelzete: OSZK Cat. 2735. Az egyes könyvekre a nyomtatvány oldalszámával és a könyv tételszámával hivatkozom. – A könyvtár megvásárlásával kapcsolatosan két levelet ismerünk. Az elsőben ezt írja Teleki József, akinek az özvegy Péczeliné Varjas Katalin elküldte az eladni kívánt könyvek katalógusát: „úgy látom abból, hogy azokat öszvességgel vagy igen nehezen, vagy igen felette olcsón és következőképpen kárával fogja el adni” és ajánlja, hogy Pesten vagy Debrecenben (ahol az özvegy él) egy összegben árvereztesse el (tegye „kötavetyére”). A másodikból már azt tudjuk meg, hogy Teleki megvásárolta a könyveket, amelyek árának (600 rénes forint) elküldésével kapcsolatban intézkedik. 1793. jún. 12 és 1794. dec. 25. MTAK Kéziratár, Irod. Lev. 4-r. 143. (a továbbiakban: PLEV) 59, 60.

³ L. GULYÁS Pál, *Egy XVIII. századi magyar író könyvtáráról = Magyar Könyvszemle*, 1901, 220–221; Uő, *Id. Péczeli József élete és jellemzése*, Bp., 1902; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József könyvtáráról = Magyar Könyvszemle*, 1962, 326–333; Uő, *Péczeli József = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965, 4–5, 405–432, 557–583; PENKE Olga, *Le discours historico-philosophique français dans une bibliothèque hongroise du XVIIIe siècle = Acta Romanica XIX. Études Doctorales III*, Szeged, 1999, 52–74.

A könyvtár jól tükrözi a francia nyelvű könyvek megjelenésének és terjesztésének korabeli helyzetét, ezek közül tekintek át néhányat, amelyek segítséget nyújtanak a katalógusban található könyvek azonosításában. A francia könyvtörténet a 18. századot a könyv diadalának tekinti.⁴ Jelentősen emelkedik a korábbi évszázadhoz képest a kiadott könyvek mennyisége és példányszáma. Az olvasók száma hatványozottan megnő, érdeklődésük változatos. Nagy közönség előtt zajlanak a tudományos és az esztétikai viták, felértékelődnek a prózai műfajok, amelyek nemcsak a szórakozást kívánják szolgálni, hanem az ismeretek széleskörű terjesztésében is szerepet vállalnak. A század során változások mennek végbe az írók helyzetében: az „Írók Köztársaságának” kerete tágul, és a kiemelkedő tehetségek mellett az ismeretek és a tudományok népszerűsítői, az újságírók, a könyvek és a folyóiratok szerkesztői is megbecsülésnek örvendenek.⁵ Francia nyelvű periodikák specializálódnak könyvismertetések kiadására, amelyek az Európa-szerte megjelenő francia és egyéb nyelveken írt művekről adnak hírt, emellett nyomtatott katalógusok is hozzájárulnak a könyvek terjesztéséhez.⁶ A francia cenzúra szigorú ugyan, de elég könnyen kijátszható, ráadásul a könyvek nagy részét nem franciaországi nyomdáknak adják ki. A kiadók kihasználják a szerzői jog szabályozásának hiányát, lemásolják a más nyomdáknak megjelent könyveket, gyakoriak az ellenőrizetlen, ún. kalózkidadások. A szerzőség kérdése mai felfogásunktól nagyon eltér ebben az időszakban, és ennek csak részben kell az okát a szerzői jog szabályozatlanságában keresni. Sok író számára elsődleges, hogy műve nyomtatásban megjelenjen, ezért gyakran adja ki neve nélkül a könyveket, a szerzők és a nyomdák sokszor így tudják elkerülni a szigorú cenzúrát. De olyan kiadások is előfordulnak, ahol a címlap információi a jól tájékozott olvasóknak rejtett formában lehetővé teszik a szerző azonosítását. Viszonylag ritka, hogy a szerző vagy egy általa megbízott személy ellenőrzi a „korrektúrát.” Cenzúráztatni a kiadást megelőzően szükséges, de a hibák javítására legtöbbször utólag kerül sor (például *errata* formájában). A tanulmányban szereplő Voltaire „összes művek” kiadása azon ritka esetek közé tartozik, amikor a nyomdával jó kapcsolatban levő szerző az éppen nyomtatás alatt levő szövegeket javította, a kiadónak óriási gondot okozva egyébként azáltal, hogy újra és újra változtatott rajtuk, és a javításokat folyamatosan küldte a nyomdába kis levelekben. A korszak írói és olvasói kedvelik a „vegyes írásokat” összefoglaló műveket („Mélanges”), amelyeknek fejezetei sokszor kiadásról kiadásra módosulnak, egyértelmű

⁴ MARTIN, Henri-Jean, CHARTIER, Roger, *Histoire de l'édition française*, t. II. *Le livre triomphant: 1660–1830*, Paris, Promodis, 1984.

⁵ MASSEAU, Didier, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1994; *Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au 18e siècle*, éd. par Didier Masseau, *Les Valenciennes*, 1995. n. 18; CHARTIER, Roger, *L'homme de lettres, L'homme des Lumières*, éd. par Michel Vovelle, Paris, Seuil, 1996. 159–210. Coll. 'L'Univers historique'

⁶ A témáról I. PENKE Olga, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása, az Esprit des Journalistes de Trévoux = Magyar Könyvszemle*, 1988, 4, 248–273; Uő., *L'importance des »extraits« dans la diffusion des Lumières françaises en Hongrie = Dix-huitième siècle*, 1994, 379–389.

azonosításuk nem mindig lehetséges. Előfordul, hogy Voltaire „vegyes gyűjteményeiben” közölt írásait későbbi munkáiban önálló fejezetként is közreadja.⁷ A korszak olvasói értékeli azokat a kompilációkat, amelyeket eredeti művekből *Esprit*, *Pensées* vagy *Génie*, címen készítenek a kivonatok összeállítására specializált „íróemberek.” Sikert aratnak olyan művek is, amelyeket jelentős szerző eredeti gondolatait felhasználva „alkot” egy „másodvonalbeli” író. Gyakran előfordul, hogy nem az eredeti művet, hanem a belőle készült kompilációt vagy kivonatot fordítják le idegen nyelvekre.⁸ A korábbi korszakokban írt görög és latin munkákat, vagy a kortárs angol, olasz, német műveket is lefordítják (vagy újrafordítják) francia nyelvre, és nem ritka, hogy ezek a fordítások sikeresebbek, mint az eredeti művek, mivel az olvasók igényeit jobban kiszolgálják. A francia nyelvű fordítások és kommentárok közvetítő szerepet biztosítanak a különböző nemzeti kultúrák között.⁹

A tanulmány első része a könyvgyűjtő Péczelit mutatja be. Ezt követően azt vizsgálja, milyen változata van jelen Pierre Bayle korszaknyitó *Dictionnaire historique et critique* című szótárának a könyvtárban, amely jó példa az újra és újra átirrt szövegre, amikor az eredeti szerző végül csak kiindulópont, „védjegy” marad. Beccaria *A bűnökről és büntetésekről* írt nagy sikerű művének francia nyelvű fordítása és a róla készült Voltaire-kommentár elemzése lesz a következő lépés, majd a Pascal „gondolatai” alapján, Voltaire „kiadói” tevékenysége eredményeként készült könyv sajátosságainak bemutatása következik. Az említett három szerző eredeti művének egyike sem szerepel a katalógusban.

A munka második része a Péczeli könyvtárában fellelhető Voltaire-műveket vizsgálja, azokat, ahol a katalógus egyértelműen utal a szerzősége, de azoknak az azonosítását is megkísérel, ahol az impresszum a szerző nevét nem jelzi. Választ keres arra a kérdésre, vajon miért vásárolta meg az alapos könyvtárosi ismeretekkel is rendelkező, művelt bibliofil ugyanattól a szerzőtől a legjobb, ellenőrzött kiadás mellett a műveiből készült kivonatot. Tudjuk, hogy Péczeli kedves

⁷ Különszámot szentel a *Revue Voltaire* a „vegyes gyűjtemények” problémájának a filozófus életművében *La notion de „mélanges”* címmel (2006, 7–123), amelyben a tanulmányok írói esztétikai és poétikai kérdések mellett filológiai problémákat vetnek fel, és egyetértenek abban, hogy utóbbiak közül sok még ma sincs megoldva.

⁸ Néhány példa Péczeli katalógusából: *L'Esprit de Voltaire, Les Pensées de J. J. Rousseau, Esprit et Génie de Mr. Linguet*. Voltaire világtörténete Millot abbé *Éléments d'histoire générale* című művének kiindulópontja; mindkettő megvan a katalógusban. Ez utóbbit fordítják magyarra, noha Voltaire műve jóval korábban ismert nálunk. L. a témáról PENKE Olga, *A „Könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830) = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 88–101; Uő., *Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 1, 90–108.

⁹ ROCHE, Geneviève, *Les traductions-relais en Allemagne au 18e siècle. Des Lettres aux sciences*, Paris, CNRS Éditions, 2001; SCHÖSLER, Jørn, *Bibliographie des éditions et traductions d'ouvrages philosophiques français et particulièrement des écrivains obscures, 1680–1800*, Odense, University Presse, 1986.

szereplője Voltaire, ezt a magyar író fordításai is mutatják, könyvgyűjteményében is keressük ennek bizonyítékait. Mivel történeti művei kivételesen nagy arányban szerepelnek, a tanulmány utolsó része ennek a tematikának néhány sajátosságát emeli ki. Az egyes könyvek azonosítását és értékelését a nyomtatott katalógusban szereplő adatok mellett megkönnyítették az elektronikus feldolgozások. A Voltaire műveivel kapcsolatban felmerült problémák megoldását művei jelenleg is készülő kritikai kiadásának köteteiben publikált kutatási eredmények is segítették.

A könyvgyűjtő

Péczei József könyvtárának francia anyaga szempontjából kivételesen fontos, hogy nagy részéhez Svájcban juthatott. A gyűjtés során egyéni koncepciót követett, és a korabeli magyar főúri és egyházi gyűjtőktől eltérően csak a könyvek elenyésző részét szerezhette be közvetítők útján, azokat feltehetően maga vásárolta vagy kapta ajándékba.

A rendkívül művelt, sok idegen nyelvet és kultúrát ismerő Péczei már debreceni tanulmányai alatt, 1763 és 1776 között a kollégium könyvtárában dolgozott.¹⁰ Ezt követik külföldi tartózkodásának állomásai: Jéna, Lipcse, Bern, Genf és Utrecht 1778 és 1783 között.¹¹ A genfi tartózkodást azért kell kiemelni, mert egy éven át itt újra könyvtárosként tevékenykedik, a városi könyvtárban.¹² Ráadásul nemcsak a „nyilvános” könyvtárat ismeri és használja szabadon, hanem a kor egyik legnagyobb svájci tudósának magánkönyvtárát is, Horace Benedict de Saussure-ét, akinek gyermekeit egy éven át neveli. A tudós többek között azzal marasztalja, hogy rendkívül változatos és természettudományos szempontból kivételesen gazdag könyvtárát rendelkezésére bocsájtja.¹³ Saussure jól ismeri Péczelit és volt tanárának, Varjas Jánosnak világosan megírja, milyen hasznot remélhet

¹⁰ DÉZSI Lajos, *Adalékok a Debreceni Református Kollégiumi Könyvtár történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1902, 116–122.

¹¹ DEZSÉNYI Béla, *Magyarország és Svájc*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946, 73.

¹² „il a pris à présent la résolution de rester à Genève, chez le bibliothécaire, pour lui aider dans la Bibliothèque publique, celui-ci lui promet le logis et la table et on lui a fait espérer que dans une année ou deux il obtiendra une régence dans une classe pour enseigner les enfants.” Blazsek levelét közli BARANYAI Zoltán, *A francia műveltség Magyarországon* (XVIII. század), Bp., Pfeifer Ferdinándnál. 1920, 112.

¹³ „...s’il voulait passer cette année avec moi, de lui donner moi-même, des instructions sur les sciences dans lesquelles je puis avoir quelques supériorités sur lui, comme l’Histoire Naturelle et la Physique. Possédant moi-même une bibliothèque et des collections assez nombreuses de différents genres, je lui fis sentir qu’il trouverait chez moi de grandes facilités pour ces études et que les connaissances qu’il pourrait acquérir dans le cours de cette année serviraient d’illustrations et de compléments aux excellentes études qu’il a faites dans presque tous les genres de Littérature.” (Érdemes odafigyelni a „Littérature” szó széles jelentéstartalmára.) Saussure levele Varjas Jánoshoz, keltezés nélkül: PLEV 7. L. még: PÉCZELI József *Meséi*, Kiadta és életrajzzal ellátta Takács Sándor, Bp., Aigner, 1887, 10–11.

a jól képzett ifjú a könyvtár tanulmányozásából. A sokoldalú tudós környezetében élni a könyvtár használatán túlmenően azt is jelenti, hogy Péczeli a városban tartózkodó vagy hozzá érkező barátaival rendszeresen találkozhat.

Arról azonban semmit nem tudunk, hogyan szerezte be a könyveket, és azt is nehéz elképzelni, hogyan tudta a megvásárlásukhoz szükséges anyagi fedezetet biztosítani.¹⁴ A könyvek egy részéhez feltehetően aukciókon jutott (amelyek ekkor nyomtatott katalógus alapján történtek), és tiszteletpéldányokat is kaphatott Svájcban élő barátaitól. Talán közelebb kerülünk a válaszhoz, ha áttekintjük a katalógusban található francia nyelvű könyvek kiadási helyét. Péczeli könyveinek legnagyobb része Hollandiában, Svájcban és Franciaországban jelent meg, de az angliai és a németországi kiadási hely is viszonylag gyakori.¹⁵ Mindenképpen feltűnő Amszterdam első helye, még akkor is, ha tudjuk, hogy egyes párizsi kiadók megtévesztésként használják hamis kiadási helyként. A párizsi és hollandiai kiadók gyakorisága mellett egyáltalán nem meglepő, hogy sok könyve jelent meg svájci kiadóknál. A kiadás helyét nem minden esetben pontosítják,¹⁶ és két olyan könyv is előfordul, ahol a kiadás helyén ezt találjuk: „Svájcban” („en Suisse”). A későbbiekben bemutatásra kerülő Beccaria-mű francia fordítása pedig „Philadelphia” fiktív kiadási hellyel jelent meg, ez egyfajta játékos rejtőzködés. Ma már a valódi kiadási helyet is ismerjük (Lausanne és Párizs), mivel híressé vált könyvről van szó.

Amikor Péczeli Genfből továbbindult 1783-ban, a könyveket haza kellett juttatni. Elveszett az a levele, amelyben könyvei hazahozataláról intézkedett, csak a válaszlevélből tudjuk, hogy Genfből Bécsbe szállították azokat „fedeles hajóval”, nem vitte magával őket Hollandiába.¹⁷ Bíró Ferenc figyelt fel arra, hogy a komáromi évek alatt, azaz 1783 és 1792 között is bővült a katalógus (21 könyvvel) – külhoni ismerősei küldhették azokat, vagy külföldet járt peregrinusok hozhatták neki szívességből.¹⁸ 1783 kora őszén tért haza Komáromba, miután elfogadta a felkérést a lelkészi állásra, amely nagy felelősséget és munkát jelentett, mivel a városban hosszú időn át nem gyakorolhatták vallásukat a protestánsok, nem volt református lelkész, sem templom. Lelkészi munkája mellett azonnal hozzákezdett fordításai elkészítéséhez és kiadásához – valamennyi fordításának

¹⁴ Rendkívül drágák a könyvek a korabeli Svájcban: pl. a könyvtárban is meglévő *Journal encyclopédique* előfizetése 16 livre, miközben a tanári fizetés 210–700 livre Neuchâtelben (*Sociétés de lecture et cabinets littéraires au XVIIIe siècle dans la principauté de Neuchâtel [1760–1830]*, Bibliothèque de Neuchâtel, 1986.).

¹⁵ A katalógusban legtöbb esetben szerepel a kiadás helye: Amsterdam (84), Párizs (75), Genf (47), Hága (37), Lausanne (21), London (19), Antwerpen (10), Rotterdam és Yverdon (8), Neuchâtel és Lyon (7), Bazel (5), Bouillon (4), Liège, Leyden, Berlin és Köln (3), Bern, Zürich, Maestricht, Rouen, Utrecht és Frankfurt (2), végül egy-egy könyv kiadási helye Strasbourg, Lisszabon stb.

¹⁶ 19 tétel, és itt nemcsak a katalógus hiányosságáról van szó, a kiadás helye legtöbbször magán a kiadványon sincs feltüntetve.

¹⁷ PLEV, *Madari János levele Péczelihez*, 1783, június 5.

¹⁸ BÍRÓ, i. m. 1962, 330; PLEV, *Várjas levele Péczelihez*, 1784. június 22. – „Heidelbergából T. Endrédi, Szaklányi, Kenéz és Gerendai Uraimék írják, hogy hozzák T. Uram könyveit is.”

forrását megtaláljuk a könyvtár katalógusában. Elérte, hogy a város nyomdát kapjon, amelynek kiadási munkáiban szerepet vállalt. 1789 januárjától itt jelenik meg szerkesztésében kéthetenként a *Mindenes Gyűjtemény*, melynek ismeretanyagában a könyvgyűjtemény fontos forrást jelent. Energiájából telik még egy „művelődési centrum” kialakítására is: a „Komáromi Tudós Társaság” létrehozásában és működtetésében központi szerepet játszik. A francia nyelvű könyvek szempontjából érdekes megemlíteni, hogy a társaság több tagjának munkássága harmonikusan egészíti ki tevékenységét, illetve magát a gyűjteményt. Így Mindszenty Sámuel, a folyóirat társszerkesztője is készít francia fordításokat, a társaság másik tagja pedig: Csépan István olyan könyvgyűjteménnyel rendelkezik, amely a francia nyelvű könyvek szempontjából sem elhanyagolható.¹⁹

Szótárak és enciklopédiák – Pierre Bayle

A könyvtárban számos enciklopédia-jellegű szótárat találunk (vannak nyelvi szótárak is), és legtöbbször sok kötetes, előfordul, hogy tíznél is több kötetből állnak. Szinte minden tudományterületet képviselnek: a történelmi, földrajzi szótárak mellett találunk fizikai, mezőgazdasági, irodalmi, természettani szótárat, de még a foszsziliák egyetemes szótára sem hiányzik. Ha a vegyes írásokat és a kivonatokat is figyelembe vesszük, mintegy ötven olyan kötet szerepel a könyvtárban, ahol a megfelelő keresési módszerrel az ismeretek gazdag tárházát találta olvasójuk.

A katalógus tematikusan két részre különül: a vallással kapcsolatos könyvekre és a világi jellegű, „vegyes” kiadványokra. Talán meglepő, hogy az első részben találjuk azt a három könyvet, amelyek Bayle, Beccaria és Pascal nevéhez köthetők. A tematikus elrendezésen belül a könyvek méretük szerint is fel vannak bontva, a könyvtár állományának legnagyobb része, így a három említett könyv is, a korban igen kedvelt, „zsebkönyvnek” tekinthető nyolcadrét méretű kiadás.

A „*Libri præcipue Theologici*” cím alatt találjuk a következő címléírást: *Dictionnaire historique et critique* de Bayle, Lyon, 1771, 4 kötet (10/181). A művet Pierre Bayle *Dictionnaire historique et critique* címmel 1697-ben megjelent szótára ismételt kiadásának gondolhatnánk, amely a 18. században többször újra megjelent, rövidítve is.²⁰ A megadott évben azonban Bayle szótára nem jelent meg újra, a katalógusban szereplő kiadvány formátuma is eltér az említett kiadásoktól, és a kiadás helye egyetlen esetben sem Lyon.²¹ Lyon a 18. században jelentős volt a könyvkiadás és könyvterjesztés terén, különösen a tiltott könyvek

¹⁹ Mindszenti Ladvoat *Dictionnaire historique*-ját fordítja le nyolc kötetben *Historiai dictionarium* címmel (Komárom, 1785–1809). L. PENKE Olga, *Les dictionnaires de Hongrie = Dix-huitième siècle*, 2006, 251–252; Csépan könyveinek katalógusát közli: SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1939, 101–131.

²⁰ Az eredeti *Dictionnaire* összesen 9 kiadásban jelent meg 1697 és 1741 között, 3, 4 és 5 kötetben; 1767-ben két kötetben jelent meg rövidített kiadása.

²¹ A katalógusban szereplő *Dictionnaire* nyolcadrét formátumú, míg az eredeti in folio.

vonatkozásában. 1771-ben ezzel a kiadási hellyel jelent meg egy négy kötetes, nyolcadrés méretű, Bayle szótárának címére utaló könyv, amely minden bizonynyal a Péczeli könyveinek katalógusában szereplő tétellel azonos.

Bayle szótárának történeti vonatkozású kritikája teljesen új és eredeti, és már kortársai nagyra értékelték; az *Enciklopédia* valamint Voltaire szótárainak előzményeként is fontos. A művet a szócikkekhez fűzött jegyzetek teszik izgalmassá, ahol labirintus-szerűen adja meg az ismereteket, melyeket eredeti értelmezéssel helyez nagy ívű koncepciójába.

Az impresszumnak megfelelő mű teljes, leíró címe elárulja, hogy valójában Bayle szótárának többszöri átírásával van dolgunk. Szerzője Bonnegarde, aki bevezetőjében azt írja, hogy művét kiegészítésnek szánja a korábbi történeti szótárakhoz, valamint hogy a változtatásoknak köszönhetően az olvasónak sokkal inkább épülésére szolgál (ezt a könyv élén kinyomtatott cenzori engedély is igazolni látszik).²² A címlapon Bayle nevén és szótárának címén kívül Jacques-Georges Chauffepié, németalföldi protestáns lelkész neve is szerepel, aki már maga is átírta az eredeti művet.²³ Bonnegarde átdolgozását akkor készítette, amikor Bayle angol fordításának 40 kötetes változatát javasolták neki lefordításra. Az 1771-ben készült szótár következetes betűrendbe rakott címszavai mögött már alig felismerhető az eredeti mű, legfeljebb idézetek formájában. Van egyébként a könyvnek „Bayle” címszava is és sokat idéz korabeli szerzők műveiből, így Voltaire-tól.²⁴ A szótárak, a kompilációk és a kiegészítések divatját egyaránt tükrözi tehát ez a könyv, amely elég különös módon válogat címszavakat, és rengeteg (noha nem mindig megbízható) információ közvetítésére vállalkozik. Az egymásból kiágazó címszavak töredezetté teszik az eredeti szótárban felhalmozott és gondosan ellenőrzött tudásanyagot és Bayle koncepcióját, a referenciák a hitelesség látszatát igyekeznek ugyan kelteni, de az eredeti szótár „kritikai” szempontjától végtelenül messze kerülünk.

²² *Dictionnaire historique et critique ou Recherches sur la vie, le caractère, les moeurs et les opinions de plusieurs hommes célèbres*; tirées des dictionnaires de Mrs Bayle et Chauffepié: ouvrage dans lequel on a recueilli les morceaux de ces deux auteurs; avec un grand nombre d'articles nouveaux et de remarques d'histoire, de critique et de littérature; pour servir de supplément aux différents dictionnaires historiques, par M. de Bonnegarde, Lyon, 1771. http://books.google.hu/books?id=4pheRdfL474C&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

²³ Chauffepié felhasználta Bayle angol átdolgozóit is *Nouveau dictionnaire historique et critique* (1750–1756) című művében.

²⁴ Például a Corneille-ről írt címszó (alcíme szerint is) Voltaire véleményének bemutatása (akinek 1764-ben jelent meg *Commentaires sur Corneille* című műve).

Szerző, fordító, kommentátor: Beccaria, Morellet, Voltaire

Meglepő, hogy ugyancsak a teológiai jellegű könyvek között találjuk a *Traité des délits et des Peines*, Philadelph., 1766. (10/166) címleírással szereplő könyvet. A cím alapján nem nehéz eljutni a műhöz: Cesare Beccaria olasz márkai büntetőjogi főművéhez, amely olaszul *Dei delitti e delle pene* címmel 1764-ben jelent meg, a szerző neve nélkül. A fiatal szerző a könyv megjelenését követően hamarosan ismertté válik, a mű azonnal nagy sikert arat és francia fordítása egy éven belül elkészül. Nem csupán a büntetések és elsősorban a halálbüntetés enyhítéseért hadakozik, hanem egy olyan társadalom megvalósításáért, ahol az egyéni és a közérdek közelebb kerülnek egymáshoz. A jogorvoslat vonatkozásában emberséget követel, a szabályok és a törvényesség társadalmi érvényesülését. Montesquieu *A törvények szelleméről* és Rousseau *A társadalmi szerződésről* írt művek hatását ismerik fel benne olvasói, de eredetiségét, stílusának szépségét is hangsúlyozzák, így például Diderot, aki a francia fordítást el is marasztalja ennek hiánya miatt. A katalógusban szereplő francia fordítást Morellet abbé készítette, a könyv a szerző és a fordító neve nélkül, fiktív kiadási hellyel jelent meg. Beccaria D'Alembert barátja volt, ő sarkallta munkára a fordítót és mutatta be neki a szerzőt, aki a fordítónak azokat a kiegészítéseit is rendelkezésére bocsájtotta, amelyeket éppen készített, és biztatta, hogy a fordítás során ezeket használja fel.²⁵ A fordítás már a címében hűtlen, a műfajra utaló „Traité”, azaz „értekezés” szóval kezdődik. Hosszú bevezetőt ír hozzá a fordító, amelyben a mű kivonatát, összefoglalását adja, így kívánja az olvasóknak könnyebben megközelíthetővé tenni a gondolatokat. A főcímetek olaszul is közli, ám a fejezetek sorrendjében eltér, és néhány tény is az eredeti szerzőtől eltérően értékel. Változtatásait részletesen felsorolja, és azzal indokolja, hogy így áttekinthetőbb a mű, amely „az emberiség ügyét ékesszólóan védi;” szerinte emiatt már nem is igazán a szerzőhöz, hanem „mindenkihez és minden nemzethez tartozik.” Ezzel indokolja azt is, hogy fordítóként sem a hűség az ideálja, hanem a „mű szellemét követi szabadon.”²⁶ A változtatásokat egyébként egyezteteti Beccariával, aki teljes mértékben elégedett a fordítással.²⁷ A mű európai sikerét kétségtelenül a francia változat hozta meg. Kazinczy Ferenc az első három fejezetből készült, kéziratban ránk maradt

²⁵ A címlapon is olvashatjuk ezeket az információkat: *Traité des Délits et des Peines*. Traduit de l'italien, d'après la troisième édition revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Avec les additions de l'auteur qui n'ont pas encore parues en italien. Nouvelle édition plus correcte que les précédentes, Philadelphie, 1766. 8° (Amint említettük, a kiadás helye valójában Lausanne és Párizs.) Beccaria könyvének több francia fordítása is elérhető interneten, köztük a Morellet-féle is: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k722682/f3.image>

²⁶ Idézi PANDOLFI, Jean, *Beccaria traduit par Morellet = Dix-huitième siècle*, 1977, 291–317. (Az idézet: 296.)

²⁷ L. ennek kapcsán a szerzőség kérdéséről írt érdekes tanulmányt: ABBRUGATI, Raymond, *Écriture et réécriture de Dei delitti e delle pene: le cas Beccaria = Cahiers d'études romanes*, 2009, 33–42.

fordításához minden bizonnyal használta ezt a francia változatot.²⁸ Voltaire is jó-nak tartotta Morellet fordítását abban a munkájában, amelyet szintén megtalálunk Péczeli könyveinek katalógusában: *Commentaire sur le Livre des Délits et des Peines*, 1766. (18/344), és amely a szerző dicsérete mellett részletes kommentárt nyújt a teljes szövegről. A Beccaria-kommentár a mű sikerét még jobban növelte, és nemcsak önálló könyvként, hanem a század során megjelent későbbi kiadások, illetve fordítások utószavaként is megjelent.²⁹ Voltaire írása az eredeti mű szerkezetét követi, és részletesebben azokat a részeket értelmezi, amelyek az „eret-nekekkel” szemben kiróható büntetéseket tárgyalják és vagyonuk elkobzásával kapcsolatosak, vagyis kitér a protestáns-üldözések törvényteleniségére, hasonlóan a néhány évvel korábban a tolerancia szükségességéről írt művéhez (*Traité sur la tolérance*, 1763) és az 1777-ben a Berni Akadémia pályázatára készült *Prix de la justice et de l’humanité* címmel készült írásának több fejezetéhez. (A korabeli büntetőjogi írások közül legkorábban egyébként ez utóbbi műnek magyar fordítását nyomtatják ki, 1791-ben, *Az igazságnak ki-szolgáltatása* címmel.³⁰) Erkölc, politika, jog és vallás egyaránt az ember javát kell, hogy szolgálja: ebben teljes mértékben egyetért a fiatal olasz jogász, a francia filozófus és a könyveket megvásároló magyar lelkész.

Pascal gondolatai Voltaire értelmezésében

A harmadik mű, amelynek sajátosságait be kívánjuk mutatni, a 18. század egyik nagy filozófiai „dialógusát” idézi fel, amely Pascal és Voltaire között zajlott, fél évszázadon át. A katalógusban az azonosítást megkönnyítő, pontos címleírást találunk: *Éloge et Pensées de Pascal*, Paris, 1778. (10/178) Az elmúlt évek kutatásai eredményeként tudjuk, hogy Pascal *Gondolatok* (Pensées) című posztumusz

²⁸ Kazinczy autográf kéziratában (OSZK Kézirattár 872. Fol. Hung., ?1790–1793.) a megtévesztő *Bevezetés a Törvények Lelkéről* cím szerepel, emiatt először Montesquieu-fordításra gyanakodott a szöveget közlő RÁCZ Lajos, *Kazinczy egy ismeretlen értekezése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929, 95–102. Még abban az évben a fordítás forrásaként Beccaria művét jelöli meg HENCZE Béla, *Kazinczy ismeretlen értekezése = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929, 341–345. Kazinczy előtt van talán Morellet francia fordítása is, amikor ezt írja: „a fordító attól tart, hogy itt homályos lesz sok olvasóira nézve. Kedvéért ide teszi az olasz textust »L’aggregatio di queste,« stb.” RÁCZ 1929, i. m. 101. Azt is tudjuk, hogy rendelkezésére állt a német fordítás. A forrás azonosítása nehéz részben a sok szövegváltozat, részben Kazinczy eredeti hangvétele miatt.

²⁹ http://books.google.hu/books?id=sZtYRvZ0pHIC&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; <https://archive.org/stream/commentairesurle00volt#page/4/mode/2up>

³⁰ A kiadási hely, a kiadó és a fordító neve nélkül, rendkívül kis példányszámban jelent meg. A címlapon Voltaire neve helyett a „Hanriás szerzője” olvasható. L. a kérdésről PENKE Olga, *A törvényesség, a társadalom haszna és a szabadság összefüggései a Mindenés Gyűjteményben = Színház, dráma, irodalom*, Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére, szerk. Tóth Orsolya, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannonia könyvek, 2010, 223–235.

művének kommentárokkal kiegészített megjelentetése Voltaire kiadói tevékenységének kivételesen fontos része. Ez az utolsó könyv, amelyet 1778-ban bekövetkezett halála előtt átnézett.³¹ Voltaire kiadása során azt a munkát folytatja, amelyet a szakirodalom *Pascal-Condorcet* cím alatt szokott idézni, mivel Jean-Antoine Nicolas Condorcet két évvel korábban készíti Pascal-kiadását, amelyet Voltaire „a fanatizmus ellen védő kiadványnak” nevez, és kivételesen nagyra értékeli.³² A Voltaire-kiadás története azonban jóval korábban kezdődik: Pascal *Gondolatok* címmel megjelent írásainak cáfolatát a filozófus 1734-től kezdve folyamatosan készíti, amikor *Filozófiai levelek* című művének 25. levelét teljes egészében ennek szenteli. Módszere már ebben az első műben kialakul: 57 „gondolatot” idéz, majd az idézetet kommentárral kíséri. Elsősorban Pascal pesszimista emberkoncepcióját utasítja el. Szándéka, hogy a fanatizmussal, a rejtőzködő Isten és a földi boldogtalanság szükségszerűségével szemben védelmezze embertársait, az aktív életmód eszményét hangsúlyozva. A több mint negyven éven át tartó „párbaj,” amelynek záróakkordja a Péczeli által megvásárolt Pascal-kiadás, melyben Voltaire 84 (több esetben megrövidített) idézetet kísér kommentárral, jól mutatja azt is, hogy a korosodó Voltaire sok kérdésben egyre közelebb került Pascalhoz (akinek műve három kiadásban is megvan könyvtárában). A Pascal-bírálatok lehetőséget adtak neki arra, hogy a cselekvés fontosságát, és annak motiválóját, az emberi szenvedélyt, a boldogság elérésének vágyát védelmezze, ugyanakkor saját kételyeit újra és újra legyűrje.³³ A könyv beszerzése egyaránt tükrözi azt, hogy milyen érzékeny Péczeli a vallási vitákra, és hogy mennyire fontos számára Voltaire véleménye.

Voltaire Péczeli könyvtárában

A katalógus alapján felmérhetjük, milyen gondosan gyűjtötte Péczeli Voltaire műveit.³⁴ Beszerezte a korban létező egyik legértékesebb kiadványt, az első olyan gyűjteményt, amely az „összes művek” címet kapta. A *Collection complete des Oeuvres* de Mr. De Voltaire Genfben jelent meg, a Cramer testvérek kiadásában, 1756-ban, 17 kötetben és 2 kiegészítő kötettel. Voltaire összes műveinek kiadástörténete rendkívül bonyolult kérdés, és máig nincs sok pontja tisztázva. Első-

³¹ L. KRIEF, Huguette, *D'un „préservatif contre le fanatisme”: la réédition par Voltaire de l'Éloge et Pensées de Pascal (1778) publiés par Condorcet*; DAGEN, Jean, *Pascal, ou comment s'en débarrasser* = *Revue Voltaire*, 2004, 'Voltaire éditeur' c. különszám, 97–117, 117–137.

³² Condorcet (1743–1794) Voltaire első nevezetes életrajzírója lesz, műve: *Vie de Voltaire* (1789).

³³ POMEAU, René, *La religion de Voltaire*, Paris, 1969, 1994, 225–252.; DAGEN, Jean, *Pascal* = *ou comment s'en débarrasser* = *Revue Voltaire*, 2004, 117–136; DEVAUX, Michael, *Pascal, Dictionnaire général de Voltaire*, eds. Raymond Trousson, Jerom Veycruysse, Paris, Champion, 2003, 918–920.

³⁴ A Beccaria-kommentárt leszámítva Voltaire művei a második, azaz „Libri varii Generis” című részben található a katalógusban.

sorban leveleiből vontak le következtetéseket a kutatók, amelyeket barátaival és a Cramer testvérekkel váltott. A szerző, aki a nyomdához közel él, nagy figyelemmel kíséri a kiadás munkálatait, amelynek újdonsága és érdekessége, hogy javításai és kiegészítései nem utólagosak, hanem a nyomdai munkával párhuzamosak. Mivel Voltaire ekkor 62 éves, és alkotása teljében van, ezért az „összes művek” fogalom meglehetősen problémás.³⁵ Péczeli könyvtárának katalógusában a mű címléírása: *Oeuvres de Voltaire*, 1756. 19 kötet, nyolcadrét formátumú (21/43), az előbb leírt kiadással azonosítható, noha a kiadó nevének (Frères Cramer) és a kiadás helyének (Genève) megjelölése hiányzik.³⁶ A kötetek tartalma jól mutatja, hogy az addig megjelent Voltaire-művek a kiadás részét képezték. A történeti munkák tíz kötetet foglalnak el benne, de nem szabad elfelejteni, hogy ezeket Voltaire a kiadást követően is folyamatosan átdolgozta. Hiányoznak belőle később készült ún. „alfabetikus művei,” a *Dictionnaire philosophique* [Filozófiai szótár], amely 1764-ben, a *Questions sur l'Encyclopédie* [Kérdések az Enciklopédiáról], amely 1770–1772-ben jelent meg (az előző mű folytatásaként), ahol a Diderot és D’Alembert által szerkesztett *Enciklopédiában* megkezdett munkáját folytatja, és hiányzik például a *Candide*, amelyet 1758-ban adtak ki.

A katalógusban az „összes műveket” követően azonnal a filozófus műveiből készült kivonatot találjuk: *L’Esprit de Voltaire*, 1760.³⁷ Claude Villaret állította össze a válogatást, amelyben Voltaire különböző műfajhoz tartozó írásainak – verseinek, prózai értekezéseinek, történetírásainak és színházi műveinek – részletei egyaránt szerepelnek. A kivonat idézetek gyűjteménye, többnyire elég pontos hivatkozással az eredeti műre, egyfajta „gondolatok könyve,” melynek tartalomjegyzéke tematikus index. Címzavak szerint csoportosítják a filozófus gondolatait a vallásról, az emberről, a társadalomról, a politikáról, a despotizmusról, a luxusról, a kereskedelemről, az irodalomról általában, a könyvkiadásról, a zseniről, az ízlésről, a költészetről, stb. Voltaire egyébként a válogatást jónak tartotta. A magyar író számára kétféle olvasmányt jelenthetett a két, nagyon eltérő kiadás, amelyeket különféleképpen tudott felhasználni. A teljes szövegek nagyobb lélegzetű fordításai alapját jelenthették, a válogatásban szemelgethették, esetleg barátainak tudta így ajánlani Voltaire írásait. Péczeli történeti munkája, az „Elmét

³⁵ L. MAGNAN, André, *Œuvres complètes = Dictionnaire général de Voltaire*, 885–889.

³⁶ Az MTA-ban megtalálható példány (Francz. Ir. O. 96. jelzet) minden bizonnyal azonos a katalógusban említett kiadvánnyal. Ez a példány is segít az egyes kötetek tartalmának pontosításában. Az *Henriade*-ot követően találjuk a vegyes írásokat (II–V. köt.: *Mélanges*), majd külön kötetben a *XII. Károly történetét* (VI. köt.: *Histoire de Charles XII*), a drámai műveket (VII–X. köt.), végül a világtörténet hét kötetet foglal el benne (XI–XVII. köt.: *Essai sur les mœurs et l’esprit des nations*). A két utolsó, kiegészítő kötetben találjuk azt a két történeti művet, amelyekben Európa történetét Voltaire a kortárs történelemig folytatja (XVIII–XIX. köt.: *Siècle de Louis XIV* és *Précis du siècle de Louis XV*). A témáról lásd: POMEAU, René, MERVAUD, Christian, *De la Cour au jardin*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1991, 278.

³⁷ 21/44. Ez a kiadás Amszterdamban jelent meg, a pápa betiltotta. L. https://archive.org/details/lespritde_monsie00villgoog (298 oldal).

világosító ’s szívet jobbító rövid históriák” is mutat némi hasonlóságot ezzel a kiadvánnyal.³⁸

A kortárs filozófiai művekre reagáló, korábban említett íráshoz kapcsolhatjuk Montesquieu *Törvények szelleméről* című könyvéről megjelent Voltaire-cáfolatot, amelyen neve is szerepel, címe: *Commentaire sur l’Esprit des Lois de Montesquieu* (31/299). A parlamentáris rendszert védelmező Montesquieu-től radikálisan eltérő politikai ideált képviselő, monarchista Voltaire 1777-ben megjelent művének egy évvel későbbi kiadása van meg a könyvtárban. A két filozófus vitáját egyébként Bessenyei György is felidézi 1779-ben megjelent *Holmijában*.³⁹

A különálló kötetben megjelent művek közül egyesek azok közé tartoznak, amelyek az összes művekben nem kaphattak helyet elkészültük időpontja miatt, mások a könyvgyűjtő sajátos preferenciáit jelentik. Ezek címléírásában, hasonlóan a Beccaria könyvéről írt „kommentárhoz,” nincs mindig feltüntetve Voltaire neve.

Péczei megvásárolta Voltaire nagyszerű filozófiai meséjét, amely *L’Homme aux quarante écus* címmel 1768-ban jelent meg, és még abban az évben 24 kiadása volt.⁴⁰ A fikció a fizokratákkal szemben íródott, a szegénység, a társadalmi igazságtalanságok ellen, és reagál a protestánsüldözésekre is (pl. La Barre lovag történetét Kínába helyezi).

Három különálló kötet mutatja a gyűjtő kivételes érdeklődését a történetíró Voltaire iránt, akinek történelemszemléletét nagyrészt osztja és követi, ahogyan azt már a *Henriás* prózai történelmi jegyzeteinek magyar fordítása során tanúsítja.⁴¹

Voltaire első jelentős történetírása 1731-ben jelent meg *Histoire de Charles XII, roi de Suède* címmel, életében mintegy hatvan kiadása volt, és több nyelvre lefordították a század végéig.⁴² A könyvtárban az 1732-es amszterdami kiadást találjuk (Voltaire neve szerepel a címlapon 27/215). A történetírónak a „nagy emberek” iránti csodálatát mutatja ez a mű, amelyben bizonyítja, hogy a történelemalakító uralkodók döntéseinek következményeként alakul országuk gazdasága, népük életmódja, erkölcei. A svéd király ellenfele, Nagy Péter, a „reformer cár”, akinek alakja megigézi Voltaire-t. Évtizedeken át gyűjti a dokumentumokat életéről. Több művében megrajzolja alakját, legteljesebben az *Histoire de l’Empire*

³⁸ VOLTAIRE, *Álzir; vagy az amérikanusok*, Szomorú játék, Mellyhez tóldattak a régi és új Históriainak válogatott darabjai [...] Péczeli József [...] által, Komárom, Weber Simon Péter, 1790.

³⁹ L. Montesquieu, *Mémoire de la critique*, s. a r. C. Volpilhac-Auger, Paris, P.U. de la Sorbonne, 2003, 499–534, 587; BESSENYEI György, *Összes művei, A Holmi*, s. a r. Bíró Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, XXXIV. rész *Monteskiő*, 340–342.; Vö. PENKE Olga, *Lectures et traductions hongroises de Montesquieu entre 1779 et 1789 = Revue française d’histoire du livre*, 2013, 130–131.

⁴⁰ 30/288. Voltaire neve nem szerepel a címlapon, a könyv egyébként Amszterdamban jelent meg (az MTA könyvtárának régi katalógusában az „Homme” címszó alá van besorolva).

⁴¹ Az *Henriade* paraszövegeit a francia kutatók úgy értékelik, mint Voltaire felkészülését történelmi műveinek megírásához.

⁴² Közöttük mindenképpen említést érdemel a magyar fordítás, amelyet Péczeli barátja, Gvadányi József készít: *Tizen-kettődik Károly’, Svétzia ország’ királyának élete és álmélkodást fel-múló vitézségének és több tsudálkozást okozó nagy dolgainak le-írása*, Wéber Simon Péter betűivel, Pozsony–Komárom, 1792.

de Russie sous Pierre le Grand című műben, amely szintén megvan a magyar író könyvtárában.⁴³ Voltaire történetfilozófiája és a „nagy emberek” történelmi szerepének kifejtése érdekelhették elsősorban a gyűjtőt mindkét műben. Péczeli említett történeti jellegű művében egyébként maga is hosszan ír Nagy Péter életéről.⁴⁴

A harmadik történetírás még közelebről érinthette, hiszen az európai politikai egyensúlyon belül a magyar történelem alakulásáról is gondolkodik Voltaire *Annales de l'Empire depuis Charlemagne* című könyvében (22/83: Hagæ, 1754, 2 köt.). A címléírás nem tünteti fel a szerző nevét. A mű különböző kiadásainak címlapján korábban megjelent írására utalnak, itt a *Siècle de Louis XIV* szerzőjeként említik.⁴⁵ Ebben a történetírásban Voltaire nehezményezi, hogy a Német-római Császárság rendkívüli megerősödése (és a török térnyerése) megbontotta az európai egyensúlyt, amely a francia érdekek visszaszorulásához vezetett (nem véletlen a címlapon referenciaként feltüntetett mű!). A változásokat nagyszabású történelmi képekben mutatja meg. A könyvgyűjtő minden bizonnyal érzékeny volt Voltaire művének arra az aspektusára, hogy a történetíró a nagyhatalmi harc veszélyes következményeként látatja a magyar történelem alakulását. A mohácsi csatát követően Magyarország helyzetét a „szerencsétlen” jelzővel jellemzi már világtörténetének 119. és 142. fejezetében, ahol azonban az együttérzés mellett a magyar nemesség hibáztatása kap jelentős hangsúlyt. Az „évkönyvben” sokkal mélyebb szolidaritást mutat Voltaire a magyarokkal, a tragikus történelmi esemény kapcsán, amely országukat „szerencsétlenné” tette és olyan helyzetbe hozta, hogy „kénytelen volt az Ausztriai Háznak engedelmeskedni.”⁴⁶

A könyvtár a történeti könyvek gyűjtésében kivételes változatosságot mutat. Több különböző világtörténet mellett megtaláljuk az első jelentős gyarmatosítás-történetet, az utazások és felfedezések történetét, vallástörténeti munkákat, de nem hiányoznak a történeti segédtudományokról (kronológia, archeológia), a nemzeti történelmekről (például Korzika, Lengyelország), a távoli földrészekről írt művek sem. Előnyben részesíti a 18. század közepén megjelent írásokat, amelyeket lehetőleg francia nyelven szerez be. Willam Robertson Amerika-története mellett megvásárolja *Histoire du Règne de l'Empereur Charles Quint* című művét is, amelyet azért említünk külön, mert ebből kölcsönzi „válogatott Históriainak” egyik mottóját: „A História a' Királyoknak 's Népeknek tanító mesterek.”⁴⁷

⁴³ 21/58: *Pierre le Grand Histoire de l'Empire de Russie*, 1765, a szerző neve, kiadó és kiadási hely nélkül. A mű először 1759-ben jelent meg a Cramer testvérek gondozásában, Genfben, rajta Voltaire neve helyett ez olvasható: „Par l'auteur de Charles XII”, vagyis a *Tizenkettedik Károly történetének* szerzője. L. Michel MERVAUD bevezetője a kritikai kiadáshoz: *Les Oeuvres complètes* de Voltaire 46. kötet, Oxford, The Voltaire Foundation, 1999, 359–360.

⁴⁴ 1790, i. m. 178–181.

⁴⁵ 1753–54-ben jelent meg először Bazelben, majd Genfben 1754-ben a Cramer fivéreknél. (L. BERNARD, Bruno, *Annales de l'Empire = Dictionnaire général de Voltaire*, 52.).

⁴⁶ L. PENKE, *Variations sur deux batailles, ou comment la conception de l'histoire universelle influe sur le traitement des sources = Copier/Coller. Écriture et réécriture chez Voltaire*. S. a r. O. Ferret, G. Goggi, C. Volpilhac-Augier, Pisa, University Presses, 2007, 129–130.

⁴⁷ L. 38. jegyzet: 111. Franciául is idézi: „Le privilège de l'Histoire est d'offrir des leçons aux

Péczei könyvtárának Voltaire-rel kapcsolatos darabjai közül még egy terület érdemel különleges figyelmet: a vegyes műfajú kötetek. A *Mélanges* címmel megjelent művek elnevezése a humanista 'miscellanae' nomenklatúrából származik, számuk jelentősen megnő a 18. századi könyvkiadásban. Ez a változás összefüggésbe hozható poétikai átalakulásokkal, így a rövid prózai műfajú írások sikerével, de a kritikai szellem előtérbe kerülésével, valamint a tudás különböző területeinek érintkezésével és a tudományok népszerűsítésének szándékával is. Talán senkinek nem jelent meg ilyen címmel annyi könyve, mint Voltaire-nek, amelyek a cenzúra kijátszásában és gondolatai elterjedésében kivételesen fontos szerepet játszottak – konstatálják mai kutatói.⁴⁸ Különböző kiadású „összes” műveiben mintegy harmincra tehető a *Mélanges* címet viselő kötetek száma 1775 előtt, és különösen sok jelenik meg akkor, amikor a Genf melletti Ferney-be költözik, közel a Cramer fivérek nyomdájához. Az eseményekre való gyors reagálást, a szabad gondolkodást, a „mozgó szöveg” megvalósításának lehetőségét, a töredékek, a befejezetlen írások közlését egyaránt biztosítják számára ezek a kiadványok. Nem kell előre kigondolt rendszernek alávetnie, sem javítania írásait, állandóan újraírhatja őket. (Jellemző, hogy halála után az ilyen című kiadványok teljesen más elveket követnek, például műfajok szerint rendezik írásait.) A felvilágosodás esztétikájának megfelelően a változatosság és meglepetés elveit követik ezek gyűjtemények, amelyek az olvasó számára azért is érdekesekek, mert mindenki talál bennük kedvére valót.⁴⁹ A Péczei katalógusában található *Collection complète* kiadásában megjelent négy ilyen című kötet mellett még három önálló kiadványt érdemes megvizsgálni.

Mélanges de Littérature, d'Histoire et de Philosophie címmel két tétel szerepel a katalógusban. Nem Voltaire a szerzője az 1767-es megjelenésű, amszterdami kiadású műnek, hanem D'Alembert (23/108). A négy kötetes mű harmadik kötetében találjuk az *Observations sur l'Art de Traduire* c. munkát, amelynek (kivonatos) fordítása *A' Fordítás mesterségéről* címmel jelent meg a *Mindenes Gyűjteményben*.⁵⁰

Minden bizonnyal Voltaire műve azonban a katalógusban szereplő másik, ugyanilyen című, négy kötetes amszterdami kiadvány, amelynek kiadási éve kissé pontatlan.⁵¹ A *Mélanges Historiques, Critiques, etc.* címleírás pedig feltehetően a *Nouveaux Mélanges Philosophiques, Historiques et Critiques* című mű

Rois et aux Peuples.” A katalógusban szereplő mű 6 kötetben, Amszterdamban, 1771-ben jelent meg: 23/107.

⁴⁸ L. *Revue Voltaire* 2006, i. m. 7–123.

⁴⁹ Bessenyei György *A Holmija* Voltaire-fejezetének egyik forrása a *Collection completes* 1772-es kiadású *Mélanges*-kötete. L. PENKE Olga, *A vegyes műfajú kötet, Voltaire Bessenyei Holmijában = Uő., Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2008, 41–52.

⁵⁰ MGy, 1789, I. negyed, 118–123. A műből fordítja Péczei a „válogatott Históriaik” másik mottóját: i. m. 1790, 112.

⁵¹ 25/149. Kiadási év: 177. (A pontatlanság oka lehet, hogy eltérő a különböző kötetek kiadási éve.)

Cramer-féle kiadásának felel meg.⁵² Nemcsak rövid írások jelentek meg ebben a kiadásban, hanem például a *Philosophie de l'Histoire* vagy a *Traité sur la tolérance*.

Végül Péczeli gyűjteményének azokat a könyveit említjük meg, melyek azt a kettősséget mutatják, ahogyan Voltaire vallással kapcsolatos gondolkodását megítéli, akinek a vallási türelemről írt műveit és harcait csodálja, de sajnálkozik amiatt, hogy egyes írásai a vallást sértik.⁵³ Péczeli könyvei között találunk egy dokumentumgyűjteményt, amely a vallása miatt kivégzett protestáns Calas rehabilitációjával és családjának védelmezésével kapcsolatos. Az elítélést követően, 1762-ben Voltaire a közvéleményhez fordult, és három éven át leveleket (mintegy ötszázat), röpiratokat írt, dokumentumokat gyűjtött össze és adott ki az ártatlan áldozatok védelmében. 1765-ben sikert hozó tevékenységét a korabeli filozófusok nagy együttérzéssel követték.⁵⁴ A könyvtárban ugyanakkor szerepel Bernard Joseph Saurin, Voltaire barátja gondolatainak gyűjteménye, akit kortársai közül többen támadtak amiatt, hogy műveiben protestáns hitét elhagyó apjának emlékét védelmezte.⁵⁵

A katalógusban szereplő Voltaire-bírálatok közül Albrecht von Haller (1708–1777), svájci protestáns természettudós műve a legfontosabb: *Lettre de Haller contre Voltaire*, Bernae, 1780.⁵⁶ Haller összeütközése Voltaire-rel vallási eredetű: az ortodox protestáns a filozófust deistának és ateistának tartja. A *Candide* megjelenését követően optimizmusát támadja, és a *Bible enfin expliquée* című írását tekinti különösen veszedelmesnek és ártalmasnak. A mű eredetileg németül jelent meg, és magyar fordítása is készült 1798-ban.⁵⁷ Haller jól ismeri Voltaire mun-

⁵² 23/104. 1775. 9 kötet. Lehetséges, hogy a katalógus címleírását készítő személy úgy rövidített, hogy a címlapon nagyobb betűkkel található szavakat jegyezte csak fel.

⁵³ Hibának tartja, hogy „Voltaire, Marquis d'Argen[s], Marmontel” „a fanatizmust akarván ki irtani, a vallást is” sértették. VOLTAIRE, *Álzir; vagy az amerikánusok*, „Elő-Beszéd,” 1790. xix. Voltaire megfelelő megítélésére egykori tanára (és későbbi apósa), Varjas János hívja fel a Genfben tartózkodó Péczeli figyelmét: „Voltaire-ről írta kegyelmed, mennyit használt a superstitionnak kiirtására [...] De mit használt, ha a superstítoival együtt a vallásnak minden érzését is eloltotta.” A levelet idézi TAKÁCS 1887, i. m. 17.

⁵⁴ 25/162. *Observations pour la Famille Calas*, 1762. (a cím pontosabban: *Observations pour le Sieur Jean Calas, la Dame de Cabibel son épouse et le sieur Pierre Calas, leur fils*) – a dokumentumgyűjtemény Calas kivégzésének és családjá perbefogásának évében jelent meg. Vö.: TROUSSON, R., *Calas, Jean = Dictionnaire général de Voltaire*, 155–162.

⁵⁵ 13/249. *L'Esprit de Saurin*, ouvrage utile, etc. t. 2. Lausanne, 1767. Lásd: GUITTON, É., *Saurin, Bernard Joseph = Dictionnaire général de Voltaire*, 1093–1094.

⁵⁶ 11/190. (<https://archive.org/details/lettresdefeuimrd00koengoog/>)

⁵⁷ A magyar fordítást ÖRI FÜLEP Gábor készíti, *Haller Albertnek a kijelentett vallást, Voltér és más némelly közelébb élt Hitetlenkedők ellen védelmező levelei*, Kassa, 1798. L. EIGELDINGER, F. S. *Haller = Dictionnaire général de Voltaire*, 567–569; PENKE Olga, *La réception polémique de l'Essai sur les Moeurs en Hongrie au XVIIIe siècle = Revue Voltaire*, 2005, 267–282; Uő, *La fortune des oeuvres de Voltaire en Hongrie au XVIIIe siècle = Cahiers d'Études Hongroises*, 2007–2008, 313–323.

káit, a *Göttingische Gelehrten Anzeigen* című folyóiratban többször ír könyveiről ismertetést. Harcait a protestáns Calas ügyében méltányolja, hibáztatja viszont Saurin esetében, és a *Philosophie de l'Histoire* 1763-as megjelenését követően végleg ellene fordul. Ugyancsak Voltaire-bírálat a félrevezető címléírású könyv: *Lettres de quelques Juifs etc. de Voltaire*,⁵⁸ amelyben Antoine Guénée abbé elsősorban a *Traité sur la Tolérance* című művét cáfolja.

Péczei József könyvtára jól tükrözi a francia nyelvű könyvek jelentőségét a felvilágosodás gondolatainak terjesztésében a 18. századi Európában. A könyvek beszerzése során a könyvgyűjtő saját kivételes érdeklődésének kielégítése mellett minden bizonnyal későbbi író társaira és a magyar olvasók ízlésének formálására is gondolt. A könyvtár jól mutatja műveltségét és képzettségét, azt, hogy minden bizonnyal pontosan ismerte azoknak a francia nyelven megjelent kiadványoknak a jelentőségét is, amelyek nem adtak meg minden információt a könyvekről, és át tudta látni azt a bonyolult játékot, amelyet például Voltaire játszott szerzősége elrejtésére és megmutatására. Egyaránt értékelt a legkiválóbb kiadásokat és a másodrangú szerzők által készített kivonatokat, gyűjteményes köteteket, szótárakat, enciklopédiákat. Számos francia folyóirat is részét képezi a könyvtárnak, amelyekről tanulmányom keretében nem ejthettem szót. A részletesebben bemutatott könyvek jól mutatják, hogy Péczei kedvelt szerzője Voltaire, akinek nemcsak azokban a műveiben értékelt a fanatizmus ellen folytatott harcát, amelyeket lefordított. A törvényesség és az emberség védelmében írott gondolatainak rejtettebb útjait is érdeklődéssel követte. A könyvtár arról is tanúskodik, hogy Péczei Voltaire műveihez fordul a történelem értelmezésében, akinek történelemkonceptiója közel állhatott ahhoz, amelyet a magyar író el tudott fogadni, ugyanakkor református lelkeszként kritikusan értékelt a francia filozófus vallással kapcsolatos gondolatait.

PENKE, OLGA

**Chemins ouverts et cachés de la diffusion des idées:
Bayle, Beccaria, Pascal et Voltaire
dans la collection de livres de József Péczeli**

La bibliothèque de József Péczeli illustre bien l'importance des livres de langue française dans la propagation des idées des Lumières dans l'Europe du 18e siècle. A l'acquisition des livres le collectionneur, futur écrivain, traducteur et rédacteur en chef d'un des premiers périodiques hongrois, suit son goût personnel assez particulier, toutefois il pense probablement que leur médiation serait utile en direction du public hongrois. Le catalogue de sa collection, établi après son décès, montre qu'il se procure des oeuvres complètes, des ouvrages séparés, des mélanges, des extraits et des encyclopédies, mais les références cachent souvent des surprises. Le titre de Dictionnaire histo-

⁵⁸ 24/137: Lisbonne, 1769. A mű címe helyesen: *Lettres de quelques Juifs portugais, allemands, polonais*. Ouvrage de l'abbé Guénée dirigée contre Voltaire.

rique et critique de Bayle recèle une réécriture, deux fois remaniée, par deux auteurs différents de l'ouvrage en question, ainsi son caractère s'éloigne loin de l'original. Plusieurs titres, où le nom de l'auteur ne figure pas, peuvent être associés à Voltaire qui se plaît à garder son anonymat, mais le soin par lequel Péczeli choisit ses livres montre qu'il connaît bien ce jeu. La collection démontre sa préférence pour les histoires de Voltaire dont il achète les plus importantes, en différentes éditions. Aussi ses jugements philosophiques lui sont précieux, comme en témoignent son Commentaire de Beccaria et son édition de Pascal. Il estime sa lutte contre le fanatisme, dans la défense de la légalité et de l'humanisme, quoiqu'en tant que pasteur calviniste, il ne partage pas les idées du philosophe français dans le domaine religieux.

SIMON MELINDA

A jelvényrajzoló Butkovszky Bertalan

A modern magyar nyomdászattörténeti szakirodalom a 19. század utolsó három évtizedében alakult ki. A kezdeti próbálkozások az elméleti képzettség teljes hiányában, ám annál több lelkesedéssel íródtak; ezután azonban már egyre szakszerűbb és alaposabb munkák követték egymást, s emellett a mind jobban megerősödő szakfolyóiratokban is komoly cikkek láttak napvilágot. Az önálló publikációk összegyűjtését és rendszerezett közreadását először Firtinger Károly kezdeményezte a *Magyar Nyomdászok Évkönyve* 1894-es évfolyamától kezdődően, majd a további években mindig aktualizálta bibliográfiáját a frissen megjelent munkákkal.

A szakirodalmi fellendüléssel párhuzamosan a 19–20. század fordulóján hirtelen erősen megnövekedett a nyomdászjelvények története iránti érdeklődés is, használatukban pedig valóságos divathullám figyelhető meg. A témáról akkoriiban megjelent tanulmányok ugyan többségükben a történeti korok jelvényeivel foglalkoztak¹, de néhányan már a modern nyomdászjeggyel kapcsolatos kérdéseket is érintettek. Eme írások szerzői túlnyomórészt nem elméleti képzettségű tudósok, hanem gyakorló szakemberek: mesterszedők, korrektorok, nyomdai tisztviselők vagy éppen művezetők voltak.

Közülük Gondos (Grünbaum) Ignác (1881–1921 után)² fogalmazta meg először, hogy „a mai modern impresszumok” „alakja s annak lényege gyökeres változáson ment át”³. Kollégája, ifj. Aigner Antal (1879–1920) már továbbment és azt kifogásolta, hogy „a magyar iparművészek, grafikusok, akik leginkább volnának hivatva a magyar könyvnyomtatói stílus megteremtése érdekében munkálkodni, eddig nem sokat lendítettek az ügyön. (...) Így tehát reánk hárulik a feladat: ez irányban a kezdő lépéseket megtenni. (...) És ha buzgólkodásunkat, az ügyért lelkesedésünket s az ennek nyomában járó eredményt a magyar grafikus művészek (...) látni fogják: remélhetjük, hogy ők is mellénk állanak ez elismerésre méltó mozgalmunkban, s azt a helyes mederben tartva, elvezetik e törekvéseket maga-

¹ Az európai és a magyar szakirodalom részletes elemzését l. *A kiadói és nyomdászjelvények elmélete és gyakorlata* című kötetemben (Bp., Balassi, 2014).

² 1921. október 17-én 41 évesen érkezett meg 40 éves feleségével az Amerikai Egyesült Államokba az Antwerpenből induló Kroonland fedélzetén. További sorsáról nem tudunk. L. Ellis Island Foundation. American Family Immigration History Center. Nyilvántartási napló 666. oldal 25. sor.

³ GONDOS Ignác, *Az impresszum = Magyar Nyomdászok*, 1908/12, 386–387.

sabb művészi állomások felé.”⁴ Addig azonban kevés kivétellel általános gyakorlat maradt a jól rajzoló, szakmájukat olykor már az iparművészet színvonalára emelő akcidens-szedők kompozícióinak ilyen célú felhasználása. Tanay József (1857–1929) szerint „igénytelenségük mellett is akad köztük akárhány ügyesebb rajzolatú munka, ami annál örvedetesebb, mert hiszen ezeket az úgynevezett »rajzolt impresszumokat« *majdnem kizárólag szaktársaink készítik.*”⁵

A jelvények készítőinek azonosítása azonban rendkívül nehéz feladat. Néhány, a századfordulón megjelent cikk illusztrációként bemutatott ugyan egy-két kortárs nyomdászjegyet (a legtöbbet Gondos Ignác: két táblán 46 ábrázolást), de csupán annyit közöltek, hogy ezeket „mesterszedőink színe-java” tervezte. A jelvényeket a legtöbb esetben sajnos nem szignálták készítőik, így kilétük rejtve marad. Ha néhány ritka esetben munkáikat el is látták kézjegyükkel, az eredeti rajzokat általában olyan kis méretben klisírozatták a nyomdák, hogy lehetetlen kivenni rajtuk a monogramot. Rendkívül kitartónak kell lennünk ahhoz, hogy egy-egy szignált nyomdászjegy viszonylag nagyobb méretű lenyomatára bukkanjunk – és még ekkor sincs nyert ügyünk, hiszen ezen a területen nem állnak rendelkezésünkre olyan aláírás- és szignótárak, mint a jegyzett képzőművészek esetében.

Butkovszky Bertalan munkássága ilyen szempontból különleges eset, hiszen az elmúlt évek folyamán nem kevesebb, mint tizenöt általa készített jelvényt sikerült azonosítanom. Ezek ráadásul bizonyos adalékokat is szolgáltatnak rendkívül hiányos életrajzához is.

Az 1936-ban megjelent *Nyomdászati lexikon* csupán annyit közölt róla, hogy „sokfelé dolgoztatott akcidens-szedő; utoljára a Stádium-nyomdában faktoroskodott”.⁶ Mivel nem említik a halálozási évét, ekkor még feltehetően életben volt – felesége viszont özvegyen halt meg 1960-ban, tehát Butkovszky valamikor ez előtt hunyt el. Születésének hozzávetőleges időpontjára szintén nejeinek életrajzi adatai⁷ adnak némi fogószót: mivel özv. Butkovszky Bertalanné szül. Hammerschmidt Irén 1884-ben látta meg a napvilágot (és feltételezve, hogy a korban átlagos házassági szokások náluk is érvényesültek), mesterszedőnk valamikor 1880 körül születhetett. Hogy hol, arra nézve szintén csak valószínűsíthetjük, hogy mivel családjának több Amerikába kivándorolt tagja⁸ a Zemplén vármegyei

⁴ Ifj. AIGNER Antal, *A magyar díszítő stílus a könyvnyomtatásban = Magyar Nyomdászok Évkönyve 1908*, szerk. NOVÁK László, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1908, 36, 40.

⁵ TANAY József, *Nyomdajegy és nyomdász-címer = Magyar Nyomdászok Évkönyve 1907*, szerk. NOVÁK László, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1907, 5–18. (Az én kiemelésem. S. M.)

⁶ *Nyomdászati lexikon*, szerk. BÍRÓ Miklós, Kertész Árpád, NOVÁK László, Bp., BÍRÓ Miklós, 1936, 75.

⁷ OSZK gyászjelentés.

⁸ Butkovszky Mihály 1901-ben érkezett New Yorkba 21 évesen; B. György 1902-ben 30 évesen, B. Anna 1903-ban 18 évesen, egy másik B. Mihály 1906-ban 18 évesen, B. Mária pedig 1911-ben 16 évesen. – L. Ellis Island Foundation. American Family Immigration History Center.

Nagymihályt (Michalovce, Grossmichel) jelölte meg lakhelyeként, feltehetően ő is a Felvidékről származhatott.

Az igencsak ködös „sokfelé dolgoztatott” meghatározást kissé pontosítja Kowarik Károly Fülöp munkája, amely szerint Butkovszky a Pozsonyi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének szombathelyi kerületének tagja volt 1903-ban⁹, illetve a *Nyomdászok élczlapja* egyik száma ugyanazon év májusából, amely *Személyi hírek* című rovatában azt közölte, hogy „Butkovszky Bertalan e héten belépett a [budapesti] Krammer és Erhardt nyomdába.”¹⁰ Azt is tudjuk, hogy 1894 körül a Pallas-nyomda „válogatott akcidensszedői” között dolgozott, „akiknek a neve még ma is [1923-ban] közismert”. Amikor pedig az Athenaeum átköltözött új ipartelepére 1899-ben, „nagyszabású, teljesen modern akcidensosztályt rendezett be, s annak vezetőjéül Butkovszky Bertalant hívták meg”.¹¹

Még jobban körvonalazhatjuk azonban életének egyes állomásait, ha azt valószínűsítjük, hogy az általa tervezett jelvényeket azoknak a nyomdáknak készítette, ahol éppen kondíciót vállalt. Így szakmai pályafutásának a következő állomásai bontakoznak ki: Seiler Henrik utódai (Szombathely, 1903), Krammer és Erhardt (Budapest, 1905), Uránia (Budapest, 1906–1909), Székely Simon (Ungvár, 1908 előtt), Rábely Miklós (Rimaszombat, 1908 előtt), Özvegy Jancsovitsné és Szalai Ferenc (Kaposvár, 1908 előtt), Kósch Árpád (Eperjes, 1908 előtt), Gansel Lipót (Trencsén, 1908–1910), Körjegyzői nyomda (Trencsén, 1912), Szelényi és Társa (Miskolc, 1911–1913), Nap Nyomda Rt. (Budapest, 1916) – és ne felejtsük el természetesen a *Nyomdászati lexikon* által említett Stádium-nyomdát sem.

Nem véletlenül emelkedett faktori rangra, hiszen képzettségét és tehetségét számos elszórt adat támasztja alá. 1898-ban 35 koronás első díjat nyert a Könyvnyomdászok Szakköre által egy hirdetés szedésére meghirdetett pályázaton, 1900-ban a Kör tagsági jegyére kiírt versenyen a szakbizottság dicséretét kapta, 1904-ben pedig ismét dicséretet érdemelt ki ugyanott.¹² De irodalmi és pedagógiai ambíciói is voltak: a szakkör 1900. április 29-i ülésén például *Magyarországon át – Amerikáig* című dolgozatát olvasta fel kollégáinak, aktívan részt vett a választmány munkájában, és oktatóként közreműködött az említett szervezet által tanoncoknak szervezett 1904-es szaktanfolyamán is.¹³ Lehet, hogy 1911-ig még több alkalommal oktatott ezeken a tanfolyamokon, erre nézve azonban nem áll rendelkezésünkre biztos adat.¹⁴

Energiájából egy nyomdászoknak szóló vicclap indítására és szerkesztésére

⁹ KOWARIK Károly Fülöp, *Huszonöt év, A Pozsonyi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének története*, Pozsony, Pozsonyi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egylete, 1903, 76.

¹⁰ *Nyomdászok élczlapja*, II. évf. 11. szám (1903. május 29.)

¹¹ NOVÁK László, *A pest-budai nyomdászok szakkultúrája a múltban = Magyar Nyomdászat*, 1923. október–november ünnepi különszám.

¹² MORÓCZ Jenő, *Huszonöt esztendő, A Könyvnyomdászok Szakköre negyedszázados fennállásának emlékére*, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1907, 21, 23, 31.

¹³ MORÓCZ 1907, i. m. 22, 30, 38.

¹⁴ NOVITZKY N. László, *Egyesült erővel, A Magyar Könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti*

is futotta.¹⁵ A „könyvnyomdászok és betűöntők humorisztikus lapja”, a tíz filérbe kerülő *Kulacs* 1900. szeptember 28-án indult meg,¹⁶ és kéthetente egyszer (pénteken) jelent meg kis negyedréte alakban, összesen négy oldalon, gyenge, facsizolatos papíron és rossz nyomással. Ám nem csak külseje, hanem tartalma sem volt túlságosan igényes, így nem meglepő, hogy már a harmadik évfolyam 8. számával (1902. április 11.) a lap megszűnt.¹⁷ Novák László, illetve a *Nyomdászati lexikon* szerint a lapnak csak a címe változott meg *Nyomdászok Élclapjára*, ám ez utóbbi újság – bár valóban 1902. április 24-én indult és ugyanott készült, de más volt a kiadója és a szerkesztője is.

Ami számunkra érdekesebb lehet, az a *Kulacs* nyomdája: indulásakor a Wellesz és Krammer cégnél, megszűnésekor viszont már Krammer Lipótnál készült. Ha számításba vesszük, hogy Butkovszky minden bizonnyal saját munkahelyén – főnöke jóindulatú elnézésével, a munkaidőn kívül – szedhette és vonhatta le a lap példányait, máris rögzíthetjük kondicionálásának két újabb helyszínét.

A nyomdászok szakszervezeti mozgalmában is tevékenyen részt vett és úgy tűnik, hogy a századfordulón és a 20. század elején a szakma országosan ismert személyisége volt. Az 1900. április 22-i általános nyomdászgyűlés által a főnökökkel való tárgyalásokra kiküldött héttagú bizottságnak ő is tagja volt.¹⁸ Amikor Göncz Mihály (1885–1925) halála miatt új szerkesztőt kellett a *Typographia* élére választani, az állásra „igen jó hírű, nagy és szép eredményekkel büszkélkedő szaktársak pályáztak: Rothenstein Mór, Herzog Salamon, Pajor Rudolf, Brumiller László és Butkovszky Bertalan. A magyarországi nyomdai munkásság előtt mindnyájan jól ismertek.”¹⁹ (Végül Brumillert választották meg.)

Szakmai jártasságát nem csupán gyakorlati akcidents-munkáival, de elméleti írásaival is bizonyította – tudjuk például, hogy a Pusztai Ferenc által szerkesztett *Magyar nyomdászlatba* „olykor Butkovszky Bertalan is le-leadott egy-egy dolgozatot”.²⁰ Augenfeld M. Miksa (1870–1909 után) is úgy fogalmazott az 1906-ban kiadott mesterszedési témájú szakkönyv-sorozatot bevezető előszavában, hogy

tevékenységének története, Bp., Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyező-Egyesülete, 1912, 513.

¹⁵ *Nyomdászati enciklopédia, Az összes grafikai tudományok ismerettára*, szerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1902, 369.; NOVÁK László, *A nyomdászati története VI. könyv 1868–1900*, Bp., Világosság Könyvnyomda Rt., 1929 (Grafikai művészetek könyvtára, 12), 42; *Nyomdászati lexikon*, szerk. BÍRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László, Bp., BÍRÓ Miklós, 1936, 75.

¹⁶ FIRTINGER Károly, *Szakkönyvtár = Magyar nyomdászok évkönyve 1901*, szerk. TICHY Ákos, Bp., Pesti Könyvnyomda Rt., 1901, 114.

¹⁷ FIRTINGER Károly, *Szakkönyvtár = Magyar nyomdászok évkönyve 1903*, szerk. PAVLOVSZKY József Alajos, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1903, 120.

¹⁸ NOVITZKY 1912, i. m. 326.

¹⁹ ERDÉLYI Károly, *A debreceni Nyomdász-Egyesület harmadik huszonöt éves története 1922–1947*, Debrecen, Debrecen város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1947, 41. (Az én kiemeléseim. S. M.)

²⁰ NOVÁK 1923, i. m.

„a feldolgozandó tárgy minden felesleges frázis nélkül, tárgyilagosan kerül leírásra az ezen téren legjáratosabb szaktársaink által”. A szakképző tanfolyamok tananyagául szánt füzetek első két darabjának címe: *Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tudni* – az elsőt Mitterszky József írta a mértani rajzról, míg a másodikat Butkovszky Bertalan a szabadkézi rajzról.²¹ A nyomdai vázlatkészítést tárgyaló harmadik füzetet szintén egy neves tipográfus, Löwy Salamon (1874–1926 után) jegyezte,²² ám az induláskor előre jelzett negyedik kötet: *A könyvnyomdai lemez-készítő eljárások* már nem jelent meg.

A pontosabban meg nem határozott „kiváló szakférfiak nyomán összeállított” könyvében Butkovszky több helyen is hitet tett az igényes, technikailag és művészigleg egyaránt képzett nyomdász eszméje mellett: „Ez a minden téren rohanó modernizmus kútforrása annak, hogy a mai könyvnyomtató ismét iparművésszé legyen; iparművész, aki ne csak a kész anyagot dolgozza fel, hanem *teremtsen is és pedig eredetit*. Ehhez szükséges és ezért nélkülözhetetlen a könyvnyomtatásban a rajzolás.” „A szabadkézi rajz tudása ma a könyvnyomtatónak szinte életfontosságú kötelessége. Rajzolás hiányával nem az az ideális nyomdász többé, amelyet eddig a laikusok is felismerni véltek benne, hanem csak gondolat nélküli géprész (...) A mai könyvnyomtatónak a géptechnika óriási haladásával szemben törekednie kell exisztenciáját biztosítani. Bebizonyítani azt, hogy minden feltalált ördögös masina mellett még szükség van reá is. Sőt, *a gép fölé kell kerekednie*”.²³

A nyomdász-tanoncok hiányos képzettségét már egy korábbi, 1900-ban megjelent cikkében²⁴ is dühösen ostromozta. Szerinte ekkoriban a nyomdászat nem hogy a művészet magas fokán nem állt, de inkább olyan volt, mint a „gyenge alapra épített ház”. A testileg olykor csenevész, szakmailag tudatlan tanoncok tömege nem érdekli a főnököket, csak jól húzzák az igát, a szaktársak pedig túlgöggösek ahhoz, hogy megtanítsák nekik a szakma fogásait. Butkovszky azonban nem csak a fennálló állapotokat szidta, hanem javaslatot is tett a tanoncok felvételi követelményeire és oktatásukra (minimum 14–15 éves kor, két-három felsőbb osztály sikeres elvégzése, orvosi vizsgálat a belépéskor, buzdításul rendszeres szedésversenyek, minden nyomdai munkafolyamat megismertetése egy jól szervezett rotációs rendszerben).

Egy évvel később már egy egészen más jellegű, visszafogott elméleti írást

²¹ MITTERSZKY József, *Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tudni, I, A mértani rajz*, Bp., Jókai könyvnyomda, [1906]. (Magyar könyvnyomtatás, Gyakorlati oktató füzetek a könyvnyomtatás minden ágazata számára, 1); BUTKOVSZKY Bertalan, *Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tudni, II, A szabadkézi rajz*, Bp., Uránia könyvnyomda, [1906]. (Magyar könyvnyomtatás, Gyakorlati oktató füzetek a könyvnyomtatás minden ágazata számára, 2–3).

²² LÖWY Salamon, *Nyomdai vázlatkészítés*, Bp., Uránia könyvnyomda, [1906]. (Magyar könyvnyomtatás, Gyakorlati oktató füzetek a könyvnyomtatás minden ágazata számára, 4–5).

²³ BUTKOVSZKY 1906, i. m. 52, 66–67.

²⁴ BUTKOVSZKY Bertalan, *Hogyan boldoguljunk? = Magyar Nyomdászok Évkönyve 1900*, szerk. Tichy Ákos, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1900, 89–93.

közölt,²⁵ amelyben részletesen kifejtette az 1880-as évek végétől Németország irányából elterjedő ún. „szabad irány”, illetve a „modern irány” túlzó kicsapongásoktól mentes alkalmazhatóságát a nyomdászatban. Itt is kifejtette ceterum censeo-ját: míg a „régí stíl” csak jó kompozíciós készséget kívánt, a szabad irány immár valódi mesteri tudást követel meg a műszedőtől.

A „modern iránnyal” (a szecsesszió szaknyelvi megnevezése a korban), illetve azon belül a „nemzeti stíllel” kapcsolatos nézeteit azonban 1905-ben fejtette ki legrészletesebben.²⁶ Érdemes ezzel a tanulmányával egy kissé részletesebben is foglalkoznunk és megfigyelnünk, hogyan ültette át elméleti elveit a gyakorlatba?

Kiindulópontja és fő axiómája: „...nemzeti stílünk még csak kezdetleges és a sokszorosító iparban is csak a legutóbbi időben kezdik kultiválni”, ámde „dekoratív hatásánál fogva hazai műiparunkban csaknem nélkülözhetetlen”. A magyaros motívumokat tervező művészek alkotásai minden igyekezetük ellenére nem válnak teljesen be a könyvnyomtatói gyakorlatban. Ennek az az oka, hogy általában nem kéri ki valamelyik hivatásos mesterszedő segítségét, hanem kizárólag a saját művészi felfogásuk szerint matricáztatják a rajzokat, holott egy nyomdai szakember sokat segíthetne a gyakorlati alkalmazásban.

Az 1904-es rajztanfolyam végére megszületett és kiállított munkák arról tanúskodtak, hogy a hallgatók megtanultak ugyan rajzolni, de a rajzok semmilyen gyakorlati értékkel nem bírtak, „mert csakis díszítményből állottak” és a szöveg nem érvényesült. „Pedig régi szabály, hogy *első sorban a szöveggel kell hatnunk s csak ha ezt elértük, dekorálhatunk.*” A másik hibájuk, hogy többszínnyomásra készültek (ami drága), egy színben viszont nem alkalmazhatóak. Így érthető az is, hogy a betűöntődék miért nem vették fel még termékeik palettájára az ilyen jellegű díszítményeket (hiszen senki sem tudná kifizetni).

„Hogy tehát a jövőben saját nemzeti stílünket otthonossá tehessek szakunkban, szükségesnek vélem az eddigi kivitellel szemben olyan *könnyed és vékony kidolgozású díszítések* alkalmazását, melyek a többszínű nyomás elkerülésével is érvényre jutnak és amelyek így olcsóbb előállításuknál fogva alkalmasakká válnak arra, hogy öntödéink minimális befektetéssel is forgalomba hozhassák őket. És ez az *egy színben való kivitel* különösen azért is szükséges még, hogy ezáltal ne csak az egyes fővárosi nagyobb nyomdák, hanem *a hazai összes nyomdák is megszerezhessék* a magyaros díszítéseket, mert csakis így lehetne nemzeti stílünket általánosítani.”²⁷

Ha végigtekintünk a Butkovszky Bertalan által készített nyomdajegyeken, láthatjuk, hogy az itt kifejtett elvek jól érvényesülnek bennük. A szöveg és a dekoráció egyensúlyban van, egyik sem nyomja el a másikat. Teljesen száműzte rajzaiból a tónusokat (vagyis a térhatásra való törekvést), ehelyett az éles vonalak

²⁵ BUTKOVSKY Bertalan, *Szecsesszió – modern irány = Magyar Nyomdászok Évkönyve 1901*, szerk. Tichy Ákos, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1901, 92–107.

²⁶ BUTKOVSKY Bertalan, *A magyar stílus jövője a nyomdászatban = Magyar Nyomdászok Évkönyve 1905*, szerk. Novák László, László Dezső, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1905, 97–104.

²⁷ BUTKOVSKY 1905, i. m. 97, 99, 100. (Az én kiemeléseim. S. M.)

és a fekete-fehér foltok tömbjeivel az olcsó nyomdai reprodukálásra tökéletesen alkalmas sík kompozíciókat alkotott. A sötét árnyalat imitálására alkalmas vonalas technikát csupán négy jelvényen alkalmazta (3., 5., 12. és 13. ábra), de mindig visszafogottan, csak kis felületeken.

Az ornamentika növényi elemeit sohasem természetes alakjukban, hanem – a szecessziós ízlésnek megfelelően – mindig stilizáltan rajzolta meg. A tervszerűen, arányosan elrendezett, egyenletes vizuális nehézségű foltok a „nemzeti stíl” sajátossága szerint tömören kitöltik a rendelkezésre álló teret. Ez a „horror vacui” még a feliratoknál is jelentkezik: nem csak a szavak közti spáciumot tölti ki egy, két vagy három ponttal (a 12. és 15. ábra kivételével mindegyiken), de a verzális M betű szárai közötti üres teret is (2. és 9. ábra). Ha a szövegtér nem szögletes, akkor is arra törekszik, hogy a betűk teljesen kitöltsék azt, még ha így teljesen el is torzulnak (5., 6., 7., 8. és 13. ábra). Többször próbálta úgy csökkenteni a betűk (főként a nagy L) irradiációját, hogy egymásba (2., 6., 8., 9., 10., 12., 13. és 14. ábra), egymás alá (1., 3., 7. és 9.) vagy éppen egymásra (9. ábra) írta őket. Amennyiben a felirat külső peremén maradt üres hely, oda is kis díszeket rajzolt (8. és 14. ábra) – ezzel szinte lélegzet nélkül hagyva őket – vagy ellenkező esetben, hely híján drasztikusan levágta a „fölösleges” részt (13. ábra).

Gondja akadt „a rajzoló művészek enfant terrible-jével”²⁸, a szinte fényt sugárzó és ezzel a szövegkép ritmusát megbontó verzális O-val is. A „modern irány” idején ezt vagy úgy próbálták orvosolni, hogy a szomszédos betűket is ritkították, vagy magát az O betűt felső indexben, kisebb méretűre rajzolták és alávonással töltötték ki az alatta képződő teret. Ez utóbbi eljárást választja Butkovszky is több jelvényén (5. és 7. ábra), de olykor az alsó alapvonal felé tolja el az erősen irradiáló betű súlypontját (6. és 9. ábra).

Nyomdászjegyei tipikusan álló téglalap alakúak, csak kettő kör alakú (3. és 7. ábra) és csupán egy (késői) vízszintesen elnyúló kompozíciót készített (15. ábra). Itt jegyzem meg, hogy a László Béla nyomdájában 1906-ban használt jelvény (4. ábra) szignálatlan ugyan és az átmérője is jóval kisebb, mint az 1905-ös Krammer és Erhardt-félének (3. ábra), de nyilvánvalóan vagy ugyanannak a rajznak a másodlagos klisírozásáról vagy egy kissé gyengén sikerült utánzásáról van szó.

A jelvények egy kivétellel (7. ábra) mind szimmetrikus kompozíciók. Ennek a „spekkes eljárás”-nak a gyakorlati megvalósítását Butkovszky Bertalan részletesen leírja tankönyvében: „az egyik részt rajzoljuk meg, míg a másik felét – a fő tengelynél a papirost összehajtva – a hüvelykujj körmével, vagy egy 6-os számú írónnal lemásoljuk és az ezáltal nyert teljes képet a rajzpapírra ugyanily módon átvive, az alakzathoz szükségelt vonalakat tussal kihúzzuk.”²⁹ Az eljárás elnevezését a régi nyomdász szaknyelv „Speck”, azaz „szalonna, kalács, haszon”

²⁸ LÖWY Salamon, NOVÁK László, *Betűművészet II*, Bp., Világosság Könyvnyomda Rt., 1926 (Grafikai művészetek könyvtára, 3), 34.

²⁹ BUTKOVSZKY 1906, i. m. 78–80.

kifejezéséből vette, amelyet a többször felhasználható szedés vagy bármilyen egyéb, könnyen elvégezhető munka megjelölésére használtak.³⁰

Ami a tartalmi elemeket illeti, láthatunk alkalomszerűen felbukkanó, de semmiképpen nem meglepő szimbólumokat: szignatúrával ellátott nyomdai betűket (1. ábra), baglyot (2. ábra), sast (9. ábra), griffet (5. ábra), illetve a sajtó karját húzó (3., 4. és 14. ábra) vagy a szedést festékező (11. ábra) nyomdászt. Gyakori a nyitott vagy csukott könyv ábrázolása (2., 5., 6., 8., 9., 11., 13. és 14. ábra), de kijelenthetjük, hogy a Butkovszky-féle jelvények *sine qua non*-ja: a művészetek hármasságja és a festékező labdák.

Az előbbi a századfordulón nyakló nélkül alkalmazták, sokszor ízléstelenül vagy ésszerűtlenül, a művészetektől igencsak távol álló szakmák nyomtatványain. Előfordult hentes levélpapírján három sertésfej, gabonakereskedő számlaféjén három búzakalász, kádár árjegyzékén három hordó, borkereskedő körlevelén három fürt szőlő, három szőlőlevél vagy három boros üveg. Ezeket a „művészi cafrangokat”, „idétlen, félszeg tákolmányokat”, sőt, „harmóniátlan zsánerű idétlenségeket” kigyomlálандó a nyomdászatból, R. Tóth József – többek között – éppen Butkovszky Bertalan „jó hazai-talaj-ízű, vagyis magyar-stílusos tervezését” emelte ki jó példaként 1910-ben megjelent cikkében.³¹

Mások is aggódtak amiatt, hogy a „művész-emblemáknak a könyvnyomtató saját nyomtatványain való alkalmazása (...) apródonkint egészen kiszorítja a mi szép nyomdászjelvényünknek a használatát”, pedig ez „hasonlíthatatlanul szebb és közvetlenebb vonatkozású a kifejezéstelen művészi emblemánál.”³² Butkovszky azonban megtalálta a szerencsés középutat: a három pajzs vagy annak transzformált változatai: a három nyomdai betű (1. ábra) vagy könyv (6. és 9. ábra), illetve a szakma korábban említett szimbólumai mindig kiegészítik egymást és egyik sem uralkodik a másik fölött.

A jól bevált klasszikus jelképek mellett a művész (talán nem túlzás így minősíteni) egy érdekes kísérletet is tett: a használatból már régen kikopott nyomdai kellékek helyett a modern technika egyik eszközét, a Typograph sorszedő- és öntőgépet alkalmazta szimbólumként az Uránia nyomda egyik jelvényén (6. ábra). Jól felismerhető az ábrán a matricákat tartó, drótszalakból kialakított kosár, a kopogtató, illetve az afölött elhelyezett kéziratartó. A felirat eltakarja az alul elhelyezkedő sorjázót és az öntőszerkezetet, de a kompozíció így is nagyon jól sikerült. A jelvény rajzolásakor még viszonylag újdonságnak számított ez a gép, hiszen Magyarországon alig egy-két évvel a századforduló előtt állították munkába az első példányait.

Butkovszky Bertalan – kihasználva a nevében rejlő lehetőséget – szignóját is mindig tökéletesen szimmetrikusan használta. A két verzális B-t többnyire külön-

³⁰ *Nyomdászati mesterszók*, szerk. Pusztai Ferenc, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1902, 184.; HERZOG Salamon, *Nyomdászati mesterszók*, Bp., Hungária Nyomda, 1931, 14.

³¹ R. TÓTH József, *Válami a művészeti jelvény divatjáról = Magyar nyomdászok évkönyve az ezerkilencszáztizedik esztendőre*, szerk. Novák László, Bp., Könyvnyomdászok Szakköre, 1910, 39–48.

³² *A művészi emblemák a könyvnyomtatásban = Grafikai Szemle*, 1908/3, 64–65.

állóan és ellentétes irányba nézőn (1., 3., 6., 9., 10., 11., 13. és 15. ábra), illetve ritkábban egymás felé fordítva (5., 12. és 14. ábra) tüntette fel. Néha a két betű alul összekapcsolt változatát is használta (2., 7. és 8. ábra). A szignó általában az ábrázolás alján szerepel, de néha középtájon (10., 12. és 15. ábra) helyezte el. A legnehezebben észrevehető BB jelzés egy könyv gerincén van elrejtve (6. ábra) – de ha tudjuk, hogy mire figyeljünk, talán további általa tervezett nyomdászjelvényeket is sikerül majd azonosítanunk.

SIMON, MELINDA

Bertalan Butkovszky, jobbing compositor and designer of printers' marks

Bertalan Butkovszky was a master typesetter who worked for several Hungarian printing houses at the turn of the 19th and 20th centuries but the Hungarian *Encyclopaedia of printing* (Budapest, 1936) knows nothing about the events and places of his life. The first part of the study gathers the sporadic fragments of information available on him: he was born around 1880 probably in Nagymihály (Michalovce, Grossmichel). He was employed for a shorter or longer period at the following printing companies (at least): Wellesz and Krammer (Budapest), Lipót Krammer (Budapest), Pallas (Budapest), Athenaeum (Budapest), Heirs of Henrik Seiler (Szombathely), Krammer and Erhardt (Budapest), Urania (Budapest), Simon Székely (Ungvár), Miklós Rábely (Rimaszombat), Widow of Jancsovits and Ferenc Szalai (Kaposvár), Árpád Kósch (Eperjes), Lipót Gansel (Trencsén), District Notarial Press (Trencsén), Szelényi and Co. (Miskolc), Nap (Budapest), Stádium (Budapest). He published a few articles in the specialized journal *Magyar nyomdászat* (Hungarian printing) and in the *Magyar Nyomdászok Évkönyve* (Almanac of Hungarian Printers) and between 1900 and 1902 he also edited a satirical journal for fellow printers entitled *Kulacs* (Canteen). In 1906 he wrote a book on freehand drawing which was used as a course book for printing apprentices. He won several prizes with his typesetting works and he was also an active member of the Professional Association of Printers. He took part in the trade union movement, too and died some time between 1936 and 1960. The author of the study has identified 15 printers' marks as Butkovszky's work by associating the recurrent symmetric signature *BB* with him. In the second part of her study the author analyses the typical Hungarian style and the symbolic elements of Butkovszky's printers' devices.

1. ábra.

Seiler Henrik utóda (Szombathely, 1903)

2. ábra.

Seiler Henrik utóda (Szombathely, 1903)

3. ábra.

Krammer és Erhardt (Budapest, 1905)

4. ábra.

László Béla (Kassa, 1906)

5. ábra.
Uránia (Budapest, 1906)

6. ábra.
Uránia (Budapest, 1907–1909)

7. ábra.
Uránia (Budapest, 1908 vagy azelőtt)

8. ábra.
Székely Simon (Ungvár, 1908 vagy azelőtt)

9. ábra.
Rábely Miklós (Rimaszombat)

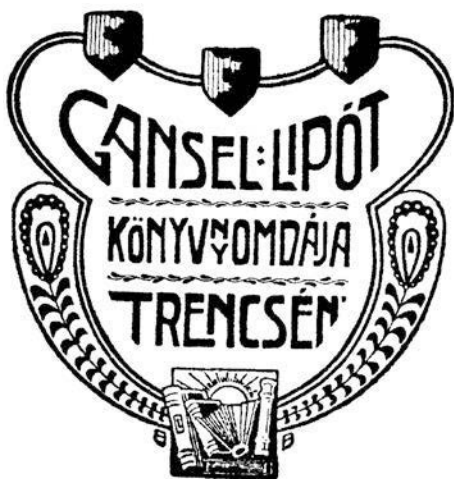
10. ábra.
Özvegy Jancsovitsné és Szalai Ferenc
(Kaposvár)

11. ábra.
Kósch Árpád (Eperjes)

12. ábra.
Szelényi és Társa (Miskolc, 1911-1913)

13. ábra.

Gansel Lipót (Trencsén, 1908–1910)

14. ábra.

Körjegyzői nyomda (Trencsén, 1912)

15. ábra.

Nap Nyomda Rt. (Budapest, 1916)

A képek forrása

(A jelvények – a kor általános gyakorlata szerint – jellemzően a könyvek hátsó papírborítójának közepén helyezkednek el. A *Magyar Nyomdászat* mellékletében közölt lenyomatokat nem tekintem „élő” használatnak, ezért nem közlöm a méretüket sem.)

1. GONDOS Ignác, *Az impresszum = Magyar Nyomdászat*, 1908/12, 386–387. (A későbbiekben: GONDOS 1908, i. m.)
2. GONDOS 1908, i. m.
3. ILLÉS Artur, „*Nem maffia!*” *Az Első Leánykiházasítási Egylet m. sz. igazgatóságának tíz évi sáfárkodása*. Budapest, Krammer és Erhardt, 1905. (Ø=30 mm)
4. JAKAB Árpád, *Második világom, Költemények*, Kassa, Kassai Hirlap szerkesztősége [László Béla nyomda], 1906. (Ø=21 mm)
5. VIDOR Dezső, *A szinpadi rendező és munkája*, Budapest, ifj. Nagel Ottó könyvkereskedése [Uránia könyvnyomda], 1906. (30×31 mm)
6. VRABÉLY Ármánd, *Vigabbnál vigabb historiák*, Budapest, [Uránia könyvnyomda], 1909. (19×15 mm). Mellékletben közölte a *Magyar Nyomdászat* 1907. februári száma is, kétszeres méretben.
7. GONDOS 1908, i. m.
8. GONDOS 1908, i. m.
9. GONDOS 1908, i. m.
10. GONDOS 1908, i. m.
11. GONDOS 1908, i. m.
12. Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara. *A kamarai tagok választási eljárásának reformja. Melléklet az 1910. december 21-i ülés jegyzőkönyvéhez*. Miskolcz, Szelényi és társa, 1911. (20×21 mm)
13. *Illustrierter Führer durch Bad Pöstyén und Umgebung*, Pöstyén, [Gansel Lipót könyvnyomdája], 1910. (24×23 mm)
14. HIRSCHFELD Mór, *Segédkönyv a M. Kir. Posta-Távirda frankójegyek, értékcikkek és értéknyomtatványok rovincsolásához és megrendeléséhez*, Trencsén, [Körjegyzői nyomda], 1912. (34×28 mm)
15. SZABÓ László, *A modern újságírás*, Budapest, Dick Manó kiadása, [Nap nyomda Rt.], 1916. (28×60 mm)

KÖZLEMÉNYEK

Egy figyelemreméltó *Ars notoria*-töredék a *Capreolus*-kötet egykori kötéséből.* Az Országos Széchényi Könyvtárból nemrégiben Kalocsára visszakerült, kalandos sorsú *Capreolus*-ősnymotatvány 1975-ös restaurálása során lefejtett régi kötés maradványai bizonyítéklul szolgáltak a kötet kalocsai provenienciájához, amint azt Farkas Gábor Farkas fentebb részletesen ismertette és hitelt érdemlően bizonyította¹.

A makulatúra anyag legfontosabb részét egy nagyobb latin nyelvű pergamentöredék képezi, amelynek szövege már első ránézésre különlegesnek tűnik. Az *artes liberales* hagyományos fel-sorolását ugyanis olyan ritkán látott mesterségek egészítik ki rajta, mint az artes „mechanice et exceptive”, nevezetesen a „nigromancia, pigromancia” (halottidézés, tűzből való jóslás), amelyek a jóslás, a mágia, ráadásul a feketemágia megjelenési formái.

A szöveg feltűnő hasonlóságot mutat a középkori mágia alapvető szakkönyve, az *Ars notoria*, illetve *Flores aurei* címen egyaránt ismert, Tyanai Apolloniusnak tulajdonított munka tartalmával. Az *Ars notoria*, a középkori keresztény teurgia és rituális varázslás e kabbalisztikus alapokon nyugvó kézikönyve valamikor a 12–13. században keletkezhetett, szövege ötvennél is több latin kéziratban maradt fenn. Mágikus szavakkal teletűzdelt imákat és magyarázatokat tartalmaz, amelyek misztikus módon vezetik be az embert az isteni és emberi tudományok és művészetek ismeretébe. A megértést rajzok segítik. A szöveg az idők során erős változásokon ment keresztül, rövidített, kivonatos, illetve magyarázatokkal ellátott változatai egyaránt megjelentek és párhuzamosan hagyományozódtak.

Töredékünk szövege az utóbbi csoportba tartozik, a kritikai kiadás glosszázott, B változatához olyan közel áll, hogy néhol szinte szó szerinti egyezéseket sikerült kimutatni a Julien Véronèse kritikai kiadásának szövegével való összevetés során.²

A domonkos rendi szerző, Johannes Capreolus Szent Tamás kommentárjának ezt az 1483/84-es velencei kiadását a bécsi domonkos kolostori műhelyben kötötték be. Azonban nem csak ezen *Capreolus* ősnymotatvány kötése készült itt: az MTA Könyvtára is rendelkezik ugyanennek a kiadásnak három kötetével (Inc. 122 /Pars 1, 2/, Inc. 123 /Pars 1/), amelyeken Rozsondai Marianne szakvéleménye alapján ugyancsak a bécsi domonkos műhely kötéseit azonosíthatók. Ezek előzéklapjai szintén egy *Ars notoria* kódex töredékei. Sőt, megvizsgálva a többi bécsi domonkos kötésű ősnymotatványt, az Inc. 320/1-ről lefejtett töredék biztosan az itt leírt *Ars notoria* töredékkel azonos kódexből származik. A kérdésre egy későbbi közleményben visszatérünk.

* A leírás az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

¹ L. FARKAS Gábor Farkas, *Egy kalocsai ősnymotatvány és az Államvédelmi Hatóság* című közleményét ugyanebben a számban.

² A kötet rendelkezésünkre bocsátásáért és értékes segítségéért Láng Benedeket illeti hálás köszönet.

Az *Ars notoria* töredék leírása

13/14. század – 1 csonka levélpár

Megsárgult, szakadozott, szúrágta, a verzóján alig olvasható pergamen levélpár felső harmada: 90×305 mm. – Írástükör: *65×60+15+60 mm, kéthasábos. – Gótikus könyvirás a 13/14. század fordulójáról, 11 tintával megvonalezott sor. – Vörös paragrafusjel, rubrika: XI.

Őrzkönyv jelzete: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár In 137/3, régi jelzete: OSZK Inc. 1206.

Johannes Capreolus: *Questiones in IV libros Sententiarum*. Ed. Thomas de S. Germane. Venezia, Octavianus Scotus, Pars 3, 1483. GW 6032; CIH 896. Bécsi domonkos kötés.

Kísérőanyag: 2 db. pergamencsik (az egyik beiratlan): 275×23 mm. Német nyelvű örökösödési oklevél, 15. század második fele: *Zu Wie[n...]*; 2 db papírcímke feltehetően a gerincről leáztatva; egy bőrdarab a 18. sz.-ban restaurált gerinc aljáról, rajta arany betűkkel: „D.A.14[83]”, egyéb apró bőrdarabkák és a 18. századi kalocsai raktári jelzetet (N.22.vol.III.CA) tartalmazó cédula.

Eredete ismeretlen. – Használat: Bécs (ld. őrzkönyv kötése, makulatúra).

ARS NOTORIA, B változat³, 62, 71, 76, 78. glossza

f. 1ra: *In ista oratione [...] asserit Salomon est scriptum magnum nomen Domini, quod scripsit in templo in quo repertus fuit quando sua mater querebat eum, et ibi multa [...] fecisse dicitur. Quare prohibitum est [...] assumat sive praesumat [...] istius artis aut pro facundia [...]* (vö. 62. glossza, Ed. p. 183.)

f. 1rb: *[...] rabilem [...] Salomon [...] sufficia*

f. 1va: *[...] reddatur ius suum [...] summus deus qui omnia [...] in ista arte erant [...] in ea assignavit [...] [conti]netur ornatus verborum*

f. 1vb: *igitur superius data est sufficiens diffinitio de orationibus generalibus et praeceptis generalibus. Nunc in sequentibus capitulis faciemus mentionem de artibus VII liberalibus et specialiter de tribus et de notis earum scilicet de figuris primo de grammatica, secundo de loyca, tertio de rethorica et in fine [...]*

f. 2ra: *videndum [...] de notis et figuris trium artium liberalium. unde sciendum est quod in ista [...] continentur omnes partes (?) omnium artium [...] et aliarum artium [...] sunt] liberales, mechanic et exceptive. Quae vero sint liberales VII, grammatica, loyca, rethorica, musica, phisica aritmetica, astronomia. Quae sunt mechanic, nigromancia pigromancia etc. sicut in sequenti capitulo declarantur. Item sciendum est quod quaelibet ars istarum VII [...]* (vö. 71. glossza, Ed. p. 185–186.)

f. 2rb: *isto capitulo. XI. Grammatica vero etc. In isto capitulo facit mentionem de tribus [...] quelibet istarum trium artium habeat. Dicit enim quod grammatica tres habeat notas, dyalectica duas. Rethorica III, vel qua de causa quelibet istarum trium artium tot figuras habeat, nec plures, nec pauciores. Angelus offerens eas Salomoni super altare declaravit.* (vö. 76. glossza, Ed. p. 188.)

f. 2va: *magnum est [...] videns et cognoscens quod ars grammaticae scientiaque liberalis necessaria est ad discendas alias scientias voluit eam praeesse [...] et quod in ea et [...] specialiter (spirituali-*

³ *L'Ars notoria au Moyen Âge: introduction et édition critique (Micrologus' Library 21 = Salomon Latinus 1)*, ed. Véronèse, Julien, Firenze, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 2007.

ter?) tria necessaria (?) tres note[...] orationes ista [...] In arte grammatica vere sunt tria necessaria, videlicet ordina[cio ...]

f. 2vb: *necesse est [...] primo orationes [...] prima capitula et orationes que adhibent memoriam facundiam et intellectum perfectum suis temporibus et horis superius assignatis [...] ita illas orationes prosunt(?) secundum tempora determinata et constituta et [...] scientiam plenariam et perfectam artis grammaticae in prima die mensis sequentis [...] supradictis luna [...] in domo* (vö. 78. glossza, Ed. p. 189.)

KISDI KLÁRA

Egy kalocsai ősnymotatvány és az Államvédelmi Hatóság* 2013 januárjában egy figyelemre méltó cikk jelent meg a Magyar Nemzet¹ hasábjain. Szalai Béla részletesen beszámolt a családját érintő 1951-es meghurcolásról, mikor édesapját koholt vádak alapján letartóztatták és hét év fegyházbüntetésre ítélték. A letartóztatást alapos házkutatások követték, s a harmadik során „előkerült” a könyvespolcra egy 15. századi nyomtatvány, amit előzőleg az Államvédelmi Hatóság emberei rejtettek oda. Szalai – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában talált iratok alapján – azonosította a Grósz József kalocsai érsek és társai egyik mellékperében felhasznált „bűnjelet”: Johannes Capreolus francia domonkos szerzetes Szent Tamás kommentárjának 1483/84-es velencei kiadását, pontosabban a négykötetes mű harmadik kötetét.³

A Magyarországon fellelhető példányok közül a harmadik kötetrel csak az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár⁴ és az Országos Széchényi Könyvtár rendelkezik. Ugyanakkor – s ez a Szalai által feltárt iratokból kiderült – az 1951-es házkutatás jegyzőkönyve rögzítette a „megtalált” (valójában eldugott) harmadik kötet egykori raktári jelzetét: 12118/3. Az egyik házkutatási jegyzőkönyvben a következőket olvashatjuk: „A könyvespolcon lévő könyvek mögött találtam egy bőrkötésű 31 cm hosszú, 23 cm széles és 5 cm magas nyomtatványt. A könyv utolsó oldalán lévő latin nyelvű szöveg szerint Aquinói Szt. Tamás munkáinak harmadik kötetét, melyet 1483-ban adtak ki. A könyv kötésén a következő nyomtatott és aranyozott szöveg olvasható »ID CAPR DEFEN D. T. DA Q TOM III. 1483«, a könyv első és második szövege között 1 db 12.1118/3 jelzésű cédula van beragasztva. A könyv borítólapjára belülről 1 db 28.616/3 szám van írva. Megállapításom szerint ez a könyv mivel 1483-ban lett kiadva tekintélyes pénzértéknek felel meg.”⁵

Az a kérdés, hogy valóban a kalocsai ősnymotatvány, pontosabban annak 3. kötete került-e a Nemzeti Könyvtár régi nyomtatványai közé? Vagyis két dolgot kell bebizonyítani: egyrészt a házkutatási jegyzőkönyvben szereplő ősnymotatvány azonos-e az OSZK-ban, Inc. 1206-os jelzeten őrzött példánnyal, másrészt ez a példány Kalocsáról került-e az ÁVH-hoz.

Az első kérdésre könnyebb válaszolni. Az OSZK példányát 1952. szeptember 8-án írták be a gyarapítási naplóba (1952/B 7711). A bejegyzés tanúsága szerint (a „B” napló az ajándékozást, cserét jelöli) az Államvédelmi Hatóság adta át a könyvet az OSZK-nak. Ez megerősíti a fenti történetet, mivel előző év augusztusában Szalai Béla édesapja megkezdte a börtönbüntetését Vácott, így az ősnymotatványra már nem volt szüksége az ÁVH-nak. A jegyzőkönyvben leírt, s a restaurálás során lefejtett egyedi jellegzetességek (raktári jelzet, aranyozott felirat a gerincen), illetve a könyv provenienciája (az ÁVH-tól kapta a könyvtár egy évvel később, 1952-ben), s a 15. századi nyomtat-

* Itt mondom köszönetet Boross Klárának, Grócz Zitának, Kisdi Klárának, Lauf Juditnak, Rozsondai Marianne-nak, Sarbak Gábornak és Szalai Bélának a segítségükért.

¹ Szalai Béla, *Egyetlen tétel, Egy ősnymotatvány az ötvenes évek koncepciósi pereinek útvesztőjében* = *Magyar Nemzet*, 75(2013. január 26.), 33.

² Szalai Béla szerint nem biztos, hogy a könyv végül a bűnjelek közé került a per során.

³ A nyomtatvány leírása: Johannes Capreolus: *Quaestiones in IV libros Sententiarum*. Ed. Thomas de S. Germane. Venezia: Octavianus Scotus, 1483–1484. – 2° 4 partes. P. 1: 360 ff., P. 2: 366 ff., P. 3: 156 ff., P. 4: 258 ff. – GW 6032; CIH 896. *Magyarországi példányai*: a. Budapest, Bibl. nat. 1206 [III] b. Budapest, Univ. 142 [I] c. Budapest, Acad. 122 [I, II] d. Budapest, Acad. 123 [I] e. Esztergom, Eccl. metr. II.1 [III O] f. Kalocsa, Eccl. metr. 12118/1-2, 4 [I, II, IV]. – Az értékes nyomtatvány egy példányát (négy kötetben) tíz évvel ezelőtt közel 1800 dollárért ütötték le a Christie’s-nél.

⁴ Madas Edit volt szíves ellenőrizni az esztergomi példányt, s a leírása szerint ez a kötet a Símor-könyvtár tulajdonjegyeit (pl. exlibris) viseli magán, tehát sohasem lehetett Kalocsán.

⁵ A házkutatás 1951. május 30-án történt.

ványok ritka volta megengedi azt a kijelentést, hogy ezt az OSZK-s példányt dugták el a házkutatás során. A következő kérdés, hogy az ÁVH hogyan tett szert erre az őnyomatványra?

A házkutatási jegyzőkönyv két raktári jelzetet is megemlített. Ebből az egyik szépen beleillik a ma is meglévő kalocsai példányok egykori jelzet-sorozatába: 12118/1-4.⁶ Érdekes, hogy a jelzetet viselő papírdarabot nem a gerincen találta meg az ÁVH-s, hanem beragasztva volt „a könyv első és második szövege között”. Bár a zavaros meghatározás – mit érthetett a jegyzőkönyv írója az első és a második szövegen? – nem segített nekünk, de azt a könyvtárosi gyakorlat alapján véleményezhetjük, hogy a harmadik kötet gerince már olyan mértékben sérült lehetett a 20. század közepére, hogy a raktári jelzetet viselő cédulát a könyvtárosok jobbnak látták beragasztani a könyvbe. A sérülésre bizonyíték a későbbi restauráláskor készített fotók, melyeken jól látszik a gerinc igen rossz állapota. A Kalocsán maradt kötetek a mai napig viselik egy régi könyvtárrendezés nyomait, nevezetesen mind a három kötet legelejeére, a belső kötéstábla aljára egy papírfület ragasztottak be, rajta a jelzet, kötetszám és a két szerző (Capreolus és Aquinói Szent Tamás) kezdőbetűje: „N. 22. vol. I, II, IV, C.A.” 18. századi kézirással. Ez a fül szintén előkerült az OSZK példányáról lefejtett töredékek⁷ közül: „N. 22. vol. III. C.A.” Sajnos a régi raktári jelzeteket őrző a₁ nyomtatott szöveget nem tartalmazó üres levél elveszített még 1951 előtt. Ezt olvashatjuk a kalocsai kötetek szennylapjain: [ceruzával] I. kötet: „G3 4.3”; II. kötet „G3 4.4” IV. kötet „G3 4.6” vagyis az OSZK kötetének az elején a következő szám-betű kombinációnak kellett lennie: „G3 4.5”. Ugyanez megfigyelhető egy későbbi vörös ceruzával írt jelzetelesre: I. kötet „V4 3-4” II. kötet „V4 3-5”; IV. kötet „V4 3-7”, vagyis a 3. kötetben (OSZK) a következőnek kellett lennie: „V4 3-6”.

A Régi Nyomatványok Tára nyilvántartása szerint a restaurálást 1975-ben végezték el.⁸ Ekkor készültek az új kapcsolók és a bőrpántok. A táblák alsó részeinek, illetve a bőrpántok rögzítésére „az eredeti részszögekhez hasonlók kerültek.” A nem korabeli, 18. századi bőrmaradványokat lefejtették a gerincről és a táblákról, s ezek már nem használták fel a könyv újrakötésekor. A már idézett jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „ID CAPR DEFEN D. T. DA Q TOM III. 1483”. Valójában ez szerepelhetett a gerincen a többi kötet analógiájára: „IO CAPR DEFEN D. T. AQ. TOM. III. 1483”. Mivel ez a legvékonyabb kötet a négy közül, így tovább kellett rövidíteni a gerincet írt szöveget. A restaurálás során készített képeken jól látszik, hogy a 18. századi bőrmaradványok állapota tovább romlott, s a szövegből néhány betű maradt csak: „CAPR FEN AQ TOM. III.” Az első kötet gerincén ma is ez – valamivel hosszabb szöveg – szerepel: „IO CAPREOLI DEFENSIO D. THOMAE AQ. TOM. I. DE AO 1483”.

Megerősíti a kötetek összetartozását az OSZK példányában is található egyedi ornamentikájú tollrajz is az a₂-es és a t₈-as levél rektóján, illetve hasonló geometriai díszítések az 1–3. kötet alsó metszésénél. Winkler Pál kalocsai könyvtáros 1910-es kéziratos céduláján a következőt olvashatjuk: „Présölt díszítéssel megrakott fatáblás kötésén a II. és III. kt. mintázata egyezik az I. és IV. kötetten másféle.” Valamint megemlítette a példányok díszítését is: „Rubrikált példány az I, II, és III. kt. elején tollrajzzal díszített kék és vörös színre festett nagyobb, azután egyszerűen vörösre festett kezdőbetűkkel.” Rozsondai Marianne szakvéleménye szerint is egybetartozott a négy kötet: „Nem lehet pusztá véletlen, hogy a Kalocsán őrzött négy kötetes Capreolus műből a pars III hiányzik, viszont megvan az OSZK-ban, ahová az ÁVH-tól került 1952-ben, s e harmadik kötet belső díszítése, iniciáléja láthatóan ugyanabban a scriptoriumban készült, mint a Kalocsán lévő pars II és

⁶ A másik jelzet: 28.616/3. szintén Kalocsán használatos forma, de nem találtuk nyomát, hogy élő jelzet lett volna.

⁷ A lefejtett kódextöredékekről I. KISDI Klára, *Egy figyelemreméltó Ars notoria-töredék a Capreolus-kötet egykori kötéséből* című közleményét ugyanebben a számban.

⁸ OSZK, Régi Nyomatványok Tára, „Restaurálási fejről, Inc. 1206.” – 1975. július 7. Beöthy-né Kozocsa Ildikó és Fodor Vincéné.

IV iniciáléja, és ezt a három kötetet ugyanabban a bécsi kolostori könyvkötő műhelyben kötötték be.”⁹ Ugyancsak erre a következtetésre jutottak az 1960-as években az OSZK-s kollégák, mivel az ősnymtatvány katalóguscéduláján szintén az szerepel, hogy gótikus kötése a bécsi domonkos műhely terméke.

Winkler szerint a III. kötet 4. lap rektóján és a kötet végén 15. századi kézírással a következő olvasható: „Iste liber est Conventus Viennensis Ord. fratrum praedicatorum in Austria”, vagyis a bécsi domonkos rendház tulajdonában volt. Ezek a bejegyzések a szépen rajzolt ornamentika alatt lapulhatnak. Sajnos UV-lámpa segítségével sem sikerült megnyugtató módon elolvasni. Rozsondai Marianne szerint a tollrajz egykorú, 15. századi, s hasonló található az MTA Könyvtárának bécsi domonkos provenienciájú ősnymtatványában.¹⁰

Winkler szerint a régi raktári jelzete a következő volt: „12118/1-4”. A kalocsai példányokon szereplő jelzet analógiájára az OSZK-példányában benne kellene lennie a 12118/3. bejegyzésnek a kötet elején, a szennylapon és a végén, a kolofont tartalmazó oldal alján. Ez azonban hiányzik az OSZK-példányból, s ugyancsak elveszett az ÁVH-jegyzőkönyvben szereplő raktári jelzettel viselő cédula. A kalocsai példányokon ma is megtalálható a pecsét, melynek felirata: „Kalocsai Főszékes-egyház Könyvtára”. A pecsét legalább két helyen, a kötetek elején és a végén is megtalálható. Ez is hiányzik az OSZK-példányból. Ezekre a kérdésekre a következő magyarázatot kaptam a kalocsai kollégáktól. A pecsételést és a régi raktári jelzetek beírását az 1960-as évek második felében végezték el Kalocsán, mikor a CIH munkálatai megkezdődtek. Eszerint azért nem található kalocsai pecsét és kalocsai raktári jelzet az OSZK példányán, mivel azt 1951-ben ellopták (az újságcikkekben leírt módon). Ennek csak látszólag mond ellen, hogy miért osztották ki a per számokat 4-ig, hiszen a későbbi raktárrendezés során, az új jelzetek már így szerepeltek a Kalocsán maradt példányokon: In 137/1-3, s javították Winkler céduláján is a 4-es kötet-számot 3-ra. A CIH munkálatai során a kollégáknak feltűnt, hogy ebből a kiadásból Kalocsán lenne egy teljes példány, de pont hiányzik a harmadik kötete, amiből egy példányt éppen 1952-ben szerzett be az OSZK. A CIH munkacéduláján szerepel a kalocsai köteteknél Soltész Zoltánné megjegyzése: „A II. [helyesen: III] kötet (amely valószínűleg eredetileg szintén a kalocsai kollektióból ered) jelenleg a Széchenyi Könyvtárban van, Inc. 1206.” Egy utolsó kérdés maradt még hátra: hogyan és mikor került Kalocsára Capreolus négy kötete. Kalocsán őrzött 18. számlák között megtalálhatjuk a feltételezhetően Patachich Ádám kalocsai érsek által 1780-as évek elején 10 forintért megvásárolt ősnymtatvány leírását is.¹¹

Összegzés. A fenti provenienciára utaló jegyek és a szakértői vizsgálatok alapján kimondhatjuk, hogy az Capreolus III. kötete Kalocsáról – az ÁVH közvetítésével – került az OSZK-ba.

Mire támaszkodhatunk?

1. A kötés hasonlóságára: a bécsi domonkos műhely terméke a 2–4. kötet.
2. A kötet díszítésére: egy műhely terméke a 2–4. kötet iniciáléja, s az egyes oldalakon található ornamentika.
3. A alsó metszés díszítésére vagy jelölésére: az 1–3. kötetnél található.
4. A 15. századi margináliák egy kéztől származnak a 3–4. kötetben.
5. A pecsét és a raktári jelzet hiányára van elfogadható magyarázat.
6. Megvan a jellegzetes 18. századi, a másik három kalocsai kötetben is megtalálható raktári jelzet. A bőrmaradványokon olvasható betűtöredékek egyértelműen kalocsai eredetre mutatnak.

⁹ Rozsondai Marianne szakvéleménye a kalocsai ősnymtatványokról (2013. január 9.) pl. MTAK, Inc. 122. Pars 1. f. a₂. az Akadémiai Könyvtár Capreolus-kötete.

¹⁰ L. erre az MTAK ősnymtatványai közül az ugyancsak bécsi domonkos inc. 238-as kötet átrajzolását (Pars 1. f. 15a).

¹¹ Kalocsai Főszékesegyház Könyvtára, Ms 447/3–5.

7. Feltételezhetjük, hogy a Winkler idejéből származó jelzet (12.118/1–4) csak a szennylapra vagy az a, üres levélre került, s az 1960-as években – mikor az állományt újrarendezték összefüggésben a CIH munkálataival – akkor írták rá újra a jelzeteket a kolofont tartalmazó oldalra és ezért került rá csak a kalocsai kötetekre. Ez a szennylap megsemmisült legkésőbb 1951 előtt.
8. Az 1952-es beszerzés az ÁVH-tól származik, s nem a Népkönyvtári Elosztótól.
9. A két regisztrált magyarországi példány közül csak az OSZK-é illeszkedik bele a történetbe (kicsi a valószínűsége, hogy az ÁVH-nál elpusztították volna a könyvet, s az OSZK és a Kalocsa példánya egyezései csupán a véletlen műve lenne).

Minden érvet és következtetést figyelembe véve javaslom az OSZK, Inc. 1206-os kötet visszaadását a Kalocsai Főszékesegyház Könyvtárának.¹²

FARKAS GÁBOR FARKAS

¹² Jelzete: Kalocsai Főszékesegyház Könyvtára, In 137/3.

Esterházy Miklós (1765–1833) herceg, a magyar művelődés támogatója

„Téged, hatalmas Herceg! az istenek
Fő polcra tettek: véreidet segéld!
Vidd a dicsőség templomához:
S ajtaja zára lehull előtted.”¹

A könyvtáralapító Széchenyi Ferenc kortársa volt Esterházy Miklós herceg, akinek műgyűjtő tevékenysége jól ismert. „A legnagyobb magyar gyűjtő”-ről² tudjuk, hogy korának európai híró festői, szobrászai, zeneszerzői és írói közül kiket pártfogolt (Charles Moreau, François Gérard, Antonio Canova, Joseph Haydn, Johann Nepomuk Hummel, Luigi Cherubini, Ludwig van Beethoven)³ – mindezeknek kézzel fogható bizonyítékai a fennmaradt műalkotások. A budapesti Szépművészeti Múzeum európai híró régi képtárának törzsanyagát az ő egykori kollekciója képezi. Irodalmi érdeklődéséről, a hazai művelődés támogatásáról azonban igen keveset tudunk – részben azért, mert ahogy Szilágyi András fogalmaz: Esterházy „...nem érzett különösebb indíttatást, késztetést arra a 19. század első évtizedében, hogy a magyar írók bőkezű, nagyvonalú segítője legyen. Főként arra nem, hogy ez irányú tevékenységét demonstratív módon kinyilvánítsa, „publikussá” tegye.”⁴ És nem is úgy, ahogy azt Széchenyi Ferenc vagy Festetics György tette.

Esterházy II. Miklós könyvtára

Miután Esterházy Pál (1635–1713) könyveit végakarátának megfelelően 1756-ban átszállították a kismartoni ferences kolostorba, nem sok könyv maradt a helyi kastélyban. A későbbi leszármazottak új gyűjteményeket hoztak létre Kismartonban s a családtagok más kastélyaikban, palotáikban, így Fényes Esterházy Miklós Eszterházán, unokája pedig Bécsben, több épületben is.⁵ II. Miklós

¹ BERZSENYI Dániel, *Herceg Eszterházy Miklóshoz, midőn a szombathelyi táborban commandóroz a nemességet, 1797 = Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*, vál., szövegmond., jegyz. Orosz László, Budapest, Szépirodalmi K., 1985 (Magyar Remekírók) 11–12.

² PETROVICs Elek, *A legnagyobb magyar gyűjtő = Uő, Élet és művészet*, Budapest, Athenaeum, 1937, 100–105.

³ A témáról legújabban lásd: SZILÁGYI András, *Esterházy Miklós herceg (1765–1833), a műértő és műpártoló = „Fényes palotákban, ékes kőfalokban”*, Tanulmányok az Esterházy családról, szerk. Maczák Ibolya, Budapest, WZ Könyvek, 2009, 88–105 (A továbbiakban SZILÁGYI 2009); Uő: *Esterházy Miklós (1765–1833), a művészetpártoló = Limes*, 2000/4, 75–79. (A továbbiakban SZILÁGYI 2000); Uő, *Nikolaus II. Fürst Esterházy (1765–1833) als Kunstkennner und Mäzen = Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, hg. von Wolfgang Gürtler, Rudolf Kropf, red. Martin Krenn, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2009, (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 128) 249–268; KÖRNER, Stefan, *Nicolaus II. Esterházy und die Kunst. Biografie eines manischen Sammlers*, Wien, Böhlau, 2013; Uő, *Il Magnifico : Fürst Nicolaus II. Esterházy, 1765–1833*, Michael Imhof Verlag, 2011; GALAVICS, Géza, *Nicolas II Esterházy, prince et mecène = Nicolas II Esterházy, 1765–1833 : Un prince hongrois collectionneur : Une histoire du goût en Europe aux XVIIIe–XIXe siècles : Musée national du château de Compiègne 21 septembre 2007–7 janvier 2008*, ed. Laure Starcky, assistée d’Anne-Françoise Brière, Paris, Réunion des musées nationaux, 2007, 32–45.

⁴ SZILÁGYI 2009, i. m. 88.

⁵ KÖRNER, Stefan, *A Bibliotheca Esterházyana = Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűj-*

könyvgyűjteménye először a bécsi palotában és a kismartoni kastélyban volt. A századfordulón a Magyar Testőrség épületében (Trautson-palota), később az egykori Kaunitz-, végül a Wallnerstrasse 4. szám alatti Esterházy-palotában kapott helyett.⁶

A gyűjteményről két teljes körű összeírást is ismerünk: az egyik az 1817–1818-as években készült; ekkor a két katalóguskötet egyik része tartalmazta a szerzőket abc-sorrendben, a másik pedig a művek címei szerint sorolta fel a könyveket. A másik jelentős jegyzék Esterházy halála után egy évvel, 1834-ben készült,⁷ ez alkalommal is két kötetben. Szilágyi András megállapítása szerint a magyar műfordítás, a régi századok, a korai felvilágosodás és a preromantika magyar irodalmának jelenléte „igencsak nyomatékos és messze felülmúl mindenfajta előzetes várakozást”.⁸ A magyar nyelvű munkák jelentős aránya azt mutatja, hogy élénken érdeklődött a hazai irodalom iránt – mindebben pedig nagy segítségére volt könyvtárosa, Gaál György és Pál fiának nevelője, Görög Demeter, pontosabban ez utóbbi könyvgyűjteménye.

Gaál György (1783–1855)

Gaál György a magyar művelődéstörténet olyan jeles személyeivel állt kapcsolatban, mint Dugonics András, Esterházy Miklós herceg, Görög Demeter, Kisfaludy Sándor és Károly, Horváth István vagy Toldy Ferenc. Foglalkozását tekintve könyvtáros, gyűjteményvezető, író, fordító, mesegyűjtő, de értett a tájképfestéshez is. Méltatlanul keveset olvashatunk e kiváló műveltségű férfiről, pedig „... ifjúságában nem egy nyájas órát szerzett a magyar olvasóknak, ki férfi korában annyit tett a nemzeti becsület mellett a külföldön, s oly ügynek lett megindítója s leghathatósabb előmozdítója, mely jelenleg a kor előterében áll. Mégis a kor az úttörőt elfelejtette. Pedig ő volt a magyar mesevilág első felfedezője!”⁹

Gaál György 1783-ban született Pozsonyban.¹⁰ Tanulmányait Budán, Vácon, Egerben, Po-

temények, 1500–1700, szerk. Monok István, Budapest, OSZK, 2005, 115–116; GABRIEL, Theresia, *Die fürstlich Esterházyische Bibliothek : Zeugnis einer bewegten Vergangenheit = Forscher – Gestalter – Vermittler : Festschrift für Gerald Schlag*, red. von Gürtler Wolfgang, Gerhard J. Winkler, Eisenstadt, Burgenländische Landesmuseum, 2001 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 101) 123–127; UŐ, *Egy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy könyvtár = Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, Az Esterházy-család*, A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai, szerk. Czoma László, Keszthely, Kastélymúzeum, 2005 (Kastélykonferenciák, III) 81–87; BAYER, Florian Thaddäus, *La bibliothèque Esterházy = Nicolas II Esterházy, 1765–1833 : Un prince hongrois collectionneur : Une histoire du goût en Europe aux XVIIIe–XIXe siècles : Musée national du château de Compiègne 21 septembre 2007–7 janvier 2008*, ed. Laure Starcky, assistée d’Anne-Françoise Brière, Paris, Réunion des musées nationaux, 2007, 82–85.

⁶ SZILÁGYI András, *Jegyzék Esterházy Miklós herceg (1765–1833) könyveiről 1834-ből = Als ich can*, Tanulmányok Urbach Zsuzsa nyolcvanadik születésnapjára, szerk. Gaylhoffer-Kovács Gábor, Székely Miklós, Budapest, CentrArt, 2013, 181. (A továbbiakban SZILÁGYI 2013)

⁷ A kézirat lelőhelye: Budapest, MNL, az Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 112. Nr. 13. és 14. – A könyvanyagról lásd: SZILÁGYI 2013, i. m. 177–183.

⁸ SZILÁGYI 2013, i. m. 180.

⁹ TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*, vál., szövegmond., bev. tanul., jegyz. Lőkös István, Budapest, Szépirodalmi K., 1985 (Magyar ritkaságok), 118. (A továbbiakban TOLDY 1985)

¹⁰ Életrajzát legrészletesebben Toldi Ferenc írta meg: TOLDY 1985, i. m. 117–128; Lásd még: HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és iróbarátai*, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1955, 104–106. (A továbbiakban HORVÁTH 1955)

zsonyban, majd Pesten és Bécsben végezte. 1804-től haláláig, 1855-ig Esterházy Miklós szolgálatában állt; előbb Kismartonban, ahol a herceg jószágigazgatója, majd miután műveltségével kitűnt, könyvtáraiban és képtáraiban alkalmazta. Egy fia volt, aki Törökországba menekült. Apja 1855-ben látogatta meg, „honnan törődött szívvel térvén vissza, azon év nov. 6. Bécsben meghalt”.¹¹

Az író, fordító, mesegyűjtő

A pesti egyetemen Dugonics Andás volt nagy hatással rá, akinek „nem volt kedveltebb tanítványa, mint Gaál, s ennek nem kedvesebb tanítója, mint az *Etelka* szerzője”.¹² Sétáikon beszélgetve kezdett el érdeklődni a magyar mesék és népszokások iránt.

Apja, Gaál Mihály a magyar udvari kamaránál dolgozott, s fiának is valami hasonlóan hasznos hivatalt szánt. Fia azonban hamar úgy döntött, hogy író akar lenni. Irodalmi pályáját¹³ német nyelvű munkák magyarra fordításával kezdte, például: *A régi és mostani legnevezetesebb időbeliek híres tetteiknek és életeiknek hiteles rajzolatjok, melyet Schiller és Meiszner történetíróknak német munkájok szerint megmagyarázott* (Pest, 1803).

Első önálló, nyomtatásban megjelent írását névtelenül közölte: *A tudós palócz avagy Furkács Tamásnak Monosbélbe lakó sógor urához irt levelei* (Pest, 1803–1804).¹⁴ Ezen írásaiban Pest és Buda lakóinak „ferdeségeit, bohóságait, nevetséges oldalait ostorozza”,¹⁵ melyeket apja is szívesen olvasott – anélkül, hogy tudta volna, ki is írta azokat. Műve csak hat füzetben jelent meg, mert mikor 1804-ben Kismartonba került, fölhagyott e „fővárosi életképek” írásával. Könyvkiadója Verseggy Ferencet kérte meg, hogy folytassa Gaál sorozatát, „de ennek Kolomposi Szarvas Gergelye csak 3 füzetet ért meg, a Gaálénál kevésbé tetszett, s humora alantabb is állt amazénál”.¹⁶

Az irodalomtörténészek mesegyűjteményét tekintik legjelentősebb művének. Évekig gyűjtötte a *Märchen der Magyaren* (Bécs, 1822) anyagát, nagy levelezést folytatott az anyaggyűjtés érdekében, sokáig azonban csekély eredménnyel. De „végre-valahára, egyedül a szerencsés véletlen kedvezéséből sikerült e munka... Egy öreg köztívész ismeretsége, ki a magyar nyelven kívül mást nem értett, egy sor meséhez juttatott, miket régibb anyagommal összehasonlítván, ennek segédelmével azoknak nem egy hiányt és hézagát szerencsémre kipótolhattam úgy, hogy a tartalmokra hasonlókat összeállítván, az igazit s legjobbat közölök csakhamar felismerhettem. Ekképp támadt e mesekönyvem; s habár az nem a legvonzóbbak egyike de bármily csekély legyen is, azon vagyonhoz tartozik, melyhez elég keservesen jutottunk.”¹⁷ Gaál kiadványában 17 magyar mesét közölt német

¹¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 3. köt. *Fa–Gwóth*, Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980, 895. (A továbbiakban SZINNYEI 1980)

¹² TOLDY 1985, i. m. 119.

¹³ Műveiről: SZINNYEI 1980, i. m. 895–897.

¹⁴ Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, hogy művének több modern kiadása is van: GAÁL György, *A tudós palócz, avagy Furkács Tamásnak Monosbélbe lakó sógor-urához irt levelei I–II.*, rajz: Szemethy Imre, Banga Ferenc, utószó: Szilágyi Márton, Budapest, ELTE Historia Litteraria Alapítvány, Képes Próza Tár, 1999 (Képes próza tár, 6) (A továbbiakban GAÁL 1999); ZOLTÁN József, *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. Az 1959-ben készült tanulmány első kiadása – GAÁL György, *A tudós palócz avagy Furkács Tamásnak Monosbélbe lakó sógor-urához irt levelei = Az 1803–1804-ben megjelent mű hasonmás kiadása*, szerk. és az előszót írta: Gátiné Pásztor Mária, Budapest, FSZEK, 1975.

¹⁵ SZINNYEI 1980, i. m. 896.

¹⁶ HORVÁTH 1955, i. m. 106.

¹⁷ Gaál előszava a *Märchen der Magyaren* (Bécs, 1822) kötetben.

fordításban. Ennél azonban jóval több szöveget gyűjtött össze, melyeket hagyatékából Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc adott ki.¹⁸

„A magyar Gaál György... német íróvá vált” – véli Horváth János,¹⁹ hiszen irodalmi munkásságának jelentős része fordítás: magyar műveket fordított le német nyelvre, leginkább Kisfaludy Sándor és Károly műveit. Ezen kívül tudósításokat írt német lapoknak a magyar irodalom jelentősebb eseményeiről, továbbá német nyelvű verseket, balladákat, elégiákat, s epigrammákat is írt, sőt, egy hatnyelvű közmondástárat is összeállított (*Sprüchwörterbuch*, Bécs, 1830). Német nyelvű írásai mellett néhány magyar közleménye is megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, az *Aurórában* és a *Felsőmagyarországi Minervában*.²⁰ Gaál György közvetítő szerepének jelentősége a magyar és a német irodalom között még mindig nincs igazán felmérve, „...pedig abban, hogy milyen ismeretek és sztereotípiák alakultak ki a XIX. század folyamán a magyarságról a bécsi és a távolabbi német területek közvéleményében, Gaálnak, valamint a hozzá hasonló munkásságot kifejtő személyeknek komoly szerepük volt”.²¹

A könyvtáros és gyűjteményvezető

Esterházy II. Miklós herceg igazi könyvgyűjtő volt. A fennmaradt számlák, könyvjegyzékek és a könyvek maguk is azt mutatják, hogy évtizedeken át szinte minden olyan hagyatékot és könyvet megvett, amit el akart olvasni, vagy amit könyv-, kép- és műgyűjteményéhez szükségesnek gondolt.²² A Kismartonban, Eszterházában és Bécsben lévő könyvtárakban több tisztviselőt is alkalmazott. A herceg Gaál Györgyöt, „a Central-Directions Kanzley-beli cancellistát”, 1809. január 25-én nevezte ki könyvtárörnek „az inventáriumok és katalógusok kiigazítása céljából”.²³ A Franz Hillmer könyvtárossal való nézetérések miatt mindkettőjüket felfüggesztették állásukból, s Gaál a pottendorfi galéria egyik gondnoka lett. Fél évvel később, 1809. augusztus 25-én ismét könyvtári szolgálatba állt, Esterházy a hercegi bibliotéka örévé, a leltár és katalógus nyilvántartójává nevezte ki.²⁴

Közben Gaál a herceg parancsa ellenére „...Bécsset és a könyvtárt otthagya s a francziák elől gyáván Kismartonba szökött”, amiért is felfüggesztették 1809. június 3-án.²⁵ December 6-án Esterházy „aus besonderer Gnade az ab officio et salario suspendált *Bibliothek Custos*-t Gaál György-öt eddigi fizetése mellett visszafogadja szolgálatába és actuariusnak nevezi ki *bei meiner Kupferstich- und Bildergallerie*, az eddigi actuarius *Ludwig Wieland* helyébe, a ki a könyvtár ügyeivel bízott meg.”²⁶

1812-től ő irányította a könyvtárat, miután Ludwig Wieland nyugdíjba vonult. 1809-ben azt az utasítást kapta, hogy leltározza az Eszterházában lévő könyveket, hozza rendbe és készítse elő azokat

¹⁸ *Gaál György magyar népmesegyűjteménye, I–III. köt.*, kiad. Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc, Pesten, Pfeifer, 1857–1860.

¹⁹ HORVÁTH 1955, i. m. 105.

²⁰ TOLDY 1985, i. m. 124.

²¹ GAÁL 1999, i. m. (Szilágyi Márton utószava), 148–149.

²² MELLER Simon, *Az Esterházy képtár története*, Budapest, Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 1915.

²³ *Uo.* 66.

²⁴ GABRIEL 2005, i. m. 83.

²⁵ MELLER 1915, i. m. 66.

²⁶ *Uo.* 67.

a Bécsbe szállításhoz. Gaál hivatali ideje alatt több jelentős vásárlás is történt, ezek közül számunkra az 1820-as a legjelentősebb: ekkor vették meg Görög Demeter könyvtárának egy részét.²⁷

1833-ben elérte a legnagyobb megtiszteltetést, Esterházy Miklós összes gyűjteményének lett a vezetője.²⁸ 1854. december 30-án immár az új családfő, Esterházy Pál Gaál Györgyöt idős kora és meggyengült egészsége miatt „jól megérdemelt nyugalomba helyezi, und ihm in verdienter Berücksichtigung seiner 50 jährigen treuen, eifrigen und erspriesslichen Amtierung 600 f. C. M. penziót és az eddigi szabad lakást engedélyezi.”²⁹

Gaál György feltehetőleg akkor ismerte meg személyesen Görög Demetert, amikor 1804-ben az Esterházyakhoz került. Görög ekkor már nem volt Pál herceg nevelője, de Bécsben élt, s nem véletlen, hogy a két kiváló irodalmár egymásra talált. A fiatal, ekkor alig húsz éves Gaált valószínűleg neveltjeként pártolta és segítette a bécsi tudós kör tagja.

Görög Demeter (1760–1833)

Görög a bécsi magyar tudós társaság egyik legfontosabb személye, aki élénk és termékeny művelődési kapcsolatot tartott fenn a császárvárosban, a Magyar Királyságban és az Erdélyben élőkkel. Mindezt műveltségének, kiváló szervezőképességének és kiterjedt kapcsolatrendszerének volt köszönhető – ez utóbbira pedig Bécsben igen nagy szüksége volt. Görög Demeter mind anyagilag, mind kapcsolataival támogatta a hazai írókat: verseiket vagy egyéb írásait megjelentette lapjában, tudósította a közvéleményt készülő vagy már megjelent könyvükről, pályázatokat írt ki szerkesztőtársaival magyar nyelvű művek megírására, vagy anyagilag tehetős pártfogoltakat keresett nekik, s nagynevű mecénásokkal ismertette meg őket.

Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében 1789-től 1791-ig jelent meg Bécsben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd ennek folytatása, a bécsi *Magyar Hírmondó* (1792–1803). Ezen egyik első, magyar nyelvű hírlap az 1790-es évek elejétől meginduló nemzeti kulturális megélnkülés, a nemzeti nyelvi-irodalmi törekvések egyik legjelentősebb orgánuma volt.³⁰ A magyar nyelv ápolásának és fejlesztésének célja a legfontosabb: „ahhoz, hogy „Hazánk” a „pálérozott Nemzetek” közé kerüljön, első lépésként a »Nyelvünk«-et kell »rendbe szedni»³¹ – méltó örökösei voltak Bessenyei Györgynek.

Miután befejezte bécsi tanulmányait, Görög nevelőként helyezkedett el több főúri családnál. Előbb a Kollonich, majd az Esterházy családnál dolgozott: Miklós herceg a fia, Pál (1786–1866) mellé hívta meg 1796-ban.³² A későbbi miniszter meleg hangon emlékezett vissza erre a közel hét

²⁷ GABRIEL 2005, i. m. 85.

²⁸ MELLER 1915, i. m. 67.

²⁹ *Uo.* 184.

³⁰ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Budapest, Akadémiai K., 1970, 325–336.

³¹ ANTAL Alexandra, *A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában = Magyar Könyvszemle*, 2012, 21–39.

³² Erről a szerkesztők a Magyar Hírmondó olvasóit is értesítették: „...egyikönknek rendszerént való foglalatosságai különösebben meggyűltek mostanában, úgymint amely szerént, nagyreménységű ifjú, gróf Kollonics Lászlónak szerencsésen végrehajtott neveléséből, nagy fényességű Eszterházy hercegi ház örökösének, Eszterházy Pál hercegnek nevelésére hivatott által, akinek jó neveltetéséből sokat várhat mind a két Magyar Haza.” *Magyar Hírmondó*, 1795, VIII. köt., 672; HAJNAL István, *Görög Demeter az Esterházyaknál = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1927, 115–118.

esztendeig tartó időszakra.³³ Görög olyan tekintélyt és megbecsülést szerzett, hogy végül a császári család több tagjának, így József és Ferenc főhercegnek is a nevelője lett.³⁴ Tetemes elfoglaltságai miatt a *Hirmondó* szerkesztésével idővel fel kellett hagynia, s a lap hamarosan meg is szűnt (1803). Azt egyelőre nem tudni, mikor ismerte meg Esterházy Görögöt, de valószínűleg Bécsben történhetett, hiszen itt hallhatott nevelői kvalitásairól és hírlapszerkesztői tevékenységéről. Fiának nevelése tehát az egyik fontos kapocs Esterházy Miklós és Görög Demeter között.

Másrészt összekötötte őket az is, hogy 1820-ban a herceg megvette Görög bibliotékáját. A hírlapszerkesztő gyűjteményéről semmi pontosabbat nem tudunk – azon kívül, hogy a kifizetés részletekben történt.³⁵ Ebből az évből két dokumentum is ismert a könyvvásárlásra vonatkozóan: az egyik a herceg egy Nápolyból, 1820. február 9-én írt levele, amelyben Karner János kancelláriai igazgatótól Görög Demeter könyvtárának ügyéről érdeklődik.³⁶ A másik pedig egy könyvjegyzék *Zuwachs der Bibliothek Anno 1820.*³⁷ címmel. A Magyar Nemzeti Levéltár tájékoztatása szerint a jegyzék egyelőre nem Görög Demeter nevében van regisztrálva, hiszen nincs rajta semmilyen név. A hercegi családnak azonban ebben az időszakban ez volt az egyetlen nagyobb könyvbeszerzése, ugyanis Esterházy utasítása szerint ekkor már a könyveken is takarékoskodtak, s minden jelentősebb beszerzéshez a családfő engedélye kellett.³⁸ A jelentős nagyságú könyvanyag megvásárlásában valószínűleg Gaál Györgynek is nagy szerepe lehetett. Talán ő hívta fel a herceg figyelmét Görög eladó könyvgyűjteményére, vagy ismerve annak gazdag hungarikum tartalmát, támogatta annak megvásárlását.

A könyvjegyzéken szereplő tételeket feloldva megbizonyosodhatunk afelől, hogy valóban Görög Demeter könyveiről van szó. Ez a 776 tételes lajstrom (közel 1000 kötet) lényegében a korabeli magyar irodalom tárháza. A könyvek döntő részét a ma Kismartonban lévő Esterházy-könyvtár állományában is sikerült visszakeresnünk. Néhány olyan kötet is található közöttük, amelyben vagy Görög Demeter saját possessorbejegyzése, vagy a könyv szerzőjének kézírásos ajánlása szerepel, így Baróti Szabó Dávidé, Budai Ézsaiásé, Kovachich Márton Györgyé, Nedeczky Károlyé, Sándorffi Józsefé. Ezek közül a legkedvesebb Szabó Dávidé: „Én Görögöm! Mikoron neve napját szenteli, tisztel E kis ajándékkal Tégedet a Te Szabód. Karátson Hav. 30dik napi. 1789.”³⁹ Három

³³ Esterházy Pál német nyelvű naplójából hosszabban idéz magyarul: HAJNAL 1927, i. m. 116–117; MOLNÁR József, *Görög Demeter (1760–1833)*, Debrecen, 1975 (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 30) 16–17.

³⁴ MOLNÁR 1975, i. m. 17; MÁRTON József, *Görög Demeter... élelteirása, és a magyar irodalom előmozdítása által, valamint a' nevelés pályáján szerzett érdemei*, Betsben, Haykul Antal bet., 1834, 25, 27–29.

³⁵ GABRIEL 1995, i. m. 85. Sajnos nem adja meg forrását.

³⁶ „...und fragen Sie den von Gall ober vom Hofrath von Görög die Bibliothequae Sachen übernehmen habe, oder werde?” A levél lelőhelye: Budapest, MNL Esterházy családi levéltár – Központi birtokigazgatás vegyes iratai, P 163 Fasc. LII. No. 1214 45–47. fol. – Köszönöm Virág Évának, hogy felhívta figyelmemet erre a levélre.

³⁷ Leleőhelye: Budapest, MNL Esterházy családi levéltár – Központi birtokigazgatás vegyes iratai, P 149 8. d., 166–171. fol. A levéltár tájékoztatása szerint „537–541. fol. tartalmazza a könyvtárat 1810–1820 között érintő ügyek mutatóját, amelyben szerepel a Görögtől történő vásárlás ténye, jelezve, hogy a kapcsolatos irat az 1538/1820 szám alatt található. Ilyen iktatószámú dokumentum azonban az Esterházy anyagban nem lehet fel.”

³⁸ GABRIEL 1995, i. m. 85.

³⁹ BARÓTI SZABÓ Dávid, *Szabó Dávid Költeményes munkái*, Utolsó (3.) ki-adás, 3 köt., Kassán, 1789, Ellinger János bet. – Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-kastély, Zimmer II. Regal A. Fach 9. Jelzete: No. 270.

műben (hét kötet) pedig a „Charles Kollonitz” exlibris található meg. A könyveket a családtól kaphatta ajándékba, hiszen 1787 és 1795 között Kollonics László nevelője volt.⁴⁰

Molnár József Görög Demeter kapcsolatait bemutatva így ír: „Ha valamilyen csoda folytán előkerülne Görög és Kerekes két lapjának irattára, mely 1789–1803 között a korabeli magyar írók, tudósok, művészek, minden kultúrával foglalkozó hazafi dokumentumait tartalmazhatta, csak akkor lehetne fogalmunk milyen fontos szerepet töltött be a Görög Demeter köré csoportosuló *bécsi irodalmi kör*.”⁴¹ A csoda részben valóra vált. A kismartoni Esterházy-kastély könyvtárában ugyanis több olyan kéziratot is találhatunk, amely szintén Göröghöz köthető. Mindez az alábbiak alapján jelenthető ki: a kéziratok egy része Görög hírlapjaiban jelent meg, vagy a szerzőnek ismert a Göröghöz való kapcsolata, s mindegyik egy adott korszak, a 18–19. század fordulójának a terméke – azaz abban az időszakban keletkeztek, amikor a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, valamint a bécsi *Magyar Hírmondó* működött. A kéziratok valószínűleg később, egy másik (hagyatéki?) vásárlás során kerültek a hercegi gyűjteménybe, feltehetően szintén Gaál György értő támogatásával. Az anyagot végigtekintve a kor legnépszerűbb és kevésbé ismert irodalmárainak kéziratai sorakoznak itt, némelyek önálló kötetben, mások egy-egy gyűjteményes kötet részeként. Három olyan kötetet is ismerünk, amelyekben közel száz, legnagyobb részt magyar nyelvű kézirat található: versek, fordítások, levelek, értekezések és egyéb írások.

A dokumentumokat azonosítva mondhatjuk, hogy van köztük kiadatlan és már publikált munka is; ez utóbbiak is igen érdekesek és értékesek, hiszen összehasonlíthatjuk, hogy mennyiben térnek el a megjelent változattól. Néhány név a szerzők közül: Asbóth János, Bárány Péter, Batsányi János, Martinovics Ignác, Kisfaludy Sándor, Kovásznai Sándor, Kömley János, Kreskay Imre, Nagy János, Pálóczy Horváth Ádám, Révai Miklós, Tessedik Sámuel, Verseghy Ferenc.

Ezen kéziratos kötetek egyikében található egy darab papír, amely szintén azt bizonyítja, hogy a kéziratok Görög Demeteré voltak. Az 1794-ben írt levélben ugyanis Hajnóczy József könyveket kért kölcsön Görögtől: Liviust, Ovidiust, Hérodotoszt, Xenophónt, valamint egy görög grammatikát és szótárt.⁴²

„Esterházy Miklós herceg a gyűjtők legboldogabb fajtájához tartozott: őseitől örökölte a gazdagságot s a gyűjtőszendvedélyt és megadatott neki, hogy saját képességeivel növelje országos, sőt európai jelentőségűvé a készen kapott, szerény kezdeteket. Munkája így a nemzet ügyévé lett, öröme az ország kulturális boldogulásának építőjévé. Küldetése volt, hogy létrehozza azt a képtárat, mely majdan a nemzet kincsévé válik és egyéb gyűjteményekkel egyesülve a Szépművészeti Múzeumot alkotja, az ország legelső kulturális intézményeinek egyikét.”⁴³ – olvashatjuk Hoffmann Edith művészettörténész 1939-ben megfogalmazott gondolatait. Esterházy magyar irodalom- és kultúrapártolása ugyan nem éri el Széchényi Ferencét és Festetics Györgyét, ugyanakkor egyáltalán nem becslhető le. Görög Demeter és Gaál György Esterházy Miklósnak nem csak „...alkalmazottai...

⁴⁰ MOLNÁR 1975, i. m. 15.; MARTON 1834, i. m. 8.

⁴¹ MOLNÁR 1975, i. m. 68.

⁴² Herr v(on) Görög, Praefect des jungen Br. Kollonics im Gräfl(ichen) Kollonicsischem Hause bey den Schotten wohnhaft, wird freundschaftlich gebeten mir zuleihen a, den Livium b, Ovidii opera und zwar, wenn Er mehreren ausgeben hat, jene, die mit Noten versehen sind ferner c, eine griechische Grammatik d, ein Ghrichisches Dictionaire und e, den Herodot oder Xenophon griechisch. 6. Nov. 1794. Hajnocy mpria = *Sammlung verschiedene ungarische Gedichten*. MSS. p. 56. Lelőhelye: Kismarton, Esterházy-kastélykönyvtár, Zimmer III. Kasten C. Regal 1. No. 9553; DEÁK Eszter, ZVARA Edina, *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról*, Budapest, Kossuth, OSZK, 2012, 50.

⁴³ HOFFMANN Edith, *Esterházy Miklós herceg = Nyugat*, 1939, 236–242.

de egyszersmind az ő bizalmi, »belső« emberei voltak⁴⁴ – nem véletlen, hogy éppen ők dolgoztak az európai hírű mecénás mellett. Az ő alkalmazásuk s Görög Demeter könyvtárának megvétele igazolja Esterházy II. Miklós elkötelezettségét a magyar irodalom és kultúra iránt. Ő tette lehetővé, hogy megismerjük a bécsi tudós kör legfontosabb személyének gazdag könyvtárát, s a *Magyar Hírmondó* értékes irattárának egy részét. S ahogy műgyűjteményének egy része a „nemzet kincse” lett, úgy könyvtára is az lehet annak alapos feltárása után.

ZVARA EDINA

⁴⁴ SZILÁGYI 2000, i. m. 78.

FIGYELŐ

A huszadik század mezsgyéjén: Haiman György születésének 100. évfordulója emlékére.

A kiegyezést követő magyarországi polgárosodás folyamatának egyik mintaszerű, sok tanulságot szolgáltató példaként tanulmányozható a Kner-család sorsa. Az alapító *Kner Izidor* igazi self-made-man személyiség, szinte a semmiből teremtette meg Gyomán nyomdaüzemét, amely a századforduló körüli években már stabilan működő középüzemmé vált, és fia, *Kner Imre* révén a modern magyar könyvművészeti törekvéseknek vált fontos műhelyévé. Kner Izidor nemcsak a vállalat alapítója volt, ő alakította ki azokat a vállalatvezetési és a személyes tartást megszabó elveket, amelyek a nyomda munkakultúráját és a család több nemzedékének munkásságát, személyes életútját is meghatározták. Ezek a tradicionális értékeken alapultak, szigorú munkaethosz, felelősségvállalás, szociális érzékenység, a minőség már-már fanatikus tisztelete, körültekintő üzletpolitika, az újdonságok iránti fogékonyság, ugyanakkor a hagyományok megbecsülése, megbízhatóság jellemezte a családtagok és a nyomda működését. Hogy ezek az értékek mennyire meghatározták a család tagjainak életét, jól mutatja Kner Imre tizenhárom éves korában apjához írott levelének néhány sora. A következőkben fogalmazta meg a pályáját irányító ideákat: „*Igyekezni fogok, hogy kötelességeimnek minden körülmények között megfelelhessenek és egyike lehessen hazám hasznos polgárainak! Addig is míg ezen ígéretemet teljesíthetem, arra fogok törekedni, hogy megszerezhessem eszközeimet kitűzött célom elérésére, mely a magyar nyomdaipar eszményi magaslatra való emelését célozza.*” Évtizedekkel később hasonló szellemben írta egyik levelében: „*...mindenkinek egyformán kötelessége az egyetemes emberi munka minden területén a tökéletességre törekedni, a maga dolgát jól és becsületesen elvégezni.*”

Ebbe a világba született bele és ezek az értékek határozták meg fiatal korától kezdődően Kner Izidor legidősebb unokájának, Haiman Györgynek (1914–1996) életét. Neki állít emléket a *Petőfi Irodalmi Múzeumban* 2014. május 28-án megnyílt *A könyvember: Haiman György tipográfus, könyvtervező, tanár jubileumi kiállítása születésének 100. évfordulóján*, illetve a megnyitón bemutatott *A huszadik század mezsgyéjén: Haiman György 1914–1996. Születésének 100. évfordulója emlékére 2014.* című, a *Kner Múzeum és Könyv Alapítvány* kiadásában, *Füzesné Hudák Julianna* és *Haiman Ágnes* összeállításában, *Hradeczky Moni* szerkesztésében és *Gyergyák Bence*, Haiman György unokája, vagyis Kner Izidor ükunokája tipográfiai tervezésében megjelent tetszetős és tartalmas kötet. Ünnepi könyvről van tehát szó, az utóbbi időben örvendetesen szaporodó Festschrift-ek egyikéről. Jellemzője ezeknek a köteteknek az ünnepelt személyéhez kötődő írások, illetve a köszöntött szakterületéhez kapcsolódó tanulmányok publikálása. Jelen tomusban a bevezetésen túl kilenc írás és az irodalomjegyzék sorakozik, közülük nyolc közlemény Haiman György személyével, munkásságával foglalkozik különböző szempontok szerint, a kilencedik publikáció pedig a kötet újonnan digitalizált betűtípusának, a Kner-antikvának keletkezését ismerteti, az irodalomjegyzék pedig a köszöntött publikációit, illetve a róla írt közlemények adatait tartalmazza.

A kötetben változatos műfajú írások sorakoznak, alapvető forrástanulmányok mellett szubjektív hangvételű visszaemlékezések is olvashatók. A kiadvány meghatározó részét három terjedelmes

írás teszi ki, ezek a közlemények az ünnepeelt életútját és munkásságát mutatják be. A pályakép egészének ismertetésére Erdész Ádám vállalkozott, Horváth Hilda a könyvművész, a tipográfus működését tárgyalja, a harmadik terjedelmes írás viszont más műfajú, míg az előbbi két publikáció tanulmány, Maczó Péter az Iparművészeti Főiskola (mai nevén Moholy-Nagy Művészeti Egyetem) Typo-grafikai Tanszéke egykori munkatársaival, hallgatóival készített emlékező interjút gyűjtötte egybe a tanár Haiman Györgyről.

Erdész Ádám levéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára igazgatója hosszú ideje kutatja a Kner-család és a familia egyes tagjainak életútját. Haiman Györggyel mintegy két évtizeddel ezelőtt már készített egy életinterjút (*Tervező, kutató, tanító, Haiman György munkásságáról*, Békéscsaba – Gyoma, 1992, Kner Nyomda). A most közzétett terjedelmes pályakép (*A betű művésze – a betű tudósa, Haiman György pályája*, 13–75) eredeti levéltári és a családi archívumban található források alapján taglalja hőse életét. Haiman György életútjában, munkásságában méltó folytatója volt a családi örökségnek. Egészen fiatal korában döntötte el, hogy maga is a nyomdász mesterséget választja és a kitüntetéses érettségit követően, tanárai nem kis meglepetésére, nyomdásztanuló lett. Szakmai tanulmányait Kner Imre alaposan megszervezte, részben Gyomán, részben pedig Budapesten, a *Hungária Nyomdában* sajátította el a mesterséget, és grafikai tanulmányokat is folytatott az *Atelier Művészeti Tervező és Műhelyiskolában*. A család, a Knerék szoros figyelemmel kísérték szakmai fejlődését, elsősorban Kner Imre, akivel egészen szoros emberi és szakmai kapcsolatban volt. A fiatal tipográfus számára nagybátyja jelentette a viszonyítási pontot, és későbbi életében is a gyomai mesterhez mérte a tipográfusi teljesítményeket. A könyvtervezésbe már az 1930-as években bekapcsolódhatott, jó néhány tipográfiai terve komoly szakmai elismerésben részesült. Ugyanakkor Haiman György nem kizárólag könyvtervező tipográfus volt, elméleti, szakírói munkássága is kiemelkedő. Már pályája kezdetén több jelentős tanulmányt publikált, és 1942-ben tette közzé első kötetét, *A nyomtatott betű művészete* címmel. A kibontakozó szakmai karriert megszakította a háború, a munkaszolgálat és a Kner-családot ért tragédia.

1946-tól ő vezette Gyomán a családi vállalkozást. Ugyan sikerült a nyomda helyzetét konszolidálni, a magánvállalkozások sorsa kilátástalan volt, ezért elfogadta az akkoriban alakuló *Könyvnyomdaipari Központ* vezérigazgató-helyettesi beosztását. A következő két évtizedben az állami nyomdaiparban töltött be irányító posztokat, és – Erdész Ádám megfogalmazása szerint – „...a Haiman Györgyhöz hasonló szakemberek munkájának köszönhető, hogy az iparág egy, a közgazdaság alapvető szabályait is figyelmen kívül hagyó rendszerben az adott szinten is működött.” 1967-től új korszak kezdődött életében, ekkor fogadta el az Iparművészeti Főiskolán akkoriban megszervezett Tanszék professzori tisztjére szóló felkérést. A könyvtervezésbe már korábban ismét bekapcsolódott, az 1956-os forradalom után alapított Helikon Kiadó vezető tipográfusa lett. A tanítással az évtizedek alatt felgyűlt tapasztalatok és elméleti tudás átadásának ideje következett el. Haiman György tudományos munkássága is ezekben az években teljesedett ki, vizsgálódásai centrumában a Kner-nyomda, *Tótfalusi Kis Miklós és az Egyetemi Nyomda* nagyszombati korszaka állt. Saját meghatározása szerint nem nyomdászattörténetet művelt, hanem tipográfia-történetet, azt kutatta, hogy az író által megfogalmazott és nyelvi formába öntött gondolatokat hogyan teszi közölhetővé, az olvasó számára hozzáférhetővé, élvezhetővé a tipográfus.

Erdész Ádám nagy ívű, mégis kellően részletes és árnyalt, élvezetes stílusú életrajzához szervesen kapcsolódik a művészettörténész Horváth Hilda *Haiman György, a tipográfus művészi pályája* című tanulmánya (87–156). Az első könyvtervek még a családi műhelyhez és mindenekelőtt Kner Imréhez kötődnek, az ő irányítása mellett készítette korai terveit. Tipográfusi szemléletének alapelvei korán kialakultak és ezekhez az elvekhez egész életében hű maradt. Vallotta, hogy a könyvtervező tipográfus elsődleges feladata a szövegben testet öltött eszmei tartalom közlése; a szöveg tartalma határozza meg a nyomtatvány funkcióját, és a tartalomhoz, illetve a funkcióhoz kell a tipográfusnak megkeresni a megfelelő tipográfiai formát. Bár a tervező eszközei meglehetősen kor-

látozottak, a véges számú elemekből azonban szinte végtelen számú formát teremthet. Haiman György elutasította az öncélú tipográfiai megoldásokat, meggyőződése volt, hogy a tipográfusnak a szöveg befogadását kell megkönnyíteni. A tartalomhoz megfelelő forma mellett a tipográfus munkájának első és legfontosabb lépése a megfelelő betű kiválasztása, hiszen a tipográfiai forma a betűkből épül fel. A könyvművészet demokratizmusát hirdette, bár szép számmal készített egyedi kivitelezésű, keveseknek szóló bibliofil remekműveket, vallotta, hogy olyan tipográfiai tervet kell készíteni, ami a gépi technikának köszönhetően tömeggyártásra is alkalmas, hogy így a legszélesebb körök számára is elérhető, megfizethető legyenek a nívós könyvek. A szép könyv ugyanis nem fölösleges luxus, hanem „*a szépséghez kapcsolódó állampolgári jog*”, amely mindenkit megillet.

Horváth Hilda tanulmányában szemléletes példákkal és számtalan jól megválasztott illusztrációval világítja meg Haiman György tipográfusi működésének egyes korszakait, a szilárd alapelvekből felépített, mégis roppant változatos és sokszínű életművet. A könyvtervezés mellett kiterjedésének egyik viszonylag kevésbé ismert területére is, a köztéri feliratok tervezésére. Ezen a területen is megfigyelhető, hogy életútjában az egyes elemek egymást kiegészítették és erősítették. Ahogyan a könyvművész tipográfus merített a tipográfustörténész kutatásaiból, úgy hasznosította tipográfia-történeti ismereteit a köztéri felületek tervezésénél. Zavarónak érezte, hogy a közterületi feliratok alacsony szakmai színvonalúak és nincs egységes rendszerük. Ezért többek között elkészítette a millenniumi földalatti állomásainak egységes elvek alapján készített feliratait 1981-ben.

Élete utolsó korszakában komoly aggodalommal figyelte a számítógépes szövegszerkesztés káros következményeit, a dilettánsok által készített igénytelen, helyesírási hibáktól hemzsegő könyvek rohamos terjedését. Nem az új technikát okolta, hanem az emberi igénytelenséget kárhozatta, hiszen az új technikát 80 éves korában sajátította el.

Maczó Péter Haiman György és a Typo-grafikai Tanszék, ahogy emlékezünk rájuk címmel gyűjtötte össze egykori kollégái és tanítványai emlékezéseit (157–200). A visszaemlékezésekből markánsan kirajzolódik a kissé tartózkodó, visszafogott stílusú, de környezetére nagy hatású tanár portréja. Bár világos tipográfiai elvei voltak, tanítványainak nagyfokú önállóságot engedélyezett, nem akarta saját meggyőződését ráerőltetni a hallgatókra. Megfontolta a dicséretet, „*nagyon rendszerető, pontos és szigorú ember volt.*” „*Talán a legfontosabbat tette: izlést formált, tipográfiában szinte tévedhetetlenül!*” (Gyárfás Gábor visszaemlékezése, 172) Hasonló módon emlékezett rá *Keresztes Dóra* is: „*Nagyon következetes és pontos ember volt. Komolyan vett bennünket, és muszáj volt komolyan venni őt. Ez a művészképzésben szokatlan. Talán nem is szigorúság volt, de, mondhatom, egész életünkre kihatott a rendszeressége és a tudatossága.*” (179) A visszaemlékezésekből egy nagyhatású tanár portréja bontakozik ki, aki minden következetessége és szigorúsága mellett hagyja tanítványai személyiségének kibontakozását, tiszteletben tartja a művészi szabadság elvét. De a művészi szabadság előfeltétele a biztos szakmai alapok elsajátítása volt. Ez utóbbit szolgálta a főiskolán, részben személyes kapcsolatainak köszönhetően kialakított kézműves technikájú nyomdaüzem, ahol a hallgatók a gyakorlatban sajátíthatták el a könyvtervezés művészetét.

Borda Lajos könyvkiadó *Buchmandel* című írásában (77–79) emlékezik a közös munkára. A bibliofil könyveket kiadó cég több könyvének tipográfusa Haiman György volt. Halála után Borda Lajos adta ki korai fordítását, *Stefan Zweig Buchmandel* című írását, amely először a Kner nyomdában jelent meg 1935-ben. A kiadó egykori tanítványait bízta meg a kis kötet önálló tipográfiai tervének elkészítésével, így jelent meg 1997–1999 között hat tipográfiai változatban a Borda-cég kiadásában a *Buchmandel*, egyfajta tipográfusi tisztelgésnek a szeretett tanár emléke előtt.

Füzesné Hudák Julianna Emlékeim Haiman Györgyről címen tette közzé gondolatait (83–84). A gyomai (gyomaendrődi) *Kner Múzeum* vezetője a közösen létrehozott kiállítások, kiadványok kapcsán idézi fel emlékeit, akárcsak *Lévay Botondné A közös munka emlékére* című írásában. A *Debreceni Egyetemi Könyvtár* ma már nyugalmazott könyvtárosa készítette el a Kner-nyom-

da bibliográfiáját a közösen jegyzett alapvető kétkötetes *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944* címen 1982-ben közzétett munkában.

Farkas Judit Antónia könyvtörténész (ő volt a kötet lektora is) írása *a Haiman György és a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Könyvtárának Kner-különgyűjteménye*. Kner Imre nagyon értékes, alapvetően szakmai jellegű magánkönyvtára ha töredékesen is, de fennmaradt Haiman Györgynek köszönhetően. A gyűjtemény különlegessége, hogy az elmúlt korok alapvető magyar és többnyire német nyelvű könyvművészeti, könyv-, nyomda- és grafikatörténeti szakmunkáit tartalmazza. A könyvtár minden jel szerint Haiman György kiterjedt könyv- és nyomdászattörténeti kutatásai-ban is fontos forrásanyagot szolgáltatott. A tanulmány felhívja a szakmai közvélemény figyelmét a gyűjtemény értékeire, hiszen a bibliotéka „nem mulandó anyagot” őriz. Maga Kner Imre is tisztában volt könyvtára értékeivel és a könyvek gyűjtését nem magánpasszióknak tekintette, hanem „kötelességnek és szolgálatnak.”

A kötet egy új antikvafajtával, a Kner antikvával készült. A betűcsalád a Kner Imre által előszo-rettel használt Lipcsei egyetemi antikva digitalizálásával készült, erről a munkáról számol be *Kravjánszki Róbert Pan Knyihar* című írása (207–218) Az erőfeszítéseknek köszönhetően az ere-dendően német típus immár a magyar kulturális örökség részét képezi, a szerző megállapítása sze-rint azért, „mert a hazai nyomdászattörténet egyik legigényesebb szakemberének, Kner Imrének a kedvenc betűje volt.”

Orosz István Kísérlet az idő visszafordítására című írásában (221) lírai hangon idézi Haiman Györgyöt. Az ő szövege került egyébként a kötet borítójára végtelenített betűsor formájában.

A kötet bevezetését a család, gyermekei, unokái jegyzik és a kiadvány megszületéséről, illetve Haiman Györgyöz való kötődésükről vallanak bensőséges stílusban. A függelékben kapott helyet az *Irodalomjegyzék* és a *Válogatott publikációk, interjúk Haiman Györgyről*, a két jegyzéket Füzes-né Hudák Julianna állította össze. Az előbbi rész időrendben sorakoztatja publikációinak adatait, az utóbbi viszont betűrendben tartalmazza a tételeket. A két jegyzék hasznosan egészíti ki a kötet írásait. Ugyanakkor kár, hogy az általa készített tipográfiai tervek jegyzékét mellőzték a kötet ösz-szeállítói.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2014. szeptember 14-ig látogatható kiállítás és a Festschrift méltó emléket állít Haiman Györgynek és nélkülözhetetlen segédlete lesz mindazoknak, akik a 20. századi magyar könyvművészet iránt mélyebben érdeklődnek.

POGÁNY GYÖRGY

SZEMLE

Tatay, Anca Elisabeta, *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780–1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 500 p., ill.

Anca Elisabeta Tatay monográfiája a budai Egyetemi nyomda román nyelvű könyveiben található metszetekről szól. A vizsgált időszak az első Budán készült román nyomtatvány megjelenése (1780) és a Bianu-Hodoș-Simonescu által összeállított román retrospektív nemzeti bibliográfia (*Bibliografia românească veche*) záróéve közti fél évszázad. A szerzőnek ez a második, a budai Egyetemi nyomdáról szóló kötete, az előzőről is számot adtunk (*Magyar Könyvszemle*, 2010, 543–544), amely *Hagyomány és újítás a budai román nyomtatványok illusztrációs technikájában* címmel jelent meg.

Mostani, kereken ötszáz lap terjedelmű, igényesen összeállított monográfiája sok szempontú áttekintést nyújt a korszak román nyelvű (részben cirill, részben latin betűs) nyomtatványainak tipográfiai jellemzőiről. Hogy melyek azok a könyvek, amelyekre a szerző figyelme kiterjed, azt a feldolgozott könyvek kronológus jegyzékéből tudjuk meg: 240 román könyv jelent meg a budai Egyetemi nyomdában ebben az ötven évben. Bibliográfiai szempontból a budai Egyetemi nyomda román kiadványait már jól feldolgozta először a már említett román retrospektív nemzeti bibliográfia és Veress Endre bibliográfiái, közülük is különösen a budai Egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848, amelyet Domokos Sámuel adott közre (Budapest, Akadémiai K., 1982). A Tatay által feldolgozott félévszázad budai román kiadványaival foglalkozik Mis-

kolczy Ambrus tanulmánya is, a Király Péter szerkesztésében megjelent *Typographia Universitatis Hungaricae*, Budae 1777–1848 (Budapest, Akadémiai K., 1983) részeként.

Mindezeket a forrásokat a szerző fel is használja, de elsődleges célja a könyvek grafikai jellemzőinek bemutatása a grafika és a könyvek tartalma közti összefüggésekkel együtt. Miután a szerző vázolta a budai Egyetemi nyomda román szekciójának keletkezését, történetét, a könyvek díszítésére használt alkalmazott grafikai módszerek leírása következik, majd a könyv törzsét kitevő három nagyobb fejezet: egyik a nyomda vallásos kiadványainak illusztrálásáról, a másik a világi tartalmú nyomtatványokról, a harmadik az egyéb könyvdiszkekről. Az első fejezet 16 illusztrált művet tárgyal részletesen, a másik 17 művet.

A kötet egyenként részletezi a 16 gazdagon illusztrált vallásos könyvet, mindenegyes képet külön leírva, megadva méretét, technikáját (fametszet vagy réz-, illetve acélmetszet), művészet, és utalást a reprodukcióra. A reprodukciók az egyes fejezetek végén találhatóak, több esetben mellé téve összehasonlításként ugyanannak az illusztrációnak más nyomdában (Szeben, Râmnic, Balázsfalva) készült párhuzamát. A hol fába, hol rézbe metszett azonos kompozíciók ismétlődése valószínűleg a szigorú ortodox ábrázolási hagyománnyal is magyarázható, hiszen ezeknél minden esetben egyházi könyvek vallásos ábrázolásairól van szó. Tanulságosak az egymás mellé állított fametszetek és rézmetszetek azonos kompozíciói, jól rávilágítva az illusztrációk közti kapcsolatokra, közülük is leggyakrabban a Balázsfalván készült könyvekben szereplőkre (itt, a püspöki szék-

helyen működött Erdély egyetlen görögkatolikus nyomdája). A balászfalvi fametsző és nyomdász Petru Papavici tipográfától (1774) származó több fametszetet másoltak később pl. Szebenben, ugyancsak fába (1790), de Budán is fába (1807). Ugyanakkor a szerző a budai román könyvek illusztrációinak bécsi párhuzamait is bemutatja. A vallásos illusztráció-sorozatok többsége Evangéliumokat, Zsoltárokat díszít, de megtalálni köztük Salamon Gessner Ábel haláláról szóló, A. Geiger rézmetszetű illusztrációival díszített könyvét is (Buda, 1818).

A világi témájú könyvek közül azzal a 17 kiadvánnyal foglalkozik ugyanilyen részletességgel, amelyekben illusztráció vagy ábra található. Ami a sokszorosítás technikáját illeti, itt már eltűnnek a fametszetek, helyüket a réz- és acélmetszetek veszik át és megjelennek a könyvnyomatok is. Az első litográfiával díszített régi román kiadvány éppen Budán készült. A jelek szerint tehát a budai Egyetemi nyomda világi kiadványai között nincs fametszettel illusztrált könyv. Éppen ennek felismerése Tatay könyvének egyik középponti megállapítása. Vagyis a technikai újítások előbb a világi témájú könyvekben jelentek meg: vonatkozik ez a rézmetszetre és a könyomatra is. A világi témájú könyvek tárgya igen változatos: gyakorlati ismereteket tartalmazó, mint I. Mitterpacher selyemhernyó tenyésztéséről (Buda, 1810) vagy J. Neuhold cukorkészítéséről (Buda, 1812) szóló könyve, kalendáriumok, földrajzi leírások, mint I. H. Kampe Amerikáról szóló leírása (Buda, 1816). Megtalálhatók köztük az antik irodalom átdolgozásai, mint P. Blanchard *Plutarcho* a (Buda, 1819) és Voltaire *Orestese* (Buda, 1820). E szépirodalmi és praktikus ismereteket terjesztő könyveknél érdemes lett volna kitérni arra, hogy volt-e ezeknek magyar, német, szlovák vagy latin kiadásuk is ugyancsak a budai Egyetemi nyomdában? Ha igen, akkor vajon ugyanezekkel az illusztrációkkal és szemléltető ábrákkal jelentek-e meg?

Nagyon jó, újszerű az a táblázatos áttekin-tés (443–451), amely a budai Egyetemi nyomda román kiadványainak 90 illusztrációját tartalmazza, és ahol egyszerre látni a mű címét, a metsző nevét, az illusztráció címét (vagy tár-

gyát), és az alkalmazott technikát. Előbb a vallásos nyomtatványok 45 illusztrációját foglalja táblázatba, majd a világi témájú másik 45 illusztrációt. Utána ugyanilyen felosztásban a 78 „*Frontispicii și viniete*” következnek.

Az egyéb dekoratív elemek, vignetták leírásánál és a fenti – egyébként nagyon jó – táblázatnál problematikusak azok a díszítmények, amelyeket a szerző *frontispicie*-nek nevez románul. Ez az elnevezés félreértésre ad okot, hiszen a nemzetközi terminológiában a *frontispiece* a címlapelőzetet jelenti, a címlapot megelőző, vagy azzal szemben található egész lapot betöltő ábrázolást, amelyből jó néhányat közül is a szerző az illusztrációk között (például az 1817-es és 1818-as zsoltár-kiadások Szent Dávid metszetét, 83. és 84. kép). Azok a díszek, amelyekre a szerző gondol, és amelyeket a vignetták mellett bemutat, a fejlécek. Az egyébként nagyon hasznos áttekintő táblázatoknál, és különösen ennél a harmadik csoportnál, a könyvdíszeknél (vignettáknál, fejléceknél) jó lett volna közölni az egyes képek sorszámát is, hogy a kötetben visszakereshetők legyenek.

Ezekkel a díszítményekkel egyébként a kötet harmadik nagy egysége foglalkozik, itt is különválasztva a vallásos és egyéb témájú vignettákat, fejléceket, záródíszeket. Sajnos itt nincs minden ilyen jellegű könyvdíszről kép, annak ellenére, hogy szerepelnek a táblázatos áttekintésben. Nagyon érdekes az átmenet a hagyományos, dús levéldíszes könyvdíszektől a finom vonalú rokokó, majd klasszicista díszekig, különösen a nem vallásos jellegű könyveknél. Itt azonban nagyon kérdéses, hogy minden vignetta rézmetszet-e? Ebben az időben az újjáéledő ún. haránt fametszéses eljárással olyan finom árnyalatokat lehetett elérni, hogy (főleg egy rosszabb nyomaton) nehéz megkülönböztetni a rézmetszettől vagy fém öntvénytől, ami még gyakoribb vignettáknál. Ezeknél a könyveket változatos módon díszítő ornamenseknél nem állíthatjuk, hogy a fametszetes eljárás teljesen eltűnt volna a szépirodalmi, tudományos, gyakorlati vagy tankönyveknél. Az ezeket a díszítményeket tartalmazó áttekintő táblázat egyébként nem is tér ki a technikára, de ahol lehet, ott a metsző nevét megemlíti, méghozzá

legtöbbször Gritnert, aki rendkívül termékeny fametszőként működött Magyarországon, és különböző nyomdák számára fametszetű vignettákat és illusztrációkat a 18/19. század fordulóján.

Anca Elisabeta Tatay igényesen összeállított 40 lap terjedelmű, 595 tételből álló bibliográfiája, amely nem hagyja ki az elektronikus forrásokat sem, jól példázza, hogy a magyar kutatóknak folyamatosan figyelemmel kell kísérniük a szomszédos országok, esetünkben a román kutatók magyar témáról írt publikációit. Említettük az Egyetemi nyomda román nyomtatványainak jegyzékét, a díszek és illusztrációk áttekintését tartalmazó táblázatokat, emellett külön mutatója van a metszőknek. Valószínűleg ez utóbbi szolgál a magyar kutatók, grafikatörténészek számára a legtöbb újdonsággal, mert a metszők neve mellett megtaláljuk a könyv és a metszet címét vagy témáját, évszámát is. A több művel szereplő rézmetszők közül Binder János Fülöpöt, Johann Wenzel Engelmann, Gottfried Prixnert, Andreas Geigert és Lehnardt Sámuel említhetjük, de előfordul a pesti Höschl József litográfus neve is. Ezután a kötetben közölt illusztrációk, képek jegyzéke következik, majd angol nyelvű összefoglaló és a tudományos igényű könyvnél, mint amilyen Tatay monográfiája is, elengedhetetlen névmutató. És végül örömmel vehetjük kézbe ezt a szép kötetet, mert annak a kevés könyvnek számát gyarapítja, amelyek nyomdáink 19. századi történetéről és a korszak sokszorosított grafikájáról mondanak újat.

V. ECSEDY JUDIT

„Die Bienen fremder Literaturen”, Der literarische Transfer zwischen Großbritannien, Frankreich und dem deutschsprachigen Raum im Zeitalter der Weltliteratur (1770–1850), Hrg. Norbert Bachleitner, Murray G. Hall, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012, 327 p. (Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 7)

A nyugat-európai irodalmak közti átadás/átvétellel, hatás/közvetítés jelenségét a megtermékenyítő méhecske metaforában először a felvilágosult Friedrich Justin Bertuch (1747–1822)

weimari kiadó és mecénás fogalmazta meg *Magazin der Spanischen und Portugiesischen Literatur* (1781–1782) című folyóiratának első kötetében. A teljes mondat így szól: „Wir Teutschen waren von je her, und seitdem unsre Väter die Künste und sanfteren Musen aufnahmen, die Bienen fremder Literaturen”. Majd úgy folytatja, hogy egyetlen nemzet sem sajátított el idegen nyelveket és kultúrákat olyan mértékben, mint a német. Ennek okát a tudnivágyásban látja. A Goethe által megalkotott „világirodalom”-fogalom korában kezdődött az idegen irodalmak, elsősorban a szépirodalom ugrásszerű elterjedése, a mindenfelől érkező impulzusok kölcsönös befogadása és továbbadása. A világirodalom korszaka nem lenne azonban elképzelhető a nyomtatványok előállításához és terjesztéséhez szükséges infrastruktúra (technikai és szervezeti innovációk) megléte nélkül. Különösen nagy szerepet játszottak az idegen irodalmakkal kapcsolatos információk elterjesztésében a folyóiratok, valamint a színházi ügynökségek, amelyek az új darabokat a legrövidebb idő alatt juttatták át a határokon. Ekkor élte első fel lendülését a műfordítás, amely magával hozta e terület professzionális választását. A könyvtárak és különösen a kölcsönkönyvtárak, melyek főleg a nagyvárosokban látták el a közönséget olvasmányokkal, ugyanakkor az olvasóközönség is nagyarányú növekedésen ment át, már csak az eddig nem olvasó rétegek olvasóvá válásán keresztül is. A könyvek előállításának folyamatához kapcsolódnak még a különféle szabályozások (cenzúra és más korlátozó, de ugyanakkor a fejlődést segítő jogszabályok is), így az utánnomást és a fordítást szabályozó szerzői jogok kodifikálása.

Mindezek a tényezők nem vizsgálhatóak pusztán irodalomtörténeti módszerekkel, ehhez szükséges a könyvtörténet bevonása is. Így kapcsolódik össze a komparatiztika és a könyvtörténeti kutatómódszertan, mivel az irodalmi szövegek maguk nem választhatók el társadalmiasításuktól, vagyis előállításuk és terjesztésük körülményeitől. Ilyen viszonyok között a jogosulatlan utánnomás lehetne a modern szerzői jog szempontjából akár bűncselekmény, erkölcstelen dolog, de mégis – akár csak az in-

terneten való adatmegosztás – nagymértékben hozzájárult az irodalmi művek elterjedéséhez. Ezért jelentenek a kutatás számára például a kiadók archivumai rengeteg értékes információt.

Robert Darnton *Könyvtörténet és a digitális jövő* című írásában a 18. századi Franciaországból vett példákon keresztül elevenít fel könyvcsempészéssel és utánnomással kapcsolatos eseteket, és mutatja be, milyen sok szállal kapcsolódtak a megrendelők a kiadókhoz. A kötetben szereplő bevezető írásában felvilágosítja a jövőt is: az e-könyv át fogja alakítani az író és az olvasó közti viszonyt.

Joseph Jurt a „világirodalom” fogalmának létrejöttével foglalkozik. Megállapítja, hogy nem Goethe volt az első, aki ezt a szót használta. Goethe különböző korszakaiban más-más szempontból közelített ehhez a fogalomhoz, korai fázisában hazafias és nemzetipolitikai nézőpontból vizsgálta, csak később szemlélte az idegen irodalmakat megértőbben. Az 1820-as években már kifejezetten szót emelt a kulturális csere és egymás kölcsönös figyelembevétel mellett. Egyre inkább fontosnak tartotta a műfordítást (kezdve Luther Biblia-fordításának hangsúlyosan nemzeti jellegétől a német nemzeti irodalom megeremtelése érdekében), melyet szinte árucseréként fogott fel, továbbá a kritikai tevékenységet, valamint az írók személyes kapcsolatait, és hangsúlyozta ezzel kapcsolatban a folyóiratok hatalmas szerepét a közvetítésben.

Jennifer Willenberg írásának kiindulópontja egy 1725-ös drezdai könyvaukción katalógusa. Ennek kapcsán mutatja be, hogyan jutott el a 18. század során először erkölcsnemesítő folyóiratok, majd regények, utleírások, valamint történeti munkák olvasása révén egyre újabb idegen nyelvet nem beszélő (közöttük nők és gyermekek) olvasói rétegekhez az angolból fordított szépirodalom. A közvetítés második fázisában az angoltól fordított művek mellé már német nyelven született szórakoztató, szépirodalmi és népszerűsítő művek társultak.

Johannes Frimmel tanulmányában a Vormärz idején Ausztriába importált francia irodalmat vizsgálja. A korábbi hagyományos komparatistika- és recepciókutatással szemben egyre inkább a felvevő fél kultúrájára irányul az

utóbbi időben a kutatók figyelme, tehát az átadás útjai, módjai lesznek egyre fontosabbak, nem az átadott irodalom milyensége. Ilyen szempontból mérvadó a műfordításirodalom kutatása; a műfordítás mint a kulturális közvetítés meghatározó tényezője a Vormärzben érte el ugyanis csúcspontját. Ausztriában az irodalmak közötti kapcsolatokat döntően a cenzúra határozta meg, a cenzúra szelektált mennyiségi és minőségi tekintetben is, s ez mind a könyvterjesztésre, mind az irodalmi életre hatást gyakorolt. A cenzúra természetesen érintette a tudományos műveket, de emellett főleg az erkölcstelennek ítélt francia regényirodalomra terjedt ki elsősorban, tiltották Hugo, George Sand, Sue, Balzac és Dumas regényeit. A cenzúra kutatásához jó alapot szolgáltatnak a kölcsönkönyvtárak jegyzékei, s Frimmel a bécsi és pesti kölcsönkönyvtárak forgalmát összevetve arra a megállapításra jut, hogy míg a birodalom centrumában, Bécsben a művek nagy része betiltott volt, ezek Pesten, a periférián kölcsönözhetőek voltak, itt tehát jóval nagyobb szabadság érvényesült.

Christophe Charle írása, a kötet egyetlen francia nyelvű tanulmánya, azt a kérdést teszi vizsgálat tárgyává, milyen idegen nyelvekből (franciából és olaszból) fordított darabok szerepeltek a berlini, bécsi, stuttgarti és müncheni színházak műsorán 1815 és 1860 között. A szerző táblázatokon mutatja be, hogy a legsikeresebb szerzők Scribe, Dumas, Mélesville, Meyerbeer, Halévy és Auber voltak, míg Victor Hugo és Alfred de Vigny igényesebb, történelmi témákat feldolgozó romantikus drámái háttérbe szorultak. A francia drámairodalmat – bár nálunk is nagyon népszerű volt – ugyanakkor támadták is, a kritikusok főképp azt kifogásolták, hogy a bűnt, a vétket, az erkölcsatlenséget jeleníti meg.

Murray G. Hall az első, az irodalmi tulajdon védelmét biztosító, Ausztria és a Szárd Királyság között 1840-ben létrejött szerzői jogi egyezményt mutatja be. Ez az egyezmény az olaszból készített jogosulatlan műfordítások és utánnomások megjelentetését volt hivatott szabályozni, és elsősorban a Torino és Milano közötti rivalizálást próbálta meg keretek között tartani. A törvénnyé vált megállapodás az irodalmi, zenei és színházi alkotások szerzői jogait

védte, önálló szellemi tulajdonnak nyilvánította a műfordítást, azonban a periodikumokban közzölt három ívnel nem nagyobb terjedelmű műveket szabadon felhasználónak tekintette, de elvárta a forrás pontos megadását. Jellemzője volt még, hogy létrejöttét a szerzők és a könyvkiadók támogatták, a könyvkereskedők és a műfordításirodatmal megjelentető kiadók viszont ellenzték, emellett azt a veszélyt rejtette magában, hogy megakadályozza további műfordítások elkészültét. Hall kitér a dokumentum létrejöttének körülményeire, az előzetes vita pro és kontra érveire. Ez a szerződés, amelyet a szárd fél szorgalmazott, megelőzte az Ausztrián belüli szerzői jogi szabályozást, melyet csak az 1846-os császári pátenst fektetett le, s nem is volt tartós, mert a Szárd Királyság 1848-as hadüzenete kapcsán érvényét veszítette.

Achim Hölder egy évet, 1780-at választja elmélkedése tárgyául, mert erre az évre több jelentős folyóirat alapítása esik, amelyekben olyan német tudósok mint Johann Joachim Eschenburg, Wilhelm Gottlieb Becker, a már említett Bertuch, valamint Christian Joseph Jagemann mutatták be és népszerűsítették a külföldi (angol, francia, spanyol, portugál, francia és olasz) irodalmat. Ezek azonban nem kritikái lapok voltak, mindössze az anyagot gyűjtötték össze a legkülönbözőbb tudományterületekről a felvilágosodás oktatás-szórakoztatás-eszméjének jegyében. A folyóiratok igen rövidéletűek voltak, mindössze néhány számuk jelent meg, a *Magazin der Italienischen Litteratur und Künste*-t kivéve, mely 1785-ig létezett. Hölder meg is adja a választ írásában, mi volt ennek az oka: nem volt ugyanis elegendő felvevő piac, szakavatott olvasóközönség, mely hosszabb ideig tudta volna a zömében egy munkatársra, a szerkesztőre épülő lapok létezésének feltételeit biztosítani, s így arra a megállapításra jut, hogy ezek az úttörő jelentőségű orgánusok sajnos túl korán jöttek létre.

A kötet azon írásainak sorába, amelyek egy-egy személyiség méltatását tűzik ki célul, tartozik Rüdiger Görnertől Adam Heinrich Müller (1779–1829, német filozófus, diplomata és publicista) bemutatása. Müller 1805-ben bécsi tartózkodása alatt katolizált. A schlegeli romantika

képviselőjeként 1808-ban Heinrich von Kleisttel együtt kiadta a *Phöbus* című folyóiratot. Müller 1811-ben publikálta *Die Elemente der Staatskunst* című fő művét, melyben Adam Smith gazdaságelméletével szállt szembe, gondolkodóként a konzervatív Edmund Burke oldalán állt. 1815-től 1826-ig osztrák állami szolgálatban konzul volt Lipcsében. Közvetítői tevékenysége az államtudományon, közgazdaságtanon és a filozófián át a szépirodalomig, a protestáns liberalizmustól a konzervatív katolicizmusig terjed. Shakespeare meggyőződéses népszerűsítője volt, mert szerinte Shakespeare hozzájárult a természet és az ember kibékítéséhez.

Jeffrey Freedmann Friderich Nicolai (1773–1811), a berlini felvilágosodás vezető alakja „*Leben und Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker*” (1773–1776) című szatirikus regényének a cenzúra megtévesztése céljából két különböző címen megjelent francia nyelvű fordítását mutatja be, melyek aztán a német államokban is terjedtek, sőt az egyik kiadás rendkívül népszerű volt Szentpéterváron is. Érdekes esete ez annak a jelenségnek, hogyan reimportálták a közvetítő fordítást az anyanyelvre. A német felvilágosodás e műve közel sem fejtett volna ki akkora hatást, ha nem a művelt európaiak lingua francáján, francia nyelven jutott volna el olvasóihoz – állapítja meg Freedman írása bevezetőjében. Rögtön felteszi azonban a kérdést, hogyan volt mindez lehetséges. A svájci Societé Typographique de Neuchâtel levéltárában megőrzött üzleti levelezés azt dokumentálja, csak úgy, hogy a kiadó, a nyomda és a terjesztő egy és ugyanaz a cég volt.

Shakespeare olyan népszerű volt Németországban, hogy sokan Goethe és Schiller mellett a harmadik német klasszikusként tartották számon. A német Shakespeare-kultuszhoz sokban hozzájárultak Christoph Martin Wieland Shakespeare-drámafordításai, melyek közül az első, 1761-es *A vihartól* kezdve összesen huszonkét darabot ültetett át németre. Bár már három más német író is próbálkozott Shakespeare németre való lefordításával, mégis Wieland tette a költőóriást a német irodalmi kánon részévé. John A. McCarthy tanulmányában bebizonyítja, hogy Wieland már a kortársaktól

sok kritikát kapott fordításai tették elérhetővé Shakespeare-t a Sturm- und Drang költői számára, akik pedig az angol költőóriás műveinek hatására léptek túl mind a felvilágosodáson, mind a rokokón, és úttörő jelentőségűek voltak abból a szempontból is, hogy közvetítő (francia) nyelv felhasználása nélkül jöttek létre.

Alison E. Martin William Gilpin (1724–1804) angol író és anglikán lelkész, a festői szépség és emelkedettség eszméjének propagátora angliai és skóciai útleírásainak német nyelvű fordításával foglalkozik, melyeket Gotthilf Friedrich Kunth (1740–1805) készített a lipcsei Junius kiadó számára 1792-ben. A tudós műfordítót a mű átültetése számos probléma elé állította, melyeknek megoldása miatt két alkalommal még Gilpin tanácsát is kérnie kellett, fordításának sajátossága még a megközelítőleg 200 lábjegyzet, melyek jelentősen megnövelték a mű terjedelmét. Előfordult, hogy Kunth saját akkurátus, szöveghű fordításaitól a hozzáfűzött lábjegyzetekben határolta el magát. A szerzőnő figyelmet fordít a 18. századi Lipcsének, Frankurt am Main mellett a könyvkiadás másik központjának (melyhez hozzájárult az itt rendezett könyvvásárokon kívül egyeteme, valamint irodalmi kapcsolatrendszere) a műfordításban és az irodalmi közvetítésben betöltött szerepére, valamint más itt kiadott korabeli útleírások bemutatására. Martin kutatásai kiterjednek a lábjegyzetek forrásainak meghatározására is.

Reinhard Buchberger Rudolph Sammer (1752–1821) bécsi könyvesbolt- és kiadótulajdonosnak az angol nyelvű irodalom terjesztése terén végzett érdemeit ismerteti. Tevékenységét az angol nyelv és kultúra iránti a felvilágosodással együtt növekvő igény jegyében először egy angol nyelvkönyv kiadásával és nyelvközponttal kezdte, majd kiadójában megjelentette a *The Pocket Library* című, angol szerzők munkáit tartalmazó sorozatát. Kiemelt helyet kaptak e sorozatban a hazájában rendkívül népszerű Laurence Sterne művei, akinek *The Life and Opinions of Tristram Shandy*, *Gentleman* című fő művének 1798-as cenzúrázatlan kiadása emelendő ki. Buchberger ennek a műnek a fellelhető példányait is felkutatta a nagy bécsi könyvtárakban, valamint a könyvárusok jegy-

zékeiben. Írásában bemutatja, hogy Laurence Sterne könyve a hivatalos terjesztőkön keresztül csak igen korlátozott mértékben és időbeli késéssel került forgalomba, és, hogy igazából csak fordításban terjedt el később.

Szintén Laurence Sterne fő művével, a *Tristram Shandy*vel, mégpedig annak két első német nyelvű fordításával foglalkozik Susan Pickford. A két első fordítás közel egy időben született, az első Johann Friedrich Zückertől (a fordításkötetek 1763 és 1767 között jelentek meg), a második Joachim Christoph Bodétól (1768) származik. Egyébként Zückert fordításának kiadója Sammer volt. A két fordítás eltérései a fordítók eltérő személyiségéből, habitusából erednek, míg Zückert a régi, tudós fordítók módszerét követte, akik csak a szöveg jobbítása, a hibák kijavítása érdekében tértek el az eredetitől, Bode vele szemben már főfoglalkozású műfordító volt, aki saját személyiségének hangsúlyozását tekintette fontosnak. A fordítások egykorú kritikáinak összevetése után Pickford rámutat mindkét fordítás hibáira, és – Bode szövegének közismertsége ellenére – mégis Zückert fordítását tartja jobban sikerültnek.

Nikola von Merwelt Johann Heinrich Campe (1746–1818, német kiadó, gyermek- és ifjúsági könyvek szerzője) *Robinson Crusoe*-kiadásának példáján mutatja be, hogyan lehet a paratextet (például cím, alcím, előszó, utószó, bevezető, mottó, borító) irodalmi szövegek közvetítésekor (átadás/átvétel) felhasználni. Ez a mű annak példája, hogyan lehet a szövegeket a befogadók (jelen esetben a gyermekek) igényeinek megfelelően alakítani, számukra vonzóvá, érthetővé tenni (papír, betűtípus, szedés, illusztrációk segítségével). Campe volt az, aki egy 1790-es kiadásában kísérletet tett a németben használt gót betűk felváltására más betűvel, mert előbbieket ízléstelennek ítélte meg, melyek a gyermekeket két írásmód megtanulására készítetik, a külföldieket pedig elijeszti a német szövegek olvasásától. A Campe által használt betűtípus nem honosodott meg, s végül is csak 1941-ben vált használatossá Németországban az antiqua, a latin betűs írásmód. A szerzőnő megemlíti a felvilágosodott Campe más műveit is, melyeket a gyermekek oktatása céljából adott ki.

Leszögezi, hogy a közvetítés három fő formája, az import, az utánnymás és a műfordítás mind a paraszövegek változatlanul hagyásának vagy megváltoztatásának különböző variációit hozzák magukkal. A cenzorok megtevesztését szolgálták például különböző paratextuális változtatások, például a hamis nyomdahely feltüntetése, vagy periodikumoknál a cím enyhe megváltoztatása. A paratext megmozgatja a szöveget, a befogadást egyengeti, érdeklődést, várakozást kelt, országhatárokon ível át, kikerüli a cenzúrát, és így fontos szerepet tölt be a kulturális kapcsolatokban – összegzi Merweldt írása végén.

Irene Fußl és Ulrike Tanzer tanulmányának középpontjában Josephine von Knorr (1827–1908), mára elfeledett osztrák arisztokrata író, Marie von Ebner Eschenbach levelezőpartnerének műfordítói tevékenysége áll. A nyelveket beszélő, művelt hölgy lefordította Byron *Manfred* című verses eposzát. Byron világhírdalmával legmesszebbmenőkig azonosult, s levelezésében műfordítási kérdésekről értekezett barátnőjével, fordításában a lehető legnagyobb formai és tartalmi hűsége törekedett. A tanulmány szerzőnői felhívják a figyelmet a 19. századi osztrák írók, így például Ebner-Eschenbach, vagy Ferdinand von Saar levelezésének és naplójának kiadásában tapasztalható elmaradásokra. Josephine von Knorr fordításain kívül közvetítőként is szerepel az írásban, megtudhatjuk, hogy barátnőjét bízta az angol, francia és olasz nyelv elsajátítására és irodalmi művek eredetiben való olvasására.

Szintén a német műfordítónők tevékenysége a témája Norbert Bachleitner írásának, bár ő a prózafordításokra koncentrál. Bevezetőjében leszögezi, hogy az 1820-as évekre drámai változás ment végbe a fordításiirodalom terén, de ezután hatalmas növekedésnek lehetünk tanúi, mert míg 1820-ban minden tizedik mű volt fordítás, 1850-ben már minden második. A női fordítók megjelenésének okát Bachleitner a műfordítás kommercializálódásában látja, mert a műfordítás egyrészt leértékelődött az eredeti művek létrehozatalához képest, másrészt művelt tudósi tevékenységből átment a megélhetést biztosító pénzszerzési munkába. Bachleitner

tanulmányában bemutatja a legismertebb írókat/műfordítónőket, akik közül kezdetben sokan álnéven írtak, vagy férfi rokonaiknak voltak segítőtársaik egészen a publikációból élő, professzionális műfordítókig, mint például Meta Forkel, vagy Fanny Tarnow. Megjegyzésre érdemes, hogy Fanny Tarnow neve a korabeli pesti német lapokban, a *Pesther Tageblattban*, vagy az *Ungarban* George Sand német fordítójaként is ismert volt.

A kulturális kapcsolatok speciális formája, ha úgy tetszik, kísérő jelensége Bill Bell írásának tárgya. Azokat az infrastrukturális lehetőségeket (angol nyelvű Baedekerek, vezetők, újságok, kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek) vázolja fel, amelyek a kontinensen utazgató britek életét kényelmesebbé tették. Különösen Olaszország, főleg Róma tett sokat az angol turisták érdekében. Időbelileg a 19. század elejétől egészen E. M. Foster *Szoba kilátással* című 1908-ban megjelent Olaszországban játszódó regényéig terjed. Vizsgálja még a beszerzett angol nyelvű művek arányát a braunschweigi Meyer kölcsönkönyvtárban 1830-tól 1879-ig. Az angol utazók, bár itt nem találtak a turistákat magas szinten kiszolgáló körülményeket, a 19. század első felében Magyarországot is felkeresték, és élményeiket többen, így Miss Julia Pardoe, vagy John Paget (aki nősülése után le is telepedett Erdélyben) irodalmi és kulturtörténeti értéket képviselő útibeszámolóikban meg is örökítették.

A többszerzős tanulmánykötet célja a Nagy-Britanniából, Franciaországból és a német nyelvterületről származó, a 18. század végétől a 19. század közepéig nyomtatott tudományos, valamint szépirodalmi művek sorsával, elterjedésével, és hatásával kapcsolatos számtalan részaspektus vizsgálata. A kötet szerzőinek zöme a korszakot alaposan ismerő neves kutató, egyetemi oktató. A tanulmányok olyan széles spektrumot ölelnek fel, hogy tematikai csoportosításuk egyszerűen lehetetlen, a szerkesztők meg sem kísérelték. Lehetett volna az írásokat a közvetítő nyelvek (angol, francia) szerint csoportosítani, másik csoportot képezhetek volna a közvetítő személye, vagy a közvetítő folyóirat, kiadó (ezek német nyelvűek voltak) köré gyűjtött szövegek. Vannak természetesen tanulmányok, így például

Murray G. Hall közleménye, melyek egyetlen csoportba sem sorolhatók be. A konferenciaelőadásokat tartalmazó kiadvány nagy érdeme, hogy a magas színvonalú kutatások eredményeiből izelítőt ad, és azokat szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé teszi.

RÓZSA MÁRIA

Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (INC-MTA), Compiled by Marianne Rozsondai and Béla Rozsondai, Budapest, Argumentum Publishing House–Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2013, 458 p., 16 színes tábla, egészvászon kötés.

Egy régi könyvek iránt érdeklődő külföldi figyelmét biztosan megragadja (a korvinák mellett), miközben a Ferenciek teréről felkapaszkodik a Budai Várba, az a két különböző út a sajátosan magyar könyvtörténetből, ahogyan a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár muzeális gyűjteményei gyarapodtak hosszú időn keresztül. Míg a 16–18. századi jezsuita gyökerekből és a 18. századvégi rendfelosztásokból, felvidéki nemesek és tudós klerikusok gyűjteményeiből összeállt egyedülálló egyetemi bibliotékában őrzött régi nyomtatványok többsége magán viseli a használat nyomait (viseltes kötés, sok marginália, nyomon követhető tulajdonosok sokasága), addig a Nemzeti Könyvtár bibliofil gyarapítóinak igényességét és állhatatosságát dicsérik a hibátlan, vagy mintaszerűen restaurált kötetek, amelyekben a patrióta adományozó exlibrisén, pecsétjén, illetve kézírásos bejegyzésén kívül nem találunk nyomokat a példány korábbi sorsáról. Természetesen rengeteg példa sorolható fel pró és kontra, de a Széchényi Könyvtár régi gyűjteményei kialakulásához hasonló út sejlík fel előttünk, amikor kezünkbe vesszük a Magyar Tudományos Akadémia ősnymtatványainak katalógusát.

Magyarország második legnagyobb ősnymtatvány-gyűjteménye ugyanis bibliofilek, akadémikusok és más jeles személyek adományából jött létre. Teleki József, Erdély kormányzója, az Akadémia első elnöke 1826-ban határozta el „hazafíui indulattal” átítatva, hogy a mintegy

30 000 kötetből álló családi könyvtárát a Tudós Társaságnak adományozza. Létrejött az Akadémiai Könyvtár, s ezzel a gesztussal majdnem 400 kötet incunabulummal alapozódott meg a most bemutatásra kerülő gyűjtemény. Ez a gyarapítói szenvedély később sem lankadt, Teleki továbbra is vásárolt – értékes kódexek mellett – régi nyomtatványokat a könyvtárnak. Teleki majdnem 100 kötettel gazdagította a 15. századi nyomtatványok gyűjteményét Kresznerics Ferenc szótáríró, könyvszerető esperes bibliotékájából. Mellette Ráth György a másik nagy mecénás, aki végzettségét tekintve jogász, ám egészen más területen végzett munkája révén tartja meg a jó emlékezet. A régi magyar könyveket gyűjtő Ráth végrendelete értelmében került a számos ritkasággal büszkélkedő kollekción az Akadémiára 1905-ben, melyben másfélszáz, többnyire magyar vonatkozású ősnymtatvány bujt meg. Ugyanez a törekvés figyelhető meg a két Vigyázó, apa és fia bibliofil szenvedélyében is, ugyanis mind a ketten odafigyeltek arra, hogy hungarikum vonatkozása miatt vásároljanak meg egy-egy 15. századi nyomtatványt. Vigyázó Ferenc halála után 1929-ben kerültek a kötetek az Akadémia raktáraiba, melyek között számtalan ritkaságot is találhatunk. Sajnos nemcsak gyarapodásról, hanem lopásról is tájékoztat a most közreadott ősnymtatvány-katalógus igényes bevezetője. Az Országos Rabbiképző tanára, Kaufmann Dávid értékes kollekcója a Keleti Gyűjteménybe került 1953-ban, ám a 14 héber ősnymtatványból ma mindössze hármat őriz az Akadémia Könyvtára.

Közel két évtizeddel ezelőtt, 1995-ben magam is ott ültem a Nemzeti Könyvtár dísztermében, hogy meghallgassam Rozsondai Marianne előadását az Akadémia ősnymtatványait bemutató számítógépes adatbázis kísérletéről. Az első beszámolót még továbbiak követték, s az évek során egyre árnyaltabb képet kaphattunk a gyűjtemény gazdagságáról, a feldolgozás módjáról és a megkerülhetetlen problémákról. Míg húsz évvel ezelőtt a legtöbb szakmai fórumon a bevezető gondolatok a számítógépek körül forogtak (tudniillik működnek-e vagy nem), ma már csak az kaphat kiemelt figyelmet, kinek az adatbázisa – a teljes bibliográfiai- és példányleírás mel-

lett – teszi lehetővé a könyvek letöltését, a kötések és a tulajdoni jegyek szakszerű feltárását és bemutatását is. Így elmondhatjuk, hogy a tudós házaspár – Rozsondai Béla a szerkezeti kémia felől érkezett a régi könyvek világába – várva várt munkája a legszélesebb igényt is kielégíti: a nyomtatott katalógus félkezes óriás lenne egy öt támogató online adatbázis nélkül. Így viszont a két felület egymást segítő, példamutató eszköze lett a régi könyvekkel foglalkozó szakmának, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a recensens könyvvel az ölében, az egeret kattintgatva írja ezeket a sorokat.

A katalógus közel félezer oldalon keresztül – az angol nyelvű előszóval és a mutatókkal együtt – tárgyalja részletesen az 1020 bibliográfiai tételből álló ősnymotatvány-gyűjteményt. A gyűjtemény egyik jellegzetes vonása a magyar vonatkozású 15. századi nyomtatványok, melyek főként Ráth könyvtárából kerültek az Akadémiára. Az ismert szerzők – Thuróczy János, Georgius de Hungaria, Michael de Hungaria, Laskai Osvát, Temesvári Pelbárt – mellett említésre méltók a magyar rítusú misekönyvek, illetve az *Obsequiale Strigoniense* unikum-példánya (688). A bibliofília következménye az erős humanista jelenlét, hogy csak néhányat említve a szerzők közül: Hieronymus Balbus, Petrus Niger, Nicolaus de Mirabilibus, Aenas Sylvius Piccolomini, Franciscus Philelphus, Johannes Regiomontanus és Robertus Caracciolus. A találmányra válogatott névsorból is kitűnik, hogy a könyvek egykori tulajdonosai azokat a szerzőket kedvelték, akik valamilyen módon kapcsolatba hozhatók Magyarországgal. A múzeumi gyűjtemények látogatói gyakran felteszik a kérdést, hogy melyik könyv a legrégebbi? S az Akadémia könyvtárosai büszkén mondhatják rá a választ: természetesen a mainzi 42-soros Bibliából származó töredék (168). A bevezető tanulmány további ritkaságokat sorol fel, melyekből egy, vagy csak néhány regisztrált példányt ismernek szerte a világon.

Az ősnymotatványok nyelvi megoszlása nem okoz meglepetést, arányait tekintve hűen tükrözi a 15. századi kiadványok nyelvi változatosságát, vagy inkább homogenitását. Az uralkodó latin nyelvű könyvek mellett a német (48 db)

és az olasz (13 db) méltó az említésre. Nem meglepő a görög nyelv ritkasága – gondoljunk a gyűjtemény határozott hungarikum vonására –, emellett néhány héber és egy holland nyelvű kiadvánnyal találkozhatunk még. A nyomdahe-lyek esetében sem számíthatunk semmi váratlanra: Velence elsöprő dominanciája – mellette Strasbourg, Nürnberg, Basel, Köln és Augsburg jelentősége – minden ősnymotatvány-katalógus egyik fő jellemzője.

Ugyanakkor – s az összes régi könyvekkel foglalkozó szakember így van ezzel – a legnagyobb várakozással tekinthetünk a katalógusban bemutatott könyvek provenienciájára. A 19. században létrejövő, induló (esetleg a 18. századi családi kollektiót bővítő) magyar bibliofília tetten érhető, ha alaposabban tekintjük át a kötetet, illetve ha szorgalmasan kattintunk az online adatbázis egyes tételeihez csatolt, possessorokat megjelölő képfájlokra (melyekből majdnem 3000 darabot töltöttek fel az Akadémiai Könyvtár honlapjára). A 18. század végén Európán végigsöprő szekularizációs hullám a már említett Egyetemi Könyvtár állománya történetét is markánsan befolyásolta. Míg Pray Györgyék a történelmi Magyarországról beözönlő középkori és kora új-kori könyves anyagot igyekeztek rendezni a Budai Várban, majd a Barátok terén, addig a neves európai antikváriusok – versenyezve tőkeerős közgyűjteményekkel, például Béccsel és München-nel – a felkínált rendi könyvtárak értékesebb darabjaira csaptak le. Majd a magyar könyvgyűjtők pénzt és fáradságot nem kímélve ezektől az antikváriusoktól szereztek meg a gyakran hungarikumnak tekinthető nyomtatványokat. Sok esetben összehangoltan cselekedtek, gondoljunk csak a katalógus szerkesztői által megemlített Ráth György és Apponyi Sándor levelezésére. Tehát ez a magyarázat arra, hogy az ősnymotatvány-katalógus indexében feltűnően sok a német, osztrák és észak-olasz tulajdonos (magánszemély vagy intézmény). Jó példa erre a már említett, Ráth György által adományozott unikum, az *Obsequiale Strigoniense* (Nürnberg, 1496), amit a magyar könyvgyűjtő Adolf Rosenthal müncheni antikváriustól vásárolt meg 1888-ban.

Az európai piacra dobott, majd az Akadémia könyvtáráépületébe került kötetek között

jócskán találunk olyan a példányokat, amelyek *jezsuita* rendházakból származtak. Ilyen az antwerpeni, a grazi, a bajor mindelheimi, az elzászi molsheimi és sélestati, a münsteri, a cseh troppau, a szepesváraljai, a trieri és a prágai rendházak bibliotékájából származó könyvek. Ugyancsak komolyabb jelenléttel büszkélkedhetnek még az Akadémia ősnymotatvány-gyűjteményében a *ferencesek* (Aachen, az osztrák Andorf, Sankt Pölten, a cseh Kadaň, Luzern), a *karmeliták* (a bajor Abensberg, Regensburg, az itáliai Arenzano, Bergamo, Bozen, Mantua, a tiroli Lienz), a *domonosok* (a bajor Althohenau, Augsburg, Bamberg, az itáliai Como, Lucca, a sziléziai Głogów, az osztrák Krems, Bécs, a cseh Prága, Znojmo), a *bencések* (a bajor Amorbach, az osztrák Melk, Salzburg, az itáliai Ferrara, Milano, Velence), a *karthauziak* (Basel) és a *kapucinusok* (az osztrák Bregenz, a német Buxheim, a cseh České Budějovice, a bajor Passau). Ezek a kiragadott példák megerősítik az előbbi gondolatsort: főként bajor, osztrák, tiroli, észak-itáliai és cseh rendházak gyűjteményeiből kerültek – antikváriusi közvetítéssel – 15. századi nyomtatványok az Akadémia könyvtárába. Azért is tértem ki erre egy kicsit részletesebben, mert a tökéletes katalógust két dologgal lehetett volna még csinosítani. Egyrészt a tulajdonosok mutatójában a szerzetesrendek szerint is jó lett volna szétbontani a tételeket, másrészt nagyon hatásos lett volna a mellékletek között egy jól megszerkesztett Európa térkép, ahol feltüntetik a provenienciát és a nyomdahelyeket (esetleg ezeket a számadatokat kördiragramokkal jellemzik). De az online adatbázis megint a segítségünkre sietett ebben a kérdésben is, ugyanis elég a megfelelő mezőbe beleírni a kérdéses szerzetesrend rövidítését, utána már böngészhetjük is a találatokat.

Sajnos járhatlan lévén a 19–20. századi magyar bibliofiliában, csak remélni tudom, hogy a közeljövőben intenzívebbé válik a korszak kiemelkedő magyar könyvgyűjtői európai és hazai kapcsolatrendszerének feltérképezése. Szívesen olvasnék erről szóló interpretációkat is. Végignézve a katalógus tételeit, s átböngészve a mutatókat, sok ismerős névre bukkanhat az, aki valamelyest ismeri a többi budapesti muzeá-

lis gyűjteményt. A Széchényi Könyvtár természetesen – és főként – Apponyi Sándor gyűjteményeiben található antikváriusi jegyek miatt lehet érdekes, míg az Egyetemi Könyvtár a 19. század utolsó harmadában – nem függetlenül az új épület birtokbavétele utáni felívelő korszakától – tudott vásárolni az európai és a magyar könyvpiacra. Az antikváriusok közül a legismertebbek: a pesti Dobrovsky Ágost, Kun Dániel, Lantos Adolf, Literáti Nemes Sámuel, Révai Leó, a bécsi Victor Eytelhuber, a Gilhofer & Ranschburg és Georg Szelinski, a müncheni Cornelia Haller, a Jacques és Ludwig Rosenthal, a lipcsei Karl Wilhelm Hiersemann, s végezetül a firenzei Leo Samuele Olshcki.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy igen kevés olyan régi nyomtatvány leírását olvashatjuk a katalógusban, melyeket bizonyíthatóan a történelmi Magyarország területén olvastak, forgattak, használtak. Gondoljunk csak az első magyar nyomtatvány, a Budai Krónika történetére, hiszen a fennmaradt tíz példányból csupán Jankovich Miklósé nem hagyta el sohasem Magyarország területét. Véber János Justinus-ősnymotatványról szóló tanulmánya éppen a kevés példák egyikét mutatta be a *Magyar Könyvszemle* 2006-os évfolyamában. Justinus kedvelt olvasmány volt a Kárpát-medencében, s ezt nemcsak Anonymus megfelelő szöveghelye vagy Vitéz János könyvtárának emléke, hanem a kora újkori magán- és intézményi könyvtárak jegyzékei is bizonyítják. Itt van például Justinus egy másik, római kiadása (547), melynek egykori olvasója éppen a szkítákról szóló részt emelte ki a szövegből. Az előbb említett Justinus-kiadást (548) a körmöcbányai Schaidner Pál – feltételezhetően megrendelésre – emendálta 1494-ben. Végül Pulszky Ferenc adományaként került az Akadémiai Könyvtárba 1867-ben.

Mint a jó mutatók, az ősnymotatvány-katalógus végén található segédletek is alkalmasak arra, hogy segítségükkel olyan összefüggésekre csodálkozzon rá a kötet használója, ami felett elsikkadt az egyes tételek böngészése során. Ballagi Aladár olaszországi utazása során vásárolta meg Diogenes Laertius bolognai kiadását (333), s ezt aényt be is jegyezte a kötetbe magyarul: „, Ballagi Aladáré Vettem Udinében,

1880. VII. 28.” A könyv később Vigyázó Ferenchez, majd az Akadémia könyvtárába került. A 18. század utolsó harmadában Sümegen élt Balogh István katolikus plébános, aki bejegyezte a nevét (pro usu) abba a Temesvári Pelbárt kötetbe (717a,2), ami megjárta a németújvári és a sümegi ferences rendház bibliotékáját is. Egy régi szép világ elevenedik meg az egyik Nicolaus Perottus kötet (732) lapján, mikor a tanítvány Firenzében nyomtatott ösnyomtatvánnyal kedveskedett tanárának egy itáliai útról hazatérve: „Nagyságos Dr. Bartal Antal Igazgató s Egyetemi Tanár Urnak olaszországi utjáról emlékül igaz tisztelője: Budapest, 1879. VII. 20. Emich Gusztáv”. Bartal nyugállományba vonulása után, 1896-ban ajándékozta a kötet az Akadémiának.

A mutatóban egy régi ismerős neve is előtűnt. Zacharias Geizkofler (1560–1617) birodalmi fillérmester (Reichspfennigmeister) II. Rudolf és II. Mátyás pénzügyi tanácsadója volt. Geizkofler szép exlibrise megtalálható az Egyetemi Könyvtár egyik Vergilius-nyomtatványában, ami a komáromi trinitáriusokhoz került a 18. században, majd a rendfeloszlátás következtében lett tulajdonosa a Magyar Királyi Egyetem. De megtalálhatjuk több könyvét a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár gyűjteményében is. Közülük kettőt a Fejér megyei Pusztavám plébániáján őrizték a 17. században. A Fuggerekkel is jó barátságban lévő fillérmester harmadik könyve Christophorus Longolius flamand humanista levélkiadása pedig a bécsi trinitáriusoké lett, s majd a rendfeloszlátás után valamilyen úton-módon a pesti Horovitz antikváriumba került, s onnan szerezte be Pauer János fehérvári püspök 1879-ben. Ugyancsak a Fuggerekkel való kapcsolatot támasztja alá a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Nicolaus Reusner-kötete. Anton Fugger exlibrise az előtábláján 1586-os datálású. Ezután kerülhetett Geizkoflerhez, az ő rézmetszésű exlibrisén 1605-ös dátum szerepel. Ez követően a müncheni királyi könyvtárban katalogizálták, majd Juhos Ernő bécsi könyvgyűjteményéből került Pestre. Juhos a már említett Gilhofer & Ranschburgnál vásárolta a példányt 1925-ben. A Podmaniczky-Degenfeld könyvtárból került az Evangélikus Országos Könyvtár régi könyvgyűjteményébe az

a Démoszthenész-kötet, melynek belső tábláján megtaláljuk ugyanazt az exlibrist (1605). Miért érdekes mindez? Mert az Akadémia könyvtárában lévő egyik Iuvenalis-kötet (493) szintén hasonló utat járt be: Anton Fugger superexlibrise (1586) van az előtáblán, a belső kötéstáblán pedig Geizkofler ismert rézmetszetes exlibrise található meg. S végül a szegedi Somogyi-könyvtár neves adományozója, Oltványi Pál főpüspöst, Földeák plébánosa ajándékozta a könyvet az Akadémiának 1867-ben. A Széchényi Könyvtár sem maradhat ki ebből a sorból, hiszen a Miatyánkot tartalmazó Angelo Rocca-kötetet szintén Anton Fugger és Zacharias Geizkofler tulajdonjegyei díszíti. Horvát István történész hagyatékából került a példány a Nemzeti Könyvtárba 1851-ben. Talán ebből a rövid Geizkofler történetből is kiviláglik, hogy milyen említésre méltó összefüggésekre bukkanhat a régi könyvek szerelmese, ha a muzeális gyűjtemények közös halmazait vizsgálja. S ha egy kicsit távolabb tekintünk, akkor az egykori Geizkofler bibliotéka nyomait lelhetjük meg Debrecenben, a nyitrai piaristáknál és a prágai *Provenio* adatbázisában is. Nyilvánvalóan Konrad Celtes (874), Johann Alexander Brassicanus (681) és Istvánffy Miklós (551) tulajdoni bejegyzése ismertek a magyar kutatók számára, így találkozni fogunk az Akadémiai Könyvtár jelzeteivel a róluk szóló tanulmányokban vagy könyvtárak rekonstrukcióiban.

A kötetet lapozgatva, s az adatbázist böngészve jól látszik, hogy Rozsondai Marianne értő szeretettel fordult a kötésekhez, s a precíz leírásokból apró történetek bomlanak ki, árnyaltabbá téve a magyar könyvművészet félévezredes történetét. Az 1200 darabból álló gyűjtemény közel egynegyede ma is történeti kötésében pompázik. Túlnyomó részük – a kollektív jellegéből adódóan – gótikus, ám 56 reneszánsz kötésben is gyönyörködhetünk az internet jóvoltából. A gótikus kötések többsége német és osztrák műhelyekből származnak, s egyúttal a bécsi domonkosok köttették be. Bizonyos, hogy mindannyiunk szívéhez a budai reneszánsz könyvkötések állnak a legközelebb, melyek minden esetben magyarországi használatra utalnak. Iamblikhosz szír származású, gö-

rögül író filozófus művét (477,2) Ficino fordította latinra (Velece, Aldus, 1497). A példány első tulajdonosa Báthory Miklós váci püspök volt, aki budai rezensánsz kötésbe öltöztette a nyomtatványt, majd öutána Johann Henckel löcsei humanista és Istvánffy Miklós történetíró írta be a nevét a kötetbe. Ezután a bécsi jezsuitákhoz került, akik 1608-ban jegyezték be a katalogizálás tényét. Még egy név szerepel a címlapon, Gyulai Istváné, akit a szerkesztők a 16. századi protestáns énekszerzővel, Heltai Gáspár munkatársával azonosítottak.

Mint már említettem, a katalógust angol nyelvű bevezető tanulmány nyitja meg, amely jó kiindulópont a külföldi kutatók számára is. A szerkesztők részletesen bemutatják a gyűjtemény egyes rétegeit, kitérnek az állományra vonatkozó korábbi szakirodalomra és megadják a katalógus használatához szükséges információkat. Az ilyen vállalkozáshoz mért könyvészeti leírások példás rendben sorakoznak a kötetben és MARC formátumban az Akadémiai Könyvtár integrált rendszerében. A példányok egyedi jellegzetességei tipográfiaiilag elkülönülnek: a provenienciát követi a belső díszítés, a kötés leírása, majd a restaurálásra vonatkozó adatok, s végül a digitalizált képek száma zárja a tételt. Fontos, hogy a példányhoz könyvészetileg nem tartozó elemek, a töredékek feltárása is megtörtént. A mutatók és a konkordanciák is – s ezt bizonyítottuk a fenti példákkal – az elvárható igényességgel foglalnak helyet a kötet végén. A szellemi közreműködőket a megjelenésre vonatkozó adatok, a nyomdahely, a nyomdászok, kiadók, könyvkereskedők és mecénások követik, majd a tulajdonosok, antikváriusok illetve a könyvkötők és a könyvkötő műhelyek zárják a sort. A jelzet, a legfontosabb bibliográfiai (HCR, GW, BSB-Ink, CIH, ISTC) konkordanciái segítik a kötetek gyors azonosítását. Végezetül 16 színes tábla, a legbecsesebb értékekről készült fotó teszi teljessé a katalógust.

Rozsondai Marianne és Rozsondai Béla hiánypótló művel gazdagította nemcsak a magyar, hanem az európai régi könyvekkel foglalkozó szakmát, s a vászonkötéssel védett őnyomtatvány-katalógus megérdemelten foglal helyet a többi angol, német, francia és olasz regiszter

között, felváltva a régebbi nyilvántartásokat az interneten innen és túl. Javasolt rövidítése: **INC-MTA.**

FARKAS GÁBOR FARKAS

Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite, Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest), Mit einem Anhang, Fragmentum formularum Strigoniense Paulinorum, Hrsg. von Beatrix F. Romhányi, Gábor Sarbak, Budapest, Szent István Társulat, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/3.) XXVII+160 p.

A most ismertetésre kerülő szövegkiadás a középkori Magyar Királyság területén létrejött és ma is létező pálos rend kora újkori írásbeliségének két fontos emlékéét teszi közzé: egy formuláskönyvet és függelékként egy formuláskönyv-töredéket. A kiadást a pálos rend s egyúttal a középkori szerzetesség történetének két elismert kutatója, F. Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor készítette el. A kötet szervesen illeszkedik a Piliscsabán és Budapesten 2006. október 16. és 18. között megrendezett VII. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Konferencia előadásait tartalmazó két kiadványhoz (*Decus solitudinis, Pálos évszázadok*, Öze Sándor közreműködésével szerk.: Sarbak Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 [Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/1.]; *Der Paulinerorden, Geschichte – Geist – Kultur*, Hrsg. von Gábor Sarbak, Bp., Szent István Társulat, 2010 [Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/2.]), ugyanakkor méltó folytatása a rendi forrásokat közlétező kiadásoknak (pl. *Documenta artis Paulinorum, A magyar rendtartomány monostorai*, 1–3, Az anyagot gyűjtötte Gyéressy Béla, A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta Hervay Ferenc, Bp., 1975, 1976, 1978 [A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, X, XIII, XIV.]; Gregorius GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L.

Hervay, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 [Biblotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, Tomus XI.]; *Miracula Sancti Pauli primi heremite, Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve*, Sarbak Gábor ed., 1511, Debrecen, Kosuth Egyetemi, 2003 [ΑΓΑΘΑ XIII.]).

Az irodalomjegyzéket követő német nyelvű bevezetés tartalmazza a kéziratok leírását, elhelyezi a formuláskönyvet a korabeli pálos írásbeliség keretei között, közli a szövegkiadás elveit, valamint a mutatóval kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött *Formularium maius* a kiadók nevezték el így, saját bevallásuk szerint egyrészt a mérete, másrészt a forrásértéke miatt. Az Egyetemi Könyvtár ugyanis őriz még egy pálos iratminta-gyűjteményt, annak azonban jóval kisebb a mérete.

A 142 levélből álló, egyszerű kiállítású *Formularium maius* döntően oklevél- és levélmásolatokat tartalmaz, a műfaj jellegének megfelelően többnyire a kiadó, a címzett és a dátum elhagyásával. Az iratok egy részét azonban az említett adatokkal együtt másolták le, így megállapítható, hogy a gyűjteményt az 1530-as években állították össze Magyarországon, a rendfőnök, azaz a rend általános perjele (prior generalis) közvetlen környezetében. A kiadó nevét is tartalmazó iratok döntő többségét egy bizonyos Bálint általános perjel bocsátotta ki. Személye Hadnagy Bálinttal, a korszak egyik legjelentősebb pálos szerzetesével azonosítható, aki 1532 és 1536 között általános perjelként működött. Neki tehát biztosan volt szerepe a kézirat létrejöttében, valószínűleg ő adta az utasítást a gyűjtemény összeállítására.

A formulárium keletkezési helye nem határozható meg, az azonban valószínű, hogy összeállításának a folyamata nem köthető egyetlen kolostorhoz. Ismert, hogy a rend központját, a budaszentlőrinci kolostort, az általános perjelek székhelyét a mohácsi csata után a Budáig nyomuló törökök kifosztották és feldúlták. Bár a szerzetesi élet 1541-ig valamilyen formában biztosan tovább folytatódott, Budaszentlőrinc a pusztítás után többé már nem tudta betölteni a rendi központ szerepét. Elképzelhető, hogy a gyűjteménybe bemásolt iratok egy része

a szentlőrinci kolostor levéltárából származott, de a formuláskönyv egésze biztosan nem ott keletkezett. Valószínű ugyanakkor, hogy a kézirat megszületésében szerepet játszott a rendfőnök kötelező vizitációs körútja. Az általános perjel a titkára is elkísérte, aki nyilván iratminta-gyűjteményt is vitt magával. A vizitáció során újabb másolatok kerülhettek a gyűjteménybe: egyrészt a kolostorokban őrizhettek olyan dokumentumokat, amelyeket fontosnak tartottak bemásolni a formuláriumba, másrészt a rendfőnök a vizitáció során is adott ki okleveleket és leveleket, amiket egyúttal a gyűjteménybe is bemásolhattak. Valószínűleg így gyarapodott a *Formularium maius* szövegállománya.

Az iratminta-gyűjteményt minden bizonynyal a rendfőnök mellett működő kancellária számára állították össze segédeszköz gyanánt. A 210 × 140 mm nagyságú, tehát könnyen kezelhető kézirat használatát segítette az elején található tematikus tartalomjegyzék, amely negyvenegy irattípusba csoportosítja a szövegeket, ábécérendben sorolva fel az egyes irattípusokat. A tartalomjegyzéket ugyanaz az ismeretlen pálos szerzetes állította össze, aki a szövegek nagy részét is lemásolta. Az „Exhortatoria” típusba például a következő szövegek tartoznak: „Exhortacio ad prelatum cum absolutione ex mutacione fratrum 21, Alia ad idem 21, Exhortacio fratris ad meliora 25, Exhortatoria prioris generalis pluribus claustris mittenda 56” (4.). Fontos megemlíteni, hogy a tárgymegjelölések után olvasható számok a kézirat eredeti levélszámozására utalnak.

A rendszeres használat nyomain magán viselő kötetben számos későbbi javítás és bejegyzés található. A legkésőbbi bejegyzések a 17. század első feléből származnak – pálos szerzetesektől. Mindez azt bizonyítja, hogy a formulárium az 1530-as évektől kezdve a 17. század első feléig használatban volt. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy idővel valószínűleg csökkent a gyűjtemény használhatósága, hiszen a pálosok helyzete az említett időszakban sokat változott: számos kolostorukat elvesztették, a rend súlypontja fokozatosan északra tolódott, változott a politikai és a gazdasági környezet, és mindennek következtében változott a szerze-

tesközösség kapcsolatrendszeré is. A kötet a pálosok tulajdonában volt egészen 1786-ig, a rend feloszlataáig. Ezt követően került jelenlegi őrzőhelyére, az Egyetemi Könyvtárba. Ennek első, 1889-ben készült kéziratjegyzékében már szerepel (*Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*, Tom. II, Pars I. *Catalogus librorum manuscriptorum*, ed. Sándor Szilágyi, Budapestini, 1889, 74–75.), Mezey László pedig 1961-ben megjelent katalógusában részletes leírást készített róla (*Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Rec, Ladislaus Mezey, Bp., 1961, 212–215.)

A tartalomilag rendkívül változatos *Formularium maius* a pálos rendtörténet elsősorú forrása, különösen a keletkezési időszakára nézve. Segítségével jobban megismerhetjük a rend felépítését, működését, egyházi és világi kapcsolatrendszerét. A gyűjtemény forrásértékét a benne található gazdaságtörténeti adatok is emelik, ezeket Romhányi Beatrix gyűjtötte össze és dolgozta fel a pálosok gazdálkodásáról írt munkáiban (*Pálos gazdálkodás a 15–16. században = Századok*, 2007, 299–351; *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn = Pálos gazdálkodás a középkorban*, Bp., Gondolat, 2010). Érdemes kiemelni, hogy két, könyvekre vonatkozó minta is helyet kapott a gyűjteményben. Az első egy nyugta arról, hogy a rend egyik kölcsönadott könyvét a kölcsönkérő személy („dominus N. de tali plebanus et vicearchidiaconus”) visszaadta (138. sz. „Alia ad idem de libro reddito”). Mivel egy formulárium elsősorban a gyakran előforduló ügyekhez kíván mintákat adni, feltételezhetjük, hogy a könyvkölcsönzés nem volt ritka a szerzetesek részéről. A második minta a pálosok gazdálkodásában kiemelkedő jelentőségű szőlőművelés kapcsán említ könyvet. A vikárius az egyik kolostor szegénységére való tekintettel engedélyezi a perjelnek, hogy eladjon egy misekönyvet vagy valami mást azért, hogy a pénzből megműveltethessék a kolostor szőlőit (180. sz. „Vicarius dans priori auctoritatem missale sive aliud vendendi propter egestatem domus”). Ezekon kívül még egy mintát emelünk ki: az 1526 és 1529/1530 közé datálható, Szapolyai János királyhoz írt levél-

ben a szerzetesek támogatást kérnek a törökök által feldúlt budaszentlőrinci főkolostor helyreállítására (122. sz. „Supplicatoria ad regem Hungarie pro auxilio petendo ad restauracionem monasterii Beati Laurencii seu alterius”), ami jól mutatja, hogy a kolostorban a pusztítás után is folytatódott a szerzetesi élet.

A formulárium kutatástörténetét is tárgyaló bevezetésből kiderül, hogy a kutatás – a gyűjtemény tartalmi gazdagsága ellenére – sokáig egyetlen részre koncentrált, egy négy levélből álló levélváltásra, amely 1534 januárjában zajlott le Simontornyai Gergely protestáns prédikátor és egy Gergely nevű pálos szerzetes között (76–79., 91. sz.). A hitvita-irodalomhoz tartozó, így a formuláskönyv tematikájához nem illeszkedő levélváltást nem a főkéz másolta le, és a tartalomjegyzékben sem szerepel.

A *Formularium maius* természetesen nem áll egyedül a pálos írásbeliség történetében: előtte és utána is készültek iratminta-gyűjtemények, melyek közül több fenn is maradt. A függelékként közölt négy fólióból álló töredéket jelenleg az esztergomi Prímási Levéltár őrzi (Ipolyi-gyűjtemény, formuláskönyvek, pálos formulárium töredéke [39. doboz]). A benne található adatok alapján feltételezhető, hogy a teljes gyűjteményt valamelyik észak-magyarországi pálos kolostorban állították össze, a rendfőnök környezetében, az 1540-es években – tehát mindössze néhány évvel a *Formularium maius* után. Két további, teljes egészében fennmaradt gyűjtemény rövid ismertetését is megtalálhatjuk a bevezetésben, részletes feldolgozások a rendtörténeti kutatás további feladata. A szintén az Egyetemi Könyvtárban őrzött (Ab 150), feljebb már említett formulárium mindössze 49 oldalas, törzsanyaga a 16. század elejéről származik. A minták jelentős része a káptalanok tartásával, a rendi tisztségviselők megválasztásával foglalkozik, ugyanakkor a gazdasági tartalmú iratok hiányoznak az anyagból, ami feltűnő különbség a *Formularium maius*hoz képest. A kézirat végén olvasható, 1707-ből származó bejegyzés szerint a füzetet akkor a Pozsony melletti máriavölgyi kolostorban használhatták. A másik kéziratot a rend lengyelországi központjában, a częstochowai kolostorban őrzik (Archiwum

Paulinów na Jasnej Górze, 554). A 448 levélből álló, tehát kifejezetten vaskos kötet 1053 latin és lengyel nyelvű iratmintát tartalmaz – a többszörösét annak, mint amennyit a *Formularium maius*. A behelyettesíthető adatokat a szövegek többségében benne hagyták, így megállapítható, hogy a minták 1367 és 1673 között keletkeztek, magát a gyűjteményt pedig a 17. század második felében állították össze.

A *Formularium maius* kiadásában 220 szöveg egység található, melyeket a gyűjtemény tartalmi felépítésének megfelelően tizenkét fejezetre tagolva közöltek a kiadók. (Az első fejezet a kézirat elején elhelyezkedő tematikus tartalomjegyzék, az utolsó pedig a kötet végére a 17. század első felében beírt idézetek.) A formuláskönyv-töredék öt levél másolatát tartalmazza, az elsőt és az utolsót csonkán.

Az oldalak bal margóján a főszöveg mellett a sorszámozás kapott helyet. A bevezetésben ismertetett kiadási elvek szerint a jobb margón a kézirat levélszámain kívül a szövegben említett évszámok jelennek meg, ez a megállapítás azonban pontosításra szorul: évszámok mellett és önállóan szereplő napi dátumok is helyet kaptak a jobb margón, sőt, néhány oldalon a kiadás helye is olvasható. Ezen adatok megjelenítésében azonban nem mindig következetes a kiadvány. Például a 77., 91., 221., 222. és a 224. számú szöveg mellett a kiadás pontos dátuma (év, hónap, nap) és helye is megtalálható, ugyanakkor a 95. és a 213. számú szöveg mellett csak a dátum olvasható, jóllehet mindkét minta megnevezi a kiadás helyét is („Datum ex prescripto claustro nostro Noztre, secundo die sacri festi Penthecostis, anno quo supra.”; „Datum in monasterio nostro Thall, feria quarta ante festum Ascensionis Domini, anno salutis millesimo quingentesimo nonagesimo octavo.”). A 215. számú szöveg mellett szerepel az 1631-es évszám, de a napi dátum már nem („1. Aprilis anni 1631”). A 98. számú szöveg mellől a kiadás dátuma és helye is lemaradt („Ex monasterio nostro ad Sanctum Laurentium supra Budam, in festo Divi Hieronimi doctoris, anno salutis 15[...].”). A kiadás helye dátum nélkül egyébként számos mintában benne maradt, de ezekben az esetekben soha sem olvasható a margón.

A szövegek közléssel kapcsolatban kiemelendő, hogy a kiadók az átírás során messzemenően figyelembe vették a különböző korú eredeti iratokról készült másolatok és a későbbi bejegyzések ortográfiai sokszínűségét. Ezzel magyarázható, hogy például a 'ti' és a 'ci' forma egyaránt megtalálható a kiadásban. A mondatvégi írásjelekkel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a levelek elején olvasható egyszerű megszólítások (pl. „Beatissime pater et domine.” [19–28]), valamint a felszólító mondatok után szerencsésebb lett volna pont helyett felkiáltójelet alkalmazni. A központozásban elvértve fordulnak elő hibák (pl. 12–7 „per apostasiam, in qua per sex annos insorduisti aberrantem”, helyesen: per apostasiam, in qua per sex annos insorduisti, aberrantem; 52–24–25, 74–4–5 „quibus expedit universis”, helyesen: quibus expedit, universis; 106–13 „Et licet, dignitas vestra”, helyesen: Et licet dignitas vestra; 116–18 „precum devotarum instanciam, salutemque”, helyesen: precum devotarum instanciam salutemque), a nyilvánvaló elírások száma szintén elenyésző (pl. 112–1 „Pro idem subsidio”, helyesen: Pro eodem subsidio; 112–30 „epicopo”, helyesen: episcopo), a nagybetű használata helyenként következtelen (pl. 18–21 „Ad Sanctissimum papam”, helyesen: Ad sanctissimum papam; 52–15 „Regni”, helyesen: regni; 59–15 „Vestram Magnificenciam”, helyesen: vestram magnificenciam; 112–2 „Reverendissime Domine”, helyesen: Reverendissime domine; 143–21–22 „Venerabili et Religioso Patri Fratri N. Ordinis Fratrum Heremitarum etc. Vicario de Capolna”, helyesen: Venerabili et religioso patri fratri N. ordinis fratrum heremitarum etc. vicario de Capolna; 145–9–10 „Maiestatis Vestre”, helyesen: maiestatis vestre).

Az oldalak alján helyet foglaló jegyzetapparátus a latin szövegek kritikai kiadásának mintájára épül fel. A négy szintű apparátus első szintje a német nyelvű történeti és magyarázó jegyzeteket tartalmazza, melyek hagyományos lábjegyzetek formájában, folyamatos számozással mennek végig a kiadásban. A második szint a latin nyelvű filológiai jegyzeteket foglalja magába, a harmadik a bibliai idézetek azonosítását, a negyedik pedig a nem bibliai idézetek azonosítását. Az utóbbi három szint a főszöveg mellett

sorszámozásra utal. Ez a tagolás jól áttekinthető apparátust eredményez, ugyanakkor egy, az apparátus rövidítéseit is feloldó rövidítésjegyzék minden bizonnyal segítené a kötet használatát.

A kiadványt záró mutató („Index nominum et rerum”) a bevezetés szerint a személy- és helynevek mellett azokat a szavakat és kifejezéseket is tartalmazza, amelyek a pálosok lelki-ségére, kapcsolataira, szervezetére és gazdasági tevékenységére utalnak. Csak helyeselhető, hogy a kiadók emellett ritkán előforduló szavakat is felvettek az indexbe (pl. *bladum*, *malagma*). A mutató latin nyelvű, ez az elv azonban nem mindig érvényesül. Például a magyar személyek nevei nem egységes elv szerint jelennek meg benne. Egy részük csak latin alakban szerepel (pl. *Matheus de Thasnad*; *Nicolaus de Themeswar*; *Szemerey, Albertus*; *Szokoly, Nicolaus*), más részük magyar és latin alakban is megjelenik oly módon, hogy a latin névnél utalót találunk a magyarhoz (pl. *Perényi Imre*, *Perényi Péter*). Más esetekben a magyar személy nevét csak magyarul találjuk meg (pl. *Bebek, Imre*; *Simontornyai, Gergely*). Szapolyai János nevét pedig ebben a formában olvashatjuk: „*Johannes Szapolyai (Zapolia, de) cf. Johann von Zápolya, Gespan der Zips*” – azonban a német névalak nem szerepel a mutatóban. A latin névvel is rendelkező magyarországi helységek esetében a latin alaknál utalót találunk a magyarhoz (pl. *Érsekújvár, Kassa*), Eger azonban csak latinul szerepel (*Agria*), Budaszentlőrinc pedig csak magyarul. A helységnevekkel kapcsolatban megemlíthető, hogy a mai Magyarországon található helységek neve mellett – a nem magyarországiakhoz hasonlóan – érdemes lett volna feltüntetni az országot. A mutató oldal- és sorszámokra utal, azonban a sorszámok nem mindig pontosak (pl. *Budaszentlőrinc* 78–26, helyesen: 78–24; 92–15, helyesen: 92–14; 118–11, helyesen: 118–8; *missale* 119–23, helyesen: 119–22; 119–30, helyesen: 119–29). Indokolatlan ugyanazt a szót többször is felvenni a mutatóba (pl. *domus* [háromszor], *Kápolna* [kétszer], *Lád* [kétszer]). *Szlavónia* ’*Sclavonia*’ és ’*Slavonia*’ alakban is helyet kapott az indexben, ’*Tóti*’ pedig nem az ábécének megfelelő helyén szerepel. A ’*Hungaria*’ név alatt található a ’*Regnum*’

szó, azonban az összes megadott szöveghelyen a ’*Regnum Hungarie*’ kifejezést olvashatjuk, ezért szerencsésebb lett volna a mutatóba is így felvenni. Kimaradt az indexből: 68–25 *S Sanctus Laurentius*; 143–22 *vicarius de Capolna*.

Végezetül az elenyésző számú nyomdahiábát említjük meg: 12. oldal jobb margóján „17. Jh. 1. Häl”, helyesen: 17. Jh. 1. Hälfte (hasonló hiba még a 136. oldalon); 78. oldal jobb margóján „1515–”, helyesen: 1515–1516.

A felsorolt hibák és hiányosságok természetesen nem csökkentik a kötet jelentőségét. A jól szerkesztett, könnyen áttekinthető és szép nyomdai kivitelezésben megjelent kiadvánnyal egy eddig nem vizsgált forrástípus került be a pálos rend történetével foglalkozó nemzetközi szakirodalomba.

KERTÉSZ BALÁZS

Tüskés Gábor, Hagyomány és kritika, Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez, Bp., MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 279 p.

A recenzensnek több évtizede lehetősége van részt venni olyan konferenciákon vagy felolvasóületeken, ahol Tüskés Gábor tartja a megnyitót, vezeti be az előadást. Sok és sokféle elnöklést, előadói ajánlást végighallgatva nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy Tüskés Gábor elnöklési szokása feltűnően különbözik kollégái hasonló tevékenységétől. Amíg az alkalmi vagy egy-egy előadássorozat rendszeres elnöklői a formális megnyitás után csupán pár szóban felkéri az előadót dolgozata felolvasására, addig Tüskés Gábor megnyitóként maga is előadást – noha rövidebbet – vezet elő. Sokéves tapasztalat mondatja, hogy hasonló pontossággal, anyaggyűjtéssel még az elnöklésre is felkészülő irodalomtörténész is keveset találunk, Tüskés Gábor nemcsak az előadó eddigi munkásságából készül fel és ajánlja őt a hallgatóság figyelmébe, hanem az előadás tárgyából is, összefoglalva a téma jelentőségét, a kutatás eddigi eredményeit és megnyitva az utat az újdonságokat ígérő előadás előtt. Persze ez a módszer gyakran hozza az előadót olyan helyzetbe, hogy bizony kutató legyen a talpán, aki

el tudja kerülni az elhangzottak ismétlését és úgy tudja összefoglalni a témájához szükséges előzményeket, hogy az ne tűnjék csupán Tüskés bevezetője duplikációjának. Mindezt azért tartottam szükségesnek felidézni, mert Tüskés Gábor új kötetét is olyan bevezetővel bocsátotta útjára, ami önmagában is kiváltja a recenziót, illetve a recenzenst sem menti meg az ismétlés csapdájától.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Alexander von Humboldt Stiftung által támogatott tanulmánykötet hatvan könyvbírálata már alcímével is szokatlan megközelítési módra hívja fel a figyelmet. A vegyes tematikájú, hazai és külföldi irodalommal foglalkozó kötetek címmegjelölésében nagyon gyakran találjuk a pontosító megjelölést: „magyar és külföldi” „magyar és világ-” irodalomról szólnak az írások. Megérdemelne némi elgondolkodást, hogy mindez szándékos elkülönítés vagy a fogyasztói érdeklődés felkeltésének igénye, az azonban feltűnő és egyértelműen az összeállító koncepciójának kifejeződése, hogy Tüskés Gábor kötetében az „európai irodalomról” beszél, holott a dolgozatok egy része kifejezetten magyar tematikájú. Tüskés megközelítése azonban, ahogyan ezt az alcím is tükrözi, „európai”, egységben és összefüggéseiben látja és helyezi el a különböző nyelvek és nemzetek, így a magyar irodalom kérdéseit is, és bírálataiban azonos értékelési szempontokat követ, azonos értékrendszer megvalósítását emeli ki vagy kéri számon. Ezt a törekvést, az éles hangú kritikák vagy vitacikkek mellőzését, a következetes értékrend ajánlását fejezi ki a címlapra választott 16. századi illusztráció, Jacob Matham Hendrick Goltzius metszete nyomán kiemelt kép: *A mértékletesség allegóriája* (1588, Szépművészeti Múzeum) is. Nem lehet véletlen, hogy a tudós páros másik tagja, Knapp Éva is foglalkozik az erények allegóriájával, és Goltziusra is utalva idézi Rimay János versét: „Bort vízzel elegyít az Mértékletesség”. (KNAPP ÉVA, *Az összezárt erények, Rimay János erény-verseinek ikonográfiai hátteréhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008, 385–406)

Tüskés Gábor tudományos pályáját követve elsősorban nagymonográfiák, tanulmánykö-

tetek, szövegkiadások vonják magukra a figyelmet és csak kevesen gondolnának arra, hogy benne tisztelhetjük a szakkritika egyik legkövetkezetesebb képviselőjét is. Ez nyilvánvalóan abból a sajnálatos tényből következik, hogy a tudományos kritikát sokan csak mellékes műfajnak tekintik, a hivatkozások között pedig nagy ritkaság, ha valaki nemcsak a művet, hanem annak kritikai recepcióját is figyelembe veszi. Ezért is különleges Tüskés Gábor mostani kötete, mert 33 év kritikusai termését kötetbe válogatva bepillantást enged egy szakmai pálya rejtettebb zugába is és megmagyaráz sok mindent az érdeklődési kör, a szakmai kapcsolatok történetéből. A tudományos könyvek recenziálása amúgy sem hálás feladat, eltekintve attól, hogy a hivatkozási listákon sem tartják számon, továbbá lassan már honorárium sem jár érte, (bár a jobb folyóiratok még egy segédmunkás negatív órabérét esetleg kifizetik,) egyetlen előnye, hogy néha-néha csak így lehet hozzájutni egy-egy külföldi kiadású könyvhöz. (Bár tapasztalt a recenziós olyant is, hogy az országban példány nem lévén, külföldről, saját költségen meghozatott könyvtárközi kölcsönzéssel jutott az elolvasandó, majd ismertetendő könyvhöz.) Ilyen körülmények között természetesen esetleges, hogy milyen könyvtermelését tartja egy folyóirat szükségesnek, hogyan talál a feladatra kritikust és elfogadható színvonalú ismertetés készül-e belátható időn belül.

A negatív előjelek ismeretében még inkább elismerésre méltó, hogy Tüskés Gábor a könyvrecenziókból is egy következetes érdeklődési kört tükröző, megbízhatóan magas színvonalú kötetet állított össze, jóllehet az ismertetések különböző profilú folyóiratokban jelentek meg és eltérő befogadó közönség számára készültek. A három évtized alatt keletkezett írások megírásai ideje között így több év is van, mégis sikerült a dolgozatokat olyan tömbökbe szerkeszteni, hogy a folyamatos olvasáskor szinte egy-egy nagy témakör tanulmányyszerű összefoglalása kerekedjék elő.

A négy tematikussá szerkesztett fejezetben többnyire rövidebb, a folyóiratok recenziós rovatának igényeihez illeszkedő írások vannak. Eltér ettől három akadémiai doktori disszertá-

ció és egy PhD-értekezés hosszabb véleményezése, amelyek – részben, mert eddig nem jelentek meg nyomtatásban, részben mert a bírálendő/bíralt disszertációk vizsont könyv formátumban is hozzáférhetők –, jogosan kerültek be a szakkritikákat közreadó kötetbe. A bírálatok tükrözik Tüskés Gábor fő kutatási területének mozgását, a néprajztól a germanisztikáig, a képzőművészettől a tudománytörténetig. Nyelviileg főleg a neolatin és a német irodalom kap erősebb fényt, a történeti korszakok közül a címnek megfelelően elsősorban a kora újkorral foglalkozó szakirodalom kerül Tüskés Gábor kritikusai tekintete elé, módszerében pedig, miként a kötet hivatalos könyvbemutatóján Vörös Imre nyomatékosan felhívta rá a figyelmet: az interdiszciplinaritás a kulcsfogalom.

A tanulmánykötet fő címét az egyik ismeretettől kölcsönözte a szerző, a *Hagyomány és kritika* elgondolkodtat, mert a múlt tanulságainak értékelését és meghaladását egyaránt kifejezi. Nem hagyható említés nélkül, hogy ez a címkölcsönzés a világhírű wolfenbütteli Herzog August Bibliothek barokk kutatásait összefoglaló kiadványból származik, ahol a múlt értékeinek védelmezése és a jelen kutatási feladatainak kritikája egységben jelenik meg (*Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Wiesbaden, 1993). Megemlíthető itt, hogy az elemzett korszakban az a Paul Raabe volt a könyvtár igazgatója, akinek feladatokat is kijelölő – sajnos már posztumusz – kötete éppen Tüskés Gábor könyvével egy időben jelent meg *Hagyomány és innováció (Tradition und Innovation*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann Verlag, 2013) címmel. Bár Tüskés Gábor nem gyűjtötte külön fejezetbe, de jól nyomon követhető, hogy kritikáinak egy része a wolfenbütteli tudományos élet eredményeivel, konferenciakötetekkel, tematikus összeállításokkal foglalkozik.

A négy nagy fejezet – Műfajok, szöveg- és kiadványtípusok, Művelődés- és eszmetörténeti folyamatok, Irodalom és képzőművészet, Neolatin és német irodalom, komparatiztika, tudománytörténet – tanulmányai megközelítőleg témájuk kronologikus rendjében követik egymást, bár

a nagyobb korszakokon átívelő tanulmánykötetek, monográfiák természetesen nem állíthatók szigorúan időrendi sorrendbe. Tüskés Gábor az említett problematikus könyvhöz jutás ellenére igyekezett olyan könyveket szemlélzeni, egy-egy recenzió erejéig bevonni a magyar tudományosság körébe, amelyek nemcsak az ő kutatási területéhez tartoznak, hanem amelyeknek ismerete a hazai irodalom- és művelődéstörténet művelői számára sem lenne haszontalan. A tényszerű szakmai ismertetésen túl érdemes arra is figyelni, hogy Tüskés recenziói nyomán miként váltak bizonyos művek más szerzőknél is hivatkozási alappá, hogyan alakult egy-egy téma utóélete Magyarországon. Az sem elhanyagolandó szempont, hogy Tüskés Gábor bírállataiban gyakran hívja fel a figyelmet a kutatás jelen állapotának hiányaira, a megvalósítandó feladatokra, amelyek ennyi évvel a recenziók első megjelenése után esetleg már megvalósultak vagy még előkészítésre várnak. Különösen inspiratívak észrevételei az irodalom és képzőművészet, az ikonológia, az emblematika kutatási feladatait illetően, és talán nem tévedünk, ha az általa kezdeményezett tervek között esetleg egy emblematikai kutatás vagy konferencia kibontakozásának lehetőségét is látjuk.

Tüskés Gábor recenzióit mindig a tényszerűség, a pontosság és a továbbfejlesztés szándékának kifejeződése jellemzi. Bírállataiban soha nincsen bántó személyeskedés, a hiányosságokra is inkább helyesbítési javaslataival hívja fel a figyelmet. A kötet szerkesztésének egyetlen szubjektív momentuma a bevezetőben megmagyaráztatik: a tudatosan mellőzött korai néprajzi tárgyú kritikákat illetően Tüskés Gábor kivételt tett három Bálint Sándorhoz köthető bírállattal. A magyar vallásos néprajzi kutatás rendkívüli egyénisége iránti tisztelet kifejezése ez a három írás, és újbóli megjelenésüket az is indokolja, hogy a szemlézett köteteknek nem volt érdemi hazai visszhangja, sőt a 2007-ben megjelent Bálint Sándor-bibliográfia még a *Katolikus Szemle*ben 1987-ben megjelent írásról sem tud.

Végezetül a hazai szakirodalmi ellátottság kétségbeejtő helyzetére egy szűrőpróbaszerű, nem reprezentatív vizsgálattal utalnánk: a Tüskés Gábor által ismertetett, 1979 és 2012 kö-

zött megjelent külföldi könyvek közül nyolcat kiválasztva a következő eredményre jutottunk: kettőt megtaláltunk az MTA Könyvtára katalógusában, de egyet sem az Országos Széchényi Könyvtár állományában. Ezeknél a könyvek-nél, mint oly sok más esetben marad az esetleges kritikai recepció, amelynek elismerésére a *Hagyomány és kritika* kötet is felhívja a figyelmet.

NÉMETH S. KATALIN

Descoperirile arheologice din catedrala romano-catolică din Alba Iulia (1907–1914) publicate în 1918 de Pósta Béla, valorificarea unui inventar uitat, red. Doina Hendre Biro, București, Editura Bibliotecii Naționale a României, 2013

A százötven évvel ezelőtt született Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök kezdeményezésére és anyagi támogatásával 1907-ben elkezdődtek a gyulafehérvári székesegyház nagyszabású helyreállítási munkálatai. Ezek alkalmával előkerült harminchárom sír, amelynek régészeti feltárását Pósta Béla megbízásából Roska Márton és Kovács István végezték. Az ásátás eredményeit Pósta Béla publikálta 1918-ban az Erdélyi Múzeum Egyesület szakfolyóiratában, magyar és francia nyelven, számos fényképpel és ábrával (*Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából*, VIII (1918), 1–203.)

A sírok 17–18. századi egyházi és világi személyiségeket rejtettek. Feliratuk alapján lehetett azonosítani Maria Dittinin, Martin Francesco Dittinin, a vár építésében közreműködő mérnök felesége (†1718), Bors Ferenc (†1718) és Mihályfi János (†1752) kanonokok és a jeles történetíró, Szeredai Antal (†1793) olvasókanonok, majd nagyprépost sírjait. Ugyancsak ekkor került elő Gyulaffi László gróf (†1754) urnája, ami egyben a leletegyüttes egyetlen hamvasztásos temetkezése. A régész nem azonosította a többi lelet tulajdonosait, de felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos sírok leletei akkora hasonlóságot mutatnak (M13, M14, M16), hogy valószínűleg egyetlen családhoz tartoznak.

A leleteket Budapesten preparálták, majd közelebről meg nem határozható időpontban

visszaküldték Gyulafehérvárra, ahol a Batthyaneum 1912-ben megnyílt múzeumba kerültek és közel 100 évig két ládában feküdtek. A 20. század folyamán összeállított leltárak mindössze annyit jegyeztek fel ezekről, hogy a gyulafehérvári római katolikus székesegyházban feltárt leleteket tartalmazzák.

A két láda felfedezése és tartalmának kutatása Doina Hendre Biro, a Batthyaneum igazgató asszonya nevéhez fűződik. Az ő kezdeményezésére adták ki 2013 végén Pósta Béla tanulmányának román fordítását és saját kutatómunkájának legfontosabb eredményeit. Ugyancsak az ő munkásságának eredménye a 2014 áprilisában a Batthyaneum könyvtárban megnyílt kiállítás, amely keretében meg lehet csodálni a leleteket (<http://alba24.ro/foto-video-expozitie-la-biblioteca-batthyaneum-rochii-bijuterii-si-obiecte-vechi-de-sute-de-ani-descoperite-in-morminte-din-catedrala-romano-catolica-289527.html>)

Pósta Béla tanulmányának román szövege az 1918-ban kiadott magyar és francia változatok összevetésével készült, Doina Hendre Biro szerkesztésében. A magyar szöveg fordítása e sorok írójának szerény munkája. Doina Hendre Biro öt tanulmánya a leletek újrafelfedezéséről és addigi tárolási körülményeiről, konzerválásáról, nem utolsósorban néhány sír tulajdonosainak azonosításáról szól. A bevezetőt Gheorghe Anghel gyulafehérvári középkorkutató írta. A technikai szerkesztés Veres Anna Mária és Fábíán Róbert Dónát munkája. A leletek kutatásának legfontosabb eredményei idén bemutatásra kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum által megszervezett Restaurátor Konferencián.

Doina Hendre Biro véleménye szerint az M6, M13, M14, M15 és M16 sírok a Rákóczi család tagjainak tetemeit rejtették. Legerősebb bizonyíték emellett a sírokban feltárt buzogányok és kardok hasonlósága. Feltűnő az M6-os temetkezésben feltárt buzogány hasonlósága I. Rákóczi György jogarával, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában levő portréjában örökítették meg. Írott források alapján már a régebbi szakirodalom is megállapította azt, hogy I. Rákóczi György fiának, Zsigmondnak sírja a székesegyház észa-

ki kereszthajójában található. Ezek alapján az M16-os férfi temetkezés őt takarná. A mellette álló M15-ös női sír Henriette Marie feleségéé lehetett, aki V. Frigyes pfalzi választófejedelem és Stuart Erzsébet lánya. Rőla írott források alapján is tudjuk, hogy a gyulafehérvári székesegyházban nyugszik. Az ugyancsak hasonló mellékletekkel bíró M13-as sír I. Rákóczi György fejedelem legidősebb, mindössze tizenegy évesen elhunyt fiának, Sámuelnek tetemét takarhatta. A mellette álló sír I. Rákóczi György és Lőrántffy Zsuzsanna nyolcévesen elhunyt legfiatalabb fiának, Ferencnek nyughelye lehet. Tanulmánya végén a szerző hangsúlyozza, hogy ezek az azonosítások csak hipotézisek, amelyek igazolására további régészeti kutatások szükségesek.

A textíliák kutatása megerősítette Pósta Béla eredményét, mely szerint a feltárt sírok 17–18. századi személyiségek temetkezései. A kötet megjelenésével Pósta Béla kevésbé ismert munkája elérhetővé válik több kutató számára. Ha a Rákócziakra vonatkozó hipotézis beigazolódik, akkor ez lenne az utóbbi évek erdélyi történettudományának egyik legjelentősebb felfedezése.

KOVÁCS MIHAI

Weszprémi István levelezése, Sajtó alá rendezte Szelestei N. László és Vida Tivadar, A bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat készítette Szelestei N. László, Budapest, Argumentum, 2013, 275 p. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése, VI.)

Tudós Weszprémi Istvánt a tizennyolcadik század legkiválóbb magyar polihistorai között tartjuk számon. Főműve, a négykötetes *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* című, 1774–1787 között kiadott, máig nélkülözhetetlen orvostörténeti lexikon mellett írt hasznos magyar nyelvű orvosi műveket, történeti tanulmányokat (*A magyar Szent Koronáról*) és újra kiadott olyan latin versgyűjteményeket, mint a török által sanyargatott Magyarország sorsát sirató *Pannoniae luctus* (1544). Levelezésének jelenlegi kiadásával, amit tíz különböző könyv-

tárból és levéltárból szedett össze a kötetet szerkesztő Szelestei N. László, jelentősen bővültek a század magyarországi tudósaink levelezéséről való ismereteink. Bár az Országos Széchényi Könyvtárban található levelek átírását már harminc évvel ezelőtt elkezdte az azóta elhunyt Vida Tivadar, a jelenlegi kiadvány Szelestei aprólékos és a legtöbb tekintetben megbízható munkáját dicséri.

Összesen 283 levél került kiadásra a kötetben, köztük négy ismeretlennek vélt szerzőtől. Utóbbiak közül egyet máris azonosíthatunk: a 279. számú levél szerzője egy „Raynaldus” nevű történetíróról azt mondja, ennek az egyik művéből: „én neha napján a Bodleyana Bibliothecaba(n) ilyen Extractust csináltam”. Mivel Mária Terézia uralkodása idején viszonylag kevés magyar jutott el Oxfordba, nyilvánvaló, hogy ezt a levelet Sinai Miklós írta, aki 1756. június 4-én jegyezte be nevét a Bodley könyvtár látogatókönyvébe. Sinaival egyébként Weszprémi 1781-től levelezett, s mivel mindketten Debrecenben éltek, személyes ismeretséget is gyaníthatunk a két tanár között.

A levelek többsége latin nyelvű, ezekben Weszprémi többnyire segítséget kér más tudósktól, illetve könyvgyűjtőtől a *Succinta...* adataihoz. Ami a magyar leveleket illeti, azok hosszúsága váltakozó – a leghosszabbnak Perliczi János Dániel adatközlő és saját életrajzát is bemutató episztolája tűnik (11. számú levél), amelyben a magyar mondatokat latin fordulatok és kifejezések tarkítják. Példaként érdemes egy ilyet idézni: „Apotékát erigáltam, Pestisben az exponált Chirurgusokkal correspondeáltam, azokat és Bábákat dirigáltam, examináltam, sőt, köz haszonra való három magyar könyvetskéket is írtam, s ki bocsátottam”. Hasonló Weszprémi saját magyar stílusa is korábbi magyar leveleiben (még jóval a nyelvújítás előtt vagyunk!), de már akad olyan rövid levele a század kilencvenes éveiből, amiben mindössze egyetlen latin szó fordul elő. A Weszprémihez írt magyar levelek közül különösen érdekes a gyulai református lelkész Juhász István levele (271. szám), amiben az Charles Bonnet természetfilozófus magyarra fordításról értekezik (Bonnet Juhász személyes ismerőse, eredeti franciából akar-

ja fordítani), meg arról, hogy ki kellene adni „a híres spanyol Cervantes Románját”, mert az tele van „elmés...nevetető tréfákkal”. A levél keltezése 1798, még vagy 50 évet kellett várni a *Don Quijote* első magyar fordítására.

A kötet első nyolc levele közül hatot a neves orvos és császári könyvtáros Gerard von Swieten írt Weszprémnek. Ez a holland születésű Boerhaave-tanítvány fontos alakja az osztrák Felvilágosodásnak és úgy gondolom, szimbolikus jelentőségű, hogy az Angliából és a Hollandiából hazatért Weszprémi elsőnek vele veszi fel a kapcsolatot külföldi tudósok közül. A von Swieten-leveleket olvasva felmerült bennem az egyébként kézenfekvő kérdés, lappanganak-e még a debreceni tudósnak valahol angol, illetve németalföldi tudósokhoz írt levelei – annál is inkább, mert Weszprémi hosszabb időt töltött Angliában, Londonon kívül Oxfordban és Cambridgeben is járt, sőt egyik (a 190-es) levélből az is kitűnik, hogy a legtöbb lexikon állításaival szemben nem egy, hanem két orvosi értekezése jelent meg Londonban – az egyiket, a latin nyelvű *Tentament* ő írta, míg a másik szintén Weszprémi valamivel korábbi munkája: fordítás angoltól latinra. Ez James (nem Jacob!) Burges *Relatio de praeparatione et administratione ad inoculationem variolarum necessarius* c. műve (London, 1754) a himlőoltásról, amelynek magyarországi meghonosításában alighanem úttörő szerep jutott Weszprémnek. Sajnálatos módon, bár angol eredetije megvan, ez a fordítás nagyon ritka, nincs belőle példánya a British Librarynak sem, s azt hiszem, a debreceni könyvgyűjteményből is hiányzik. James Burges mellett Weszprémi nagyra tartotta kémiatanárát, Michael Morrist is, akinek egy tokaji szőlőfűrtőn végrehajtott londoni kísérletéről hosszabban ír a *Magyarországi öt különös elmékedések* utolsó darabjában. 1758-ban Lausanneban kiadott utrechti doktori disszertációjából (ahol leír számos angliai kóresetet) pedig kiderül, hogy Weszprémnek legalább egy olyan levele fennmaradt, ami nem került bele a jelenlegi levelezés-kiadásba: ez az említett disszertáció részeként Dr Richard Jameshez 1756 április 16-án írt latin nyelvű levél, A. Haller *Disputationes Ad Morborum Historicum et Cura-*

tionem Facientes című szöveggyűjteményének 820–822 oldalán található.

Az egyes levelek jegyzetelése mintegy húsz oldalra rúg és mivel rengeteg könyvcímet és életrajzi adatot kellett bennük azonosítani, akadnak pontatlanságok, illetve fehér foltok ebben az anyagban. Nem világos például, a 27. sz. levélben írt szövegből, miért éppen a soproni tanár Torkos Józsefet kérik fel az angolok egy Debrecenbe küldendő levél továbbítására, ami az 1753-as, a debreceni kollégium javára történt eredményes angliai gyűjtéssel függ össze? Alighanem azért, mert meg van nekik Torkos Justus János pozsonyi orvos Royal Society-tag címe és József talán ennek az akkor már elég idős és visszavonult orvosnak a testvére? A 28. sz. levélben említett „Johannes Hunniades” sincs azonosítva a névmutatóban, csak annyi áll róla, hogy „alkimista, 17. század eleje”, jöllehet a szakirodalom már évezedek óta tudja, hogy ez azonos Bánfihunyadi Jánossal, aki a feltételezett aranycsinálás mellett a Gresham College előadó tanára és az angliai vegyészlet egyik úttörője volt. Ugyanebben a levélben szó esik a kor egyik leghíresebb polihisztoráról, John Deeről is, akiről szintén elég szűkszavúan és évszámhibával (helyesen: 1527) ír két szót a névmutató.

Ha ezek az angol utalások kicsit fogyatékosak, érdemes szót ejteni a lengyel utalásokról is. A híres újlatin költő Klemens Janicki itt „Janitius” néven szerepel, életrajzi adatok nélkül – ha más, kevésbé fontos szerzőkről vannak ilyenek, talán Janickiról is lehetnének, hiszen ő nem élt, ahogy a mutató mondja a „16. század közepéig”, mert már 1543-ben meghalt. Különben is könnyen összekeverhető a lexikonszerző Jan Daniel Andrzej Janockival, akit Weszprémi „Janotzki”-nak ír, de valamilyen okból „Janozki” néven tart számon a mutató. Weszprémi István sokat levelez Czirbesz Jónás András iglói espressel, akinek úgy látszik, kiterjedt lengyel kapcsolatai vannak, mert a 170.sz. levélben a *Succinta* szerzője arra kéri, könyve egy példányát juttassa el Varsóba „Joannes de Boecler” lengyel királyi főorvos és tanácsos részére. A névmutató utalása megint nem pontos, és érdemes megjegyezni, hogy az alighanem elszázi szü-

letésű Jean-Baptiste Boeckler 1768-tól mintegy harminc éven át volt Stanislaw August lengyel király udvari orvosa, s nem lehetetlen, hogy Wespzprémi művének Boecklernek dedikált példánya ma is fellelhető vagy Pétervárott, ahol az utolsó lengyel király meghalt, vagy valamelyik nagy lengyel könyvtár gyűjteményében. Végül jó lett volna, ha a 69. sz. (nem a 70.) levélben említett „Lubienetiust” kicsit bővebben azonosítja a mutató, hiszen a *Theatrum Cometicum* című üstökös-antológia szerkesztője, lengyel nevén Stanislaw Lubieniecki, nem csak „csillagász” volt, hanem az altonai unitárius gyülekezet feje is, vagyis a svéd háború befejezése után emigrációra kényszerített teológus, egyike a tizenhetedik század nagy nemzetközi tudós network-működtetőinek.

A Wespzprémi-levelezés kemény kötésben, szép borítóval jelent meg, a kötet a számos más tudományos művet is közreadó Argumentum Kiadó munkáját dicséri.

GÖMÖRI GYÖRGY

Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae, Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen, ford. Komjáti Benedek, szerk., eredeti szöveg átírása, jegyzetek, szójegyzék, történeti bevezető, Mezey András, lektorálás, szójegyzék, nyelvészeti bevezető, Pelczéder Katalin, Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót Lázár István Dávid fordította, Budapest, Idea Fontana Kft., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013, 960, 12, p. CDROM Hangoskönyv, Kacsur András részleteket olvas fel.

Annak ellenére, hogy a korai magyar bibliafordítások kiadásainak hasonmásai többször is megjelentek, Komjáti Benedek 1533-ban Krakóban kiadott Szent Pál leveleinek fordításának (RMNy 13) igazi facsimile kiadása mostanáig váratott magára. A filológus szakma persze tudta használni Szilády Áron „Hasonmás kiadását” (Budapest, Franklin, 1883), de az a kiadás csupán egy gondosan újra betűszedett, a korabeli utánpótlás utánzó újrametszett *caractere*kkal nyomtatott szöveg volt.

A mostani kiadás többféle közönséget akar megszólítani. Hiába, kis pénz kis filológia, kis

történeti kutatás (annak ellenére, hogy a történeti kutatások finanszírozásáról döntők ki sem látszanak a „nagy történelem” szövirágai mögül – bizonyára azért, hogy „jaj, csak meg ne ismerjük a történelmünket, a végén még az is kiderül, mi mit csináltunk”). Magukat komolyan vevő nemzeteknél van tudományos könyvkiadás, meg tudományt népszerűsítő könyvkiadás, meg mindenféle más könyvkiadás is. Kis könyvpiacra pedig mindig, mindenhez kell közpénz hozzáadása, különben nem lesz könyv. A mostani kiadók szándékai vitán felül nemesek – és a Kevin Costneres *Robin Hood* óta tudjuk, „tökéletes döntés nincsen, csak tökéletes szándék” – amikor többféle célt is ki akarnak elégíteni egyetlen kiadással. A filológus örülhet, hogy a nemzeti könyvtár példányát fotomechanikusan is olvasni tudja. Az érdeklődő olvasó – a valamikor volt „művelt olvasóközönség” – tudja olvasni az átírt, értelmezett szöveget, és egy orientáló történeti tanulmányt, az ájtatos olvasó is beleolvashat. Kiváló ötlet a hangoskönyv, Kacsur András olvas fel részleteket, sajnos a CD-ROM ma már sok eszközzel nem kompatibilis, de még jellemzően igen. Fontos lenne az internetes kiadás, szabad letöltéssel, az még egy ideig népszerűbb is lesz, mint az off line formák. Az osztrák nemzeti könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) részben megtette (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ183429505). Részben, hiszen ez csak egy fotómásolat, nincsenek értelmező szövegek, vagy betűhív, illetve modernizált átírás.

Nézzük a munka részeit egyenként. A fotomechanikus hasonmás jól olvasható, a példány, amelyről készült, nem teljes, így „manipulált” hasonmás, vagyis ez a kiadás teljes szövegű könyv, a hiányokat, mint Pelczéder Katalin az utószóban mondja, az említett Szilády Áron-féle kiadásból pótolta. Az ugyan nem régi magyar könyv, jobb lett volna valamelyik másik nem teljes példányt használni a pótláshoz, vagy éppen az egyetlen teljeset, amelyet a világhálóra az osztrák kollégák már elhelyeztek (letölthető egészben és részenként is).

Az átírás szabályairól Pelczéder Katalin tájékoztatja az olvasót. Manapság több magán-

személy foglalkozik azzal, hogy lemásolja a régi bibliakiadásokat. Nemes, többször kegyes indíttatású cselekedet. Azt azonban nem lenne baj tudni, hogy a szövegfilológia egy szakma. Olyan, amelynek vannak intézményei, és ezek szabályokat alkotnak például az régi magyar szövegek modern átírásáról is. Esetünkben a leginkább kompetens intézmény a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Bizottságához tartozó Textológiai Munkabizottság. Egy ekkora szöveg átírása ugyanis csak kollektív teljesítmény lehet, így elkerülhető sok félreértelmezés. A mostani *transscriptio* a jobbak közé tartozik, a maga megalkotta szabályokhoz következetes, gondos munka.

A kiadványhoz Mezey András írt művelődéstörténeti tanulmányt *Komjáti Benedek és kora* címmel. Összefoglalása több korszakban (Viski Károly, Trócsányi Zoltán, majd Ács Pál) megjelent szakirodalmi cikknek. Jó összefoglalás, igazából azt nem látom, hogy a kiadvány melyik olvasói rétegének szánta. A tudós filológusoknak ez nagyon kevés, gondolom, nem is az volt Mezey András szándéka, hogy nekik újat mondjon. A művelt olvasói réteg számára viszont egyenetlen. Utalásokat tesz Komjáti filológiai tájékozottságára, de nem elemzi, nem mondja meg forrásait (ezeket a szakirodalom már feltárta, jelentős részben az átvett idézeteit is, például az utószó írója által említett Órigenészt, vagy Szent Jeromost). Így a nem szakfilológus számára részben felesleges az ismeret, részben csak részismeret. A dolgozat rövidsége kedvéért – volt terjedelmi korlát? – rövidezárva említ a szakírók által érvekkel alátámasztott összegző megállapításokat. Az erazmiánus értelmiségről, feudalizmusról, középkorról, reneszánszról és sok más egyeből. Ezek így egyszerűen kimondva már nem igazak. A szakirodalomból idézve említi Komjáti fordításának különböző szempontú hiányosságait, majd megvédi ezeket. Magam azt hiszem, hogy nem kell megvédeni senkit a 16. századból. Nem kell hinni azt, hogy valami „fejlődik”; például a magyar nyelv, az ember gondolkodása, a „fejlettebb a reneszánsz, mint a középkor” általánosítás mentén helyezi el Komjáti filológiai, biblikus, teológiai teljesítményét. Jóllehet magának Kom-

játinak nem tűnik teológiai teljesítménye, ebből a fordításból biztosan nem. Mert nem azért fordította a Pál leveleket, hogy a saját teológiai nézetei kerüljenek kifejezésre. Mezey András az „első tudatos nyelvújítónak” mondja Komjátit, akinek munkásságát először érdemben majd Kazinczy Ferenc folytatja. Azt gondolom, minden bibliafordító tudatos nyelvújító. Összességében a művelődéstörténeti kísérőtanulmány orientáló, de nem derül ki, hogy kinek írta, mindenkinek meg akart felelni, azt hiszem.

Visszatérve az ismertető első gondolatai egyikéhez, nevesen, hogy nem szabadna „mindenki számára” könyvet kiadni. A mostani hasonló kiadás marketing stratégiája azonban árukodó a megjelenetés célját illetően. A magyar keresztények ismerjék a keresztény művelődésünk nagy alakjait, ismerjék a régi biblia, fordítások „ízét”(?), az archaikus szófordulatokat. A stratégia utalt a kegyesség fontosságára, számít a kegyes olvasóra, és persze a vásárlóra (mellesleg nem éppen olvasóbarát a kiadvány ára).

Összességében: a Komjáti-fordítás fotomechanikus hasonmásának megjelenítése időszerű volt, fontos. Igaz, hamarosan az osztrák internet megjelenítés mellé a Régi Magyar Könyvtár Arcanum KFT-féle verziójába is bekerül az RMK I. 3. tétel:

<http://www2.arcanum.hu/rmk/opt/a140427.htm?v=pdf&a=start>

Hasznos a kiadvány közművelődési szempontból. Bármely indíttatásból is – művelt érdeklődő, kegyes hívó stb. – veszi kézbe valaki, megtudja, ki volt Komjáti Benedek, a korról megtud alapvető ismerteket, megpróbálhat elolvasni egy 16. századi nyomtatott szöveget, és egyféléképpen annak értelmezését is megtalálja a kötetben. Ismét kiemelem a hangoskönyv jelentőségét, hiszen nem csupán a szöveg hangulatát érezheti meg a hallgató, gondoljunk a nem olvasó generációkra, hátha hallással gyarapszik ismeretük.

MONOK ISTVÁN

Kees Tszelszky, Szenci Molnár Albert elvezettnek hitt *Igaz Vallás portréja (1606) avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban. – True Religion: a lost*

portrait by Albert Szenci Molnar (1606) or Dutch–Flemish–Hungarian intellectual relations in the early-modern period, Budapest, 2014, 166 p. (Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa.)

Kees Teszelszky a holland és magyar történetírás és történettudomány mediátoraként több jelentős könyvtörténeti felfedezést tett. Így találta meg többek között, pár esztendővel ezelőtt, szinte egyidőben azzal, hogy az amszterdami Rijksmuseum közkinccsé tette a világhálón digitális képeit, Szenci Molnár Albert régóta keresett munkáját (Vö.: *Magyar Könyvszemle*, 2012, 1–20). Ezt az egyleveles nyomtatványt Molnár Albert levelezése alapján *Icon religionis* néven volt szokás emlegetni a Molnár-filológiában, és utoljára valószínűleg Bod Péter látott belőle példányt. Az ő leírása ugyanis jól ráillik az amszterdami példányra, amelyen az *Igaz Vallást* rongyokba öltözött, szép, szárnyas női alak személyesíti meg. Fejét fénykoszorúval övezett csillagkorona ékesíti, lába alatt a Halált jelképező csuhás csontváz fekszik kezében kaszával. A nőalak bal kezében zablát, jobb kezében nyitott könyvet tart, amelyen „Evangelium pacis aeternae” felirat olvasható. A *Religio* alakja mögött kétoldalt spanyol katonák állnak csatarendben. A háttérben lángokban álló város látható az egyik oldalon és vízi ütközet a másikon. A kép alatt Molnár Albert latin nyelvű ajánlása áll támogatójának, Békési János kassai kereskedőnek. Ez követi *T. B.* azaz Théodore de Bèze latin nyelvű verses dialógusa a *Homo* és a *Religio* között és a vers magyar fordítása Molnár Alberttől. Végül az impresszumból minden szükséges adat megtudható: a nyomtatvány 1606-ban készült Augsburgban, nyomdása: Christophorus Mangus, költségviselője Dominicus Custos volt. Custos gyökerei Antwerpenbe vezetnek. Apja, Pieter Balten(s), más néven Petrus Baltazar Custos ott működtetett rézmetsző műhelyt. Fia a 16. század 80-as éveiben vallási okokból Augsburgba költözött. Ott folytatta tovább apja mesterségét. Virágzó műhelyében több hungarika nyomtatvány is meg-

jelent. Köztük ez a Molnár *Religio*-magyarázat a képpel együtt.

Ez az 1606-os Molnár-nyomtatvány áll Teszelszky most megjelent könyvének középpontjában. Teszelszky mind a vers, mind a metszet eredetére fényt derít. Egészen Bèze első alkalommal *Descriptio virtutis* címen 1548-ban megjelent verséig visszamenően leltározza a szöveg kiadásait és a hozzá tartozó kép előfordulásait – önmagában vagy a verssel együtt. Kitűnő nyelvtudásának, a nemzetközi szakirodalomban való jártasságának és az internetes adatbázisok adta lehetőségek ügyes kihasználásának köszönhetően átfogó képet kap az Olvasó arról, hogy hol milyen kontextusban jelent meg ez a metszet és annak verses kálvinista értelmezése.

A Bèze vershez készült ábrázolás azonban más, mint az *Icon Religionis*. Ez utóbbinak az eredetijét Teszelszky Custos apjának abban a metszetében találta meg, amely 1576-ban jelent meg Antwerpenben a németalföldi spanyol-ellenes felkelés során kötött genti békeszerződés alkalmából. Ezen az egyleveles nyomtatványon Bèze eredeti kálvinista vallási emblémája politikai allegóriává alakult, és értelmezése három nyelvre fordítva olvasható: hollandul, latinul és franciául. Teszelszky szerint – és véleményével maximálisan egyet lehet érteni – miként az 1576. évi antwerpeni nyomtatvány a németalföldi Habsburg-ellenes szabadságharc egyik sikeres állomásának tekintett békeszerződés alkalmából jelent meg, az augsburgi egyleveles *Icon Religionis* 1606-ban Molnár Albert személye és magyar fordítása által a Bocskai-szabadságharcot lezáró sikeres bécsi békekötéshez kapcsolható. A holland és magyarországi/erdélyi vallási és politikai mozgalmak eme találkozására jó alkalom arra, hogy – és e könyv ezt tűzi ki egyik céljával – az Olvasó feleletet kapjon arra a kérdésre, hogy miként vált az *Igaz Vallás* alakja a 16–17. századi Európában a kálvinizmus szimbólumává. Teszelszky bevonja vizsgálódási körébe azokat a pfälzi-hessen-kasseli, nassau-dillenburgi, brémai, brandenburgi és sziléziai kálvinista politikai, kulturális és felekezeti köröket is, amelyekben Szenci Molnár több mint három és fél évtizedes németországi tartózkodása során otthonosan mozgott, és amelyek fogéko-

nyak voltak a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos politikai és vallási mozgalmak iránt, és természetesen szól az *Igaz Vallás* képének illetve interpretációjának magyarországi megjelenéseiről is.

Magyarországi példaként bemutatja Rimay János *Religio*-versét, amely mint vallási szimbólumot írja le a Religio tulajdonságait, de ez nem a Szenci Molnár-féle *Icon*hoz készült, hanem inkább valamelyik Bèze verset illusztráló *Religio*-ábrázoláshoz. A Rimay-vers datálásának problémája továbbra sem oldható meg.

Igen érdekes az *Igaz Vallás* mint politikai szimbólum felbukkanása több, Bethlen Gábor fejedelemhez kapcsolódó nyomtatványon. Ilyen az a nyomdahely feltüntetése nélkül megjelent egylevelés nyomtatvány 1620-ból – tehát egy esztendővel azután, hogy Bethlen megindította hadjáratát a Habsburg király ellen – amely német nyelvű beszélgetést tartalmaz Bethlen Gábor fejedelem, a megszemélyesített Vallás és a magyarok között. Itt a Vallás oldalt áll, a magyarok között. A szöveg pedig felhívás Bethlennek a katolikusokkal szemben az igaz vallásért folytatott harcának a megsegítésére.

Az 1606-ban Augsburgban kiadott *Religio* képe évtizedekkel később, 1624-ben újra megjelent Hanauban, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordításának díszes rézmetszetes címlapján. Teszelszky e címlap elemeit a magyarországi ellenreformáció szimbólumhasználatának figyelembevételével elemzi. Jól állapítja meg, hogy ez a rézmetszet „a pázmányi ellenreformációs allegória kálvinista tükröképe, de úgy is interpretálhatjuk, mint Révaynak a szent koronát ábrázoló allegóriájára készült választ.” Két művet von be tehát vizsgálódásába: Pázmány Péter *Kalauzát* (Pozsony, 1613) és Révay Péter *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria ... brevis commentarius*át (Augsburg, 1613).

Érdekes, hogy ez utóbbi címlapját az a Wolfgang Kilian metszette Augsburgban, aki Molnár 1606-ban készült *Religio*-metszetét készítő Custos mostohafia volt. Míg Molnár címlapján fordításának címe a *Religiot* és a *Fidest* megtestesítő két nőalak között foglal helyet, addig Pázmány *Kalauzának* idézett kiadásában ugyanezeket a helyeken magyar szentek (Szent

István, Szent Imre illetve Szent László és Szent Erzsébet) képe látható. Szentképek nincsenek tehát a magyar *Institutio* címlapján, a bal alsó sarokban azonban ott a szerző, Kálvin, vele áellenben pedig a fordító, Molnár Albert képe. Bennük Teszelszky egy próféta és egy mártír ábrázolását látja. Molnár képe mögött ugyanis csigába húzásának jelene is látható, amikor Heidelberg ostroma idején, 1622-ben csúful elbántak vele a spanyol katonák. Míg az augsburgi *Igaz Vallás*-metszeten csatajelenet, égő város és vízi ütközet mutatta be a verses értelmezés azon sorait, amely szerint „Mindenütt nagy erőszakot/ Szenvedek méltatlanságot”, 1624-ben Molnár saját megkínztatásának képével illusztrálta kálvinista hite miatti szenvedését.

A magyarországi példákat követően a könyv érdekes példákat mutat be az *Igaz Vallás* képének használatáról a Holland Köztársaságban. Közülük a legmeglepőbbnek azt az ugyancsak 1624-ben megjelent ábrázolást tartja, amelyen Orániai Móric helytartó a Holland Köztársaság és szövetségesei szabadságának és vallásának védelmezőjeként jelenik meg. A képen ott van egy magyar ruhába öltözött férfi is, aki egy turbános személy vállára teszi a kezét. Külseje Bethlen Gábornak a korabeli holland metszeten megszokott ábrázolására hasonlít. E szerint a kompozíció szerint Orániai Móric a holland-oszmán kapcsolatokon keresztül védelmezi és segíti az erdélyi kálvinistákat.

Az embléma hollandiai elterjedésével párhuzamosan vált ismertté holland nyelven is Erdély és Magyarország története. Hieronymus Ortelius Magyarország történetének holland fordítása 1619-ben jelent meg Amszterdamban. Művét a fordító, Petrus Neander kálvinista prédikátor királytükörnek szánta Orániai Móricnak, hogy ő is úgy védelmezzé vallása és népe szabadságát, miként azt Bocskai és Bethlen tette.

Ahhoz, hogy a két ország így egymásra találjon, olyan közvetítőkre volt szükség, mint a magyar Szenci Molnár, vagy a holland Pieter Brederode, aki 1602 és 1637 között a hollandok németországi ügynöke. Teszelszky könyvének befejező nagy egysége az ő németországi működésével foglalkozik, amelynek során Brederode nyíltan támogatta a magyarországi

és erdélyi protestánsokat, érdeklődött a Bocskai-felkelés iránt, szállást adott Bocatiusnak, Bocskai követének, ellátta őt a holland mozgalommal kapcsolatos propagandaanyaggal is. Nem rajta múlt, hogy ez az elsőnek tekinthető holland–magyar együttműködés nem lehetett igazán sikeres, mivel Bocatiust lefogták és börtönbe vetették.

Brederode és Szenci Molnár kapcsolatának alakulásáról is részletes képet kapunk a könyvből. Brederode Erdély iránti érdeklődését bizonyítja, hogy Molnár az ő számára fordította latinra a Báthori Gábor elleni 1610. márciusi széki merényletet megőrkítő kéziratos törtéris éneket. A kéziratban maradt fordítás ma Bernben, a Bongars-gyűjteményben található. Brederode és Bongars mellett hasonlóképpen nagyon fontos volt és jól dokumentálható Molnár levelezéséből a pfalzi udvar jeles politikusaihoz, vagy a neu-hanau holland és francia exulánsokhoz fűződő baráti viszonya. Érdekes, hogy miként fordul Molnár figyelme és terjednek ki kapcsolatai a németországi flamand és francia exulánsok után magára Hollandiára. Tudjuk, hogy az *Institutio* meg sem jelenhetett volna holland városok és holland személyek támogatása nélkül. 1623-ban Molnár el is utazott Hollandiába, hogy műve kiadásához támogatókat szerezzen. Egy évvel később pedig végleges Magyarországra költözésének útja is Hollandián keresztül vezetett. Sőt élete utolsó évtizedében holland művek lefordítására is vállalkozott. Marnix van St. Aldegonde katekizmusáról van szó, amelyet 1623-as leideni tartózkodása idején Festus Hommius prédikátortól kapott, és amelyet magyarra fordított és 1625-ben Kassán kiadatott. Példány egylőre nem ismeretes belőle (RMNy 1336).

Nem sok Hungarus-szerzőnk dicsekedhet azzal, hogy még életében holland fordításban is kiadták munkáját. Molnár Albert ilyen literátor. Johann Heidfeld *Sphinx theologico-philosophica* című műve függelékeként először 1608-ban, majd utána még négy alkalommal Herbornban jelent meg *Analecta aenigmatica* című találós-kérdés-gyűjteménye. A *Sphinx* holland fordítása már 1612-re elkészült. Benne Molnár függeléke is helyet kapott. Még további két kiadása ismeretes Amszterdamban: 1627-ből és 1658-ból. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az 1627. évi kiadás csak újabban került be az amszterdami Vrije Universiteit állományába.)

Egyébként az eredeti, latin nyelvű *Sphinx* Molnárnak a szerzőhöz írott levelét közölte ajánlólevélként a kötet elején. A holland kiadás nem a teljes levél szövegét, csupán egyetlen bekezdést emelt ki abból holland fordításban, de ez is mutatja, hogy megbecsült tagja volt Szenci Molnár a 17. századi res publica litterariának.

Kees Teszelszky most megjelent könyvének legfőbb erénye az, hogy dokumentumokkal, tényekkel, okosan, érthetően és világosan bizonyítja, hogy milyen jelentős mediatori szerepet töltött be Molnár Albert a magyarországi és holland kálvinisták között. Ezzel nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Molnár működéséről, kapcsolatrendszeréről végre valós kép alakuljon ki. A könyv további nagy erénye, hogy teljes egészében kétnyelvű: magyar és angol, így kutatókba is. A szerző, a fordító és a szerkesztők figyelme még arra is kiterjedt, hogy angolul és magyarul egyaránt olvashatók a latin és német forrásszövegek is a könyv végén. Itt található a bemutatott illusztrációk is.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme